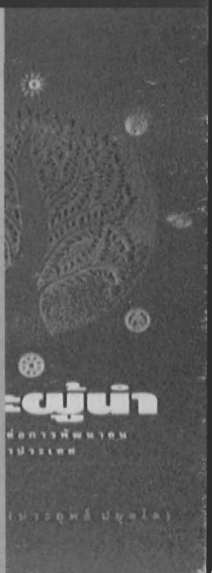
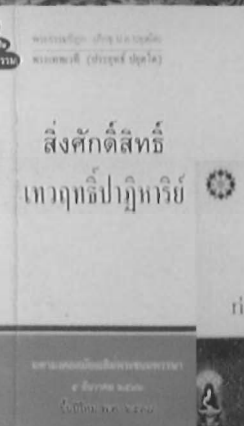
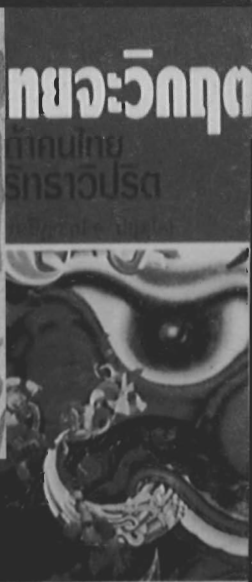
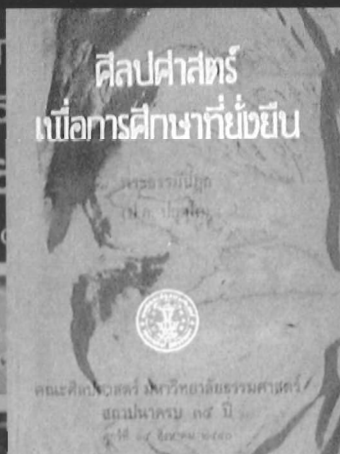
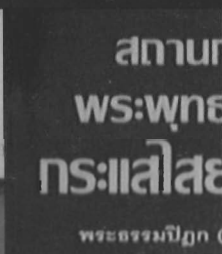
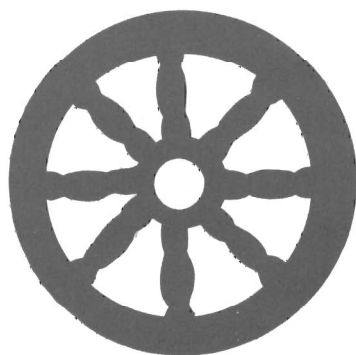

ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก

หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก
หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

น้อมถวายกุศลเป็นอาจริยบูชา
วันขึ้นปีใหม่ ๑ มกราคม ๒๕๔๓

ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต)

ISBN : 974 - 7276 - 44 - 5

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๔๓ จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม

คณะผู้จัดทำหนังสือ

- พระสุรเดช กนุตวโร
- พลโท โกวิท ฤทธิรงค์ ดร. กุลจิรา ฤทธิรงค์
- คุณพงษ์สวัสดิ์ อักษรสวัสดิ์ คุณฉวีวรรณ อักษรสวัสดิ์
- คุณอ้วนฟ้า เวชชาชีวะ ดร. วิชชุ เวชชาชีวะ
- ดร. สาโรจน์ ศิริคั่นสนียกุล ดร. สิทธิวัฒน์ เลิศศิริ
- คุณสุเมธ ลาภเจริญพันธ์

เรียงพิมพ์จัดรูปเล่ม

- คุณการุณย์ หรรษชัยนันท์ คุณสมโภชน์ นาคสุวรรณ

ออกแบบปก

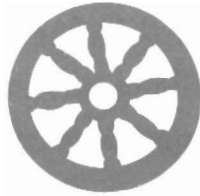
- คุณประกาศิต แย้มบุญชู

พิมพ์ที่ ธรรมสภา ๓๕/๒๗๐ จรัลสนิทวงศ์ ๖๒

เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร ๑๐๗๐๐

โทร. ๔๓๔๔๒๖๗, ๔๓๔๓๕๖๖ โทรสาร. ๔๒๔๐๓๗๕

คำแถลงของคณะผู้จัดทำ

หนังสือชุดนี้คณะผู้จัดทำได้เริ่มงานขึ้นเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๕๔๑ ประมาณหนึ่งปีก่อนจะถึงมงคลวารอายุครบ ๖๐ ปีของพระเดชพระคุณพระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) คือ วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ.๒๕๔๒ ทั้งนี้ก็ด้วยสำนึกในพระคุณของท่านเจ้าคุณอาจารย์ที่เมตตาอบรมสอนสั่ง ทั้งด้วยวาจาในรูปของธรรมเทศนา และปาฐกถาธรรมและด้วยลายลักษณ์อักษรในรูปของหนังสือธรรมะในกาลเทศะต่างๆ กัน อันยังประโยชน์อย่างยิ่งให้คณะผู้จัดทำได้ซาบซึ้งกระจ่างชัดในพระสัทธรรมยิ่งขึ้น

เมื่อคณะผู้จัดทำดำริจะดำเนินงานเพื่อเป็นปฏิบัติบูชาถวายแด่พระเดชพระคุณอาจารย์ บางท่านในคณะได้เสนอให้รวบรวมผลงานเฉพาะส่วนที่ดีพิมพ์เป็นหนังสือเล่ม นำมาพิจารณาว่าสมควรจะดำเนินการอย่างไรให้พุทธศาสนิกชนในวงกว้างได้รับประโยชน์เหมือนดังที่คณะผู้จัดทำได้รับมาแล้ว เพียงรายชื่อหนังสือของพระเดชพระคุณอาจารย์ที่ได้รับมอบจากท่านพระครูปลัดปิฎกวัฒน์ (อินสร จินดาปญโญ) ก็มีจำนวนรวม ๒๕๐ เรื่อง กว้างขวางครอบคลุมศาสตร์แทบทุกสาขา ครั้นเมื่อลองจัดแบ่งหมวดเนื้อหาตามความนิยมของวิชาการปัจจุบัน ก็พบข้อจำกัดบางประการ ด้วยบางเล่มอยู่คาบเกี่ยวระหว่างหมวด หรืออาจจัดเข้าได้มากกว่าหนึ่งหมวด

ในที่สุดจึงตกลงกันว่าจะจัดแบ่งเป็น ๒ หมวดใหญ่ คือ “วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี” หมวดหนึ่ง และ “สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์” อีกหมวดหนึ่ง แต่เนื่องจากหมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มีปริมาณเนื้อหามาก คณะผู้จัดทำได้รับคำแนะนำให้จัดแยกส่วนที่มีความโดดเด่นโดยสาระและจำนวนเล่มหนังสือออกมาต่างหาก จึงได้เพิ่มขึ้นอีก ๒ หมวด คือ “ศึกษาศาสตร์” และ “พุทธศาสตร์”

แม้จะได้หลักเกณฑ์ที่ชัดเจนตามที่กล่าวมาแล้ว แต่เพราะข้อจำกัดด้านเวลาที่จะให้งานแล้วเสร็จภายในปีพ.ศ.๒๕๔๒ อีกทั้งหนังสือบางเล่มยากที่จะจัดให้เข้าหมวดใดหมวดหนึ่งได้ ด้วยเป็นผลงานที่เจาะจงเขียนขึ้นเนื่องในโอกาสพิเศษเท่านั้น จึงได้คัดเลือกเฉพาะผลงานในรอบทศวรรษที่ผ่านมา (พ.ศ. ๒๕๓๑ - พ.ศ. ๒๕๔๑) ในหมวดที่มีปริมาณเนื้อหาเป็นพิเศษ คือ หมวดพุทธศาสตร์ ก็ได้เลือกคัดเฉพาะเล่มที่มีลักษณะเด่นแตกต่างกัน เพื่อผู้อ่านได้อรรถธรรมหลากหลายมุม

เมื่อแยกหมวดและกำหนดขอบเขตปริมาณงานได้แล้ว ได้หารือกันว่าควรจะนำเสนอในรูปแบบใด หากใช้วิธีทำเป็นบทคัดย่อ (abstract) คือพื้นเฉพาะเนื้อหาสำคัญมาสรุปเรียงขึ้นใหม่ ก็เกรงว่าสาระสำคัญบางส่วนอาจถูกละเลยหรือไม่ชัดเจนพอ จนก่อความเข้าใจคลาดเคลื่อนในหมู่ผู้อ่าน อันเป็นข้อผิดพลาดเกินกว่าที่คณะผู้จัดทำจะรับผิดชอบได้ ในที่สุดจึงมีข้อยุติว่าจะทำเป็นบทคัดสรร (extract) คือคัดลอกเอาเฉพาะสาระหลักมาเรียงพิมพ์ต่อเนื่องกัน โดยคงรูปแบบให้ใกล้เคียงของเดิมมากที่สุด ไม่มีการสรุปความหรือเขียนแทรกเสริมเข้าไป ส่วนข้อความที่ตัดออกเพราะเห็น

ว่าจะไม่กระทบเนื้อความหลักก็จะใช้สัญลักษณ์ให้หมายรู้ได้

อนึ่ง เพื่อป้องกันการผูกขาดทางความคิด หนังสือแต่ละเล่มได้มอบหมายให้สมาชิกในคณะผู้จัดทำอ่านไม่น้อยกว่า ๓ ท่าน แต่บางท่านก็ได้สละเวลาอ่านจนครบทุกเล่ม คณะผู้จัดทำมีกำหนดนัดหมายทำงานกันทุกสัปดาห์ เพื่อนำข้อความที่แต่ละท่านได้คัดสรรมาเทียบเคียงกัน ในกรณีที่เลือกมาไม่ตรงกัน ก็จะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อหาข้อยุติอีกครั้ง แม้วิธีการนี้จะต้องใช้เวลามากกว่าการมอบให้ผู้ใดผู้หนึ่งทำโดยลำพัง ก็พอจะมั่นใจได้ในระดับหนึ่งว่า ความหลากหลายด้านอายุ เพศ วุฒิการศึกษา หน้าที่การงาน และประสบการณ์ของแต่ละท่าน จะเป็นเครื่องช่วยกลั่นกรองงานมิให้เอนเอียงไปตามฉันทาคติของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง นอกจากนี้หากข้อความใดที่หลายท่านเห็นพ้องกันว่าสำคัญ ก็จะกำหนดให้ใช้อักษรตัวหนาเพื่อเน้น นอกเหนือจากที่มีอยู่เดิมในหนังสือ แต่จะไม่ใช้ลักษณะการพิมพ์พิเศษแตกต่างออกไปอีก ทั้งนี้เพื่อหลีกเลี่ยงความสับสนที่อาจเกิดขึ้น

ในการคัดสรรขั้นต้นนี้ บางครั้งเมื่อยังไม่อาจหาข้อยุติเป็นเอกฉันท์ได้ หรือไม่แน่ใจว่าเนื้อความจะซ้ำซ้อนกับที่เคยเลือกไว้แล้วหรือไม่ ก็จะคงรักษาข้อความนั้นไว้ก่อน และดำเนินการเช่นนี้ไปจนครบทั้ง ๔ หมวด ดังนี้

๑. หมวดวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มี ๑๖ เรื่อง ครอบคลุมสาขาแพทยศาสตร์ สาขาวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และสาขาวนศาสตร์

๒. หมวดสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มี ๑๖ เรื่อง ครอบคลุมสาขานิติศาสตร์ สาขารัฐศาสตร์ สาขาเศรษฐศาสตร์

และสาขาศิลปศาสตร์

๓. หมวดศึกษาศาสตร์ มี ๑๔ เรื่อง

๔. หมวดพุทธศาสตร์ มี ๑๗ เรื่อง

รวมจำนวนทั้งสิ้น ๖๓ เรื่อง เป็นหนังสือ ๕๔ เล่ม (บางเรื่องรวมพิมพ์ในเล่มเดียวกัน) หนังสือในแต่ละหมวดจะเรียงตามลำดับของศาสตร์แต่ละสาขา ภายในสาขาเดียวกัน จะเริ่มเรียงจากเล่มที่พิมพ์ล่าสุดก่อน

เมื่อได้ลองรวมเล่มตามแนวนี้ ก็พบว่าได้หนังสือขนาดใหญ่เกินความคาดหมาย จึงตกลงกันใหม่ว่าจะตัดทอนข้อความที่มีสาระซ้ำซ้อน พร้อมทั้งตัดส่วนที่เป็นพลความออกอีกด้วย ในการทำเช่นนี้ ก็ต้องพบอุปสรรคใหม่ ๒ ด้าน ด้านหนึ่งคือความลำบากใจเพราะเสียขายเนื้อความส่วนที่ถูกตัดออก อีกด้านหนึ่งคือความเกรงว่าเนื้อความส่วนที่เหลืออาจจะไม่สมบูรณ์พอ จนทำให้อ่านเข้าใจคลาดเคลื่อนจากความมุ่งหมายของท่านผู้ประพันธ์ คณะผู้จัดทำจึงต้องอ่านทบทวนใหม่ทุกครั้งเมื่อการตัดทอนข้อความแล้วเสร็จในแต่ละเล่ม จากนั้นจะส่งให้ผู้ที่มิได้ร่วมคัดสรรในขั้นต้นได้ลองอ่านดู พร้อมทั้งนำข้อท้วงติงมาพิจารณาเพื่อปรับปรุงแก้ไขการตัดทอนและทบทวนในลักษณะเช่นนี้ได้กระทำต่อเนื่องมาแม้กระทั่งในขั้นพิสูจน์อักษร

อนึ่ง ขั้นตอนการพิมพ์และพิสูจน์อักษรปรากฏว่าใช้เวลาไม่น้อยกว่าขั้นอื่นๆ ที่ผ่านมา ด้วยเหตุที่หนังสือมีมากเล่มและรูปแบบการพิมพ์ก็หลากหลาย คณะผู้จัดทำต้องมาจัดเรียงพิมพ์ให้เป็นมาตรฐานเดียวกันตามแบบที่กำหนดขึ้นมาใหม่ ทั้งรูปแบบการพิมพ์ลำดับของหนังสือ และเลขหน้าอ้างอิง แม้จะได้ผู้พิมพ์ที่มีความ

ชำนาญสูง ในการตรวจแต่ละเล่มก็ต้องกระทำซ้ำหลายเที่ยว สอบกันทั้งฉบับยกกว้างและต้นฉบับเดิม แต่การตรวจสอบเช่นนี้กลับมีผลพลอยได้ประการหนึ่ง กล่าวคือ พบคำที่พิมพ์ผิดพลาดในเล่มเดิมที่นำมาใช้เป็นต้นฉบับ บางประเด็นที่ไม่แน่ใจ ก็ได้ถือโอกาสกราบเรียนสอบถามยืนยันกับพระเดชพระคุณอาจารย์ด้วย เสียดยายอยู่แต่ว่ามีได้ทำสัญลักษณ์ให้หมายรู้ว่าอยู่ตรงตำแหน่งใดบ้าง ฉะนั้นเมื่อผู้อ่านตรวจสอบกลับไปยังต้นฉบับเดิมแล้วพบคำที่ไม่ตรงกัน ก็ขอได้โปรดเข้าใจตามนี้ด้วย

คณะผู้จัดทำขอกราบขอบพระคุณในความเมตตาของพระเดชพระคุณอาจารย์ที่อนุญาตให้โอกาสได้ทำงานชิ้นนี้ ซึ่งเกื้อกูลการพัฒนาปัญญาของคณะผู้จัดทำเองโดยตรง ไม่ว่าจะเป็นจินตตามยปัญญา สุขตมยปัญญา หรือภาวนามยปัญญา คณะผู้จัดทำตระหนักอยู่เสมอว่า งานอันเป็นปฏิบัติบูชาชิ้นนี้แม้จะตั้งใจทำให้สมบูรณ์เพียงใด ก็มิอาจหลีกเลี่ยงข้อผิดพลาดขาดตกบกพร่องไปได้ จึงต้องกราบขอประทานอภัยพระเดชพระคุณอาจารย์ไว้ ณ ที่นี้ และขออน้อมรับข้อท้วงติงจากผู้อ่านเพื่อประโยชน์แก่การปรับปรุงหรือจัดทำโครงการลักษณะเช่นนี้ในโอกาสต่อไป

ท้ายที่สุดนี้ คณะผู้จัดทำขอขอบพระคุณคณะญาติโยมที่สนับสนุนการทำงานครั้งนี้ในทุกด้าน โดยเฉพาะอาจารย์ดร.สมศีล วัฒนวงศ์ ที่ได้สละเวลาในการตรวจอ่านและให้ข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ต่อการจัดทำเป็นอย่างยิ่ง ส่วนผลานิสงส์ใดๆ อันเกิดแต่ธรรมทานในครั้งนี้ คณะผู้จัดทำขอน้อมถวายเป็นอาจริยบูชาแด่พระเดชพระคุณอาจารย์พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) เนื่องในมงคลวารอันเป็นเหตุปรารภแห่งหนังสือชุดนี้ ขออำนาจกุศลชั้นตะ

(๘)

ของผู้มีส่วนร่วมทุกท่าน จงอำนวยผลเพื่อความมั่นคงแพร่หลาย
แห่งพระสัทธรรม และนำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่พหุชน ตลอดกาล
นานเทอญ

คณะผู้จัดทำ

วิสาขบูชา ๒๙ พฤษภาคม ๒๕๔๒

สารบัญ

๑. การพัฒนาที่ยั่งยืน	๑
๒. นิติศาสตร์แนวพุทธ	๒๑
๓. วินัยเรื่องที่ใหญ่กว่าที่คิด	๔๓
๔. ภาวะผู้นำ	๕๑
๕. การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย	๖๑
๖. มองให้ลึก นึกให้ไกล	๗๓
๗. ถ้าอยากพ้นวิกฤต ต้องเลิกติดไสยศาสตร์	๘๑
๘. สถานการณ์พระพุทธศาสนา กระแสไสยศาสตร์	๘๗
๙. เมืองไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต	๙๙
๑๐. สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์	๑๐๗
๑๑. บทบาทศิลปศาสตร์กับสังคมและจริยธรรม	๑๑๑
๑๒. การสื่อสารเพื่อเข้าถึงสังคม	๑๑๙
๑๓. ภาษา วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก	๑๓๑
๑๔. ศิลปศาสตร์แนวพุทธ	๑๓๙
๑๕. เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ	๑๔๙
๑๖. เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์	๑๕๙

การพัฒนาที่ยั่งยืน*

มีคำถามว่า ที่ว่าเป็นความพินาศนั้นเป็นอย่างไร คำตอบก็คือ เมื่อธรรมชาติถูกพรากออกจากดุลยภาพ ธรรมชาติก็พยายามปรับตัวกลับเข้าสู่ดุลยภาพตามเดิม การที่ธรรมชาติพยายามปรับตัวกลับเข้าสู่ดุลยภาพนี้ ก็อาจจะแสดงออกมาซึ่งอาการต่างๆ ที่มนุษย์ไม่ชอบใจ เช่น ดินฟ้าอากาศแปรปรวนวิปริต อากาศร้อนขึ้น เป็นต้น อันนั้นก็คือความพยายามของธรรมชาติที่จะปรับตัวของมันกลับเข้าสู่ดุลยภาพ เพราะในระยะยาวธรรมชาติจะต้องปรับตัวกลับเข้าสู่ดุลยภาพได้เสมอ เมื่อธรรมชาติปรับตัวกลับเข้าสู่ดุลยภาพได้ในที่สุด ดุลยภาพนั้นอาจจะเป็นดุลยภาพที่ไม่มีมนุษย์อยู่ในระบบของธรรมชาติก็ได้ หมายความว่าธรรมชาติก็ยังคงอยู่ต่อไปเพียงแต่ไม่มีมนุษย์อยู่ร่วมด้วยในธรรมชาตินั้น [น. ๑๒๘]

วงจรแห่งความเจริญและความเสื่อมของปุถุชนคือ เมื่อถูกทุกข์บีบคั้นมีภัยคุกคามก็ลุกขึ้นดิ้นรนขวบขวาย จึงเจริญขึ้น แต่พอเจริญขึ้นมีความสุขสบาย ก็นอนเสวยผล เพลิดเพลิน มัวเมา หรือ

* ปาฐกถาแสดงที่หอประชุมเล็กมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๑๙ มีนาคม ๒๕๓๖ เนื่องในโอกาสอายุครบ ๕ รอบ ของอาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ (พิมพ์ครั้งที่ ๔ - กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๐)

ผัดเพี้ยนเฉื่อยชา แล้วก็กลับเสื่อมลง พอเสื่อมลงทุกข์ยากลำบากจึง
ดิ้นรนชวนขายใหม่ ทำให้กลับเจริญขึ้นได้อีก แล้วก็มาเสื่อมลง
ใหม่ หมุนเวียนเรื่อยไป [น. ๑๕๔-๑๕๕]

... ในที่นี้จะขอพูดถึงความคิดพื้นฐานทางพระพุทธศาสนาหลัก
๔ อย่าง คือ

๑. พระพุทธศาสนามองว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นธรรมชาติ
ที่มีอยู่และเป็นไปตามธรรมดาในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย
และมนุษย์ก็เป็นส่วนหนึ่งในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยของ
ธรรมชาตินั้น ... [น. ๑๕๗]

๒. ในเมื่อมนุษย์อยู่ในระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย
ของธรรมชาติ ชีวิตและการกระทำของมนุษย์ ก็ย่อมเป็นไปตาม
และมีผลส่งผลตามระบบความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนั้น เพราะ
ฉะนั้น มนุษย์ทำอะไรขึ้นมา ก็มีผลในระบบเหตุปัจจัยนี้ กระทบต่อ
สิ่งภายนอกบ้าง กระทบตัวเองบ้าง ...

๓. ... การเกิดระบบจริยธรรมในพระพุทธศาสนาขึ้นมาก็
เพราะถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้และต้องฝึก หลักนี้เป็นแกน
สำคัญของจริยธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้จริยธรรมมีความ
หมายเกี่ยวกับการศึกษา ... [น. ๑๕๘]

๔. ความสามารถของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วอย่างหนึ่ง คือการ
ทำให้ความแตกต่าง กลายเป็นความประสานเสริมเติมเต็มกลม
กลืนซึ่งกันและกัน ทำให้เกิดความสมบูรณ์และดุลยภาพ เมื่อมนุษย์
ยังไม่พัฒนา มักจะทำให้ความแตกต่างเป็นขัดแย้ง หรือเกิดความ
สับสนแล้วความแตกต่างก็กลายเป็นความขัดแย้ง ... [น. ๑๕๙]

จุดยุติของแนวความคิดของตะวันตกก็มาติดตันอยู่ที่การประนีประนอม (compromise) ... ซึ่งแสดงออกที่คำจำกัดความของการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) ที่ยังไม่ตอบคำถามว่าจะก้าวข้ามขั้นประนีประนอมไปได้อย่างไร ทำให้ความขัดแย้งทยอยกันมาว่าถ้าต้องไม่ให้คนอื่นประนีประนอมก็ต้องประนีประนอมที่ตัวเอง เมื่อตัวเองต้องประนีประนอมตัวเองก็ไม่มีความสุขจริง จะเกิดความอึดอัดขัดขืน (frustration) และไปไม่รอด ไม่ใช่ความอยู่ตลอดยั่งยืน (sustainability) [น. ๑๖๒-๑๖๓]

... เราก็จะเห็นหลักการของพระพุทธศาสนาแสดงออกใน ๕ ข้อเมื่อก็ ต่างออกไปจากของตะวันตกดังนี้

๑. ในแง่ศักยภาพ มนุษย์สามารถพัฒนาตนในระบบเหตุปัจจัยของธรรมชาติให้ประโยชน์ของทั้งสองฝ่ายประสานกลมกลืนกันได้ นี่เป็นศักยภาพของมนุษย์ คือ ความสามารถพัฒนาตนเองได้ให้สามารถอยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อมได้ดีขึ้น และสามารถจัดความสัมพันธ์ได้ดียิ่งขึ้นด้วย ศักยภาพนี้แสดงออกเป็นอัตราสัมพัทธ์ที่ยิ่งมนุษย์พัฒนาเท่าใด เขาก็ยังมีความสามารถที่จะประสานกลมกลืนมากเท่านั้น และการจัดความสัมพันธ์ก็ได้ผลดียิ่งขึ้น ...

[น. ๑๖๓]

๒. ในแง่อิสรภาพ อิสรภาพก็มีความหมายเปลี่ยนไปเป็นว่าอิสรภาพ คือการมีความสามารถอยู่ดีมีสุขด้วยตนเองโดยขึ้นกับธรรมชาติแวดล้อมน้อยลงตามลำดับ ตอนนี้นักลอบตรงข้ามกันเลยกับแนวคิดตะวันตก คือ พอมนุษย์มีอิสรภาพมากขึ้น มนุษย์ก็อยู่ดีมีสุขได้โดยขึ้นต่อธรรมชาติน้อยลง ดำรงอยู่ดีได้ด้วยตนเอง เป็นการมองกลับกันกับฝรั่งที่มองว่ายิ่งเราไปจัดการกับธรรมชาติเอามันมารับ

ใช้ได้มากเท่าใด เราก็ยังมีอิสรภาพยิ่งใหญ่มากเท่านั้น ...

ถ้าขึ้นพัฒนาแบบนี้ต่อไป มนุษย์จะต้องแก้ทุกข์ด้วยการฉีดยาหรือกินสารเคมี ... [น. ๑๖๔]

๓. ในแง่ความสุข ตามความหมายของการพัฒนามนุษย์ ซึ่งโยงจากข้อก่อน จะมองว่า ตอนแรกมนุษย์ขึ้นต่อธรรมชาติ ภายนอกในการมีความสุขก็จริงอยู่ แต่เมื่อมนุษย์พัฒนามากขึ้น มนุษย์ก็สามารถมีความสุขได้ด้วยตนเองมากขึ้น โดยขึ้นต่อธรรมชาติหรือสิ่งภายนอกน้อยลง ... [น. ๑๖๕]

๔. ภาวะของมนุษย์ คนแตกต่างกันได้หลากหลาย ทั้งแนวตั้งและแนวนอน แนวตั้งคืออยู่ในระดับการพัฒนาไม่เท่ากัน และแนวนอนคือมีความถนัดอัธยาศัยไม่เหมือนกัน พุทธศาสนามองมนุษย์สัตว์ทั้งหลายแตกต่างกันหมด และยอมรับความแตกต่างหลากหลายนั้น

สำหรับความแตกต่างในแนวนอน โดยทั่วไปพระพุทธศาสนาจะยอมรับเขาตามที่เขาเป็น แต่สำหรับความแตกต่างในแนวตั้ง ซึ่งเป็นความแตกต่างในระดับการพัฒนา จะยอมรับเพียงในแง่ที่จะรู้เข้าใจเขาตามที่เขาเป็น แต่ไม่ยอมปล่อยให้เขาเป็นอยู่อย่างนั้น คือไม่ยอมรับแบบหยุดนิ่ง แต่ให้ก้าวหน้าต่อไป ... [น. ๑๖๗-๑๖๘]

๕. ความสัมพันธ์หรือฐานะเชิงปฏิบัติการ มนุษย์มีฐานะเป็นผู้อยู่ร่วมกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งจะต้องใช้สติปัญญาความสามารถที่ตนพัฒนาขึ้นมาได้ด้วยศักยภาพที่ตนมีอยู่เป็นพิเศษนั้น มาใช้เป็นเครื่องดำรงรักษาส่งเสริมความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมให้เกื้อกูล ส่งผลดียิ่งขึ้น ทั้งต่อตนเองและต่อสิ่งแวดล้อมอย่างประสานกลมกลืน

ถึงจุดพอดีอยู่เสมอ คือแทนที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่ แล้วจัดการกับธรรมชาติตามชอบใจของตน ก็เปลี่ยนเป็นว่ามาจัดความสัมพันธ์ที่ดีงาม เกื้อกูลกับธรรมชาติ [น. ๑๖๘-๑๖๙]

... จึงเป็นชุดว่า economy กับ ecology มี evolvability มาแทรกกลาง เป็น ๓ ตัว economy คือเศรษฐกิจ ecology คือนิเวศวิทยา หรือสภาพแวดล้อม แล้วก็ evolvability คือศักยภาพของมนุษย์ที่จะมีการพัฒนา หรือความโน้มเอียงในการที่จะพัฒนาตนขึ้นไป ถ้าอย่างนี้ความต้องการทางเศรษฐกิจ (economic demands) ก็จะไปสมดุลกลมกลืนกันได้กับนิเวศวิทยา (ecology) ไม่รังแกนิเวศวิทยานั้น ต่างจากการพัฒนาแบบเก่าที่ความต้องการทางเศรษฐกิจ (economic demands) ไม่เต็มสีกที่จนนิเวศวิทยา (ecology) ไม่สามารถป้อนทรัพยากรให้พอได้ แต่พอเราเปลี่ยนมนุษย์ได้ด้วยศักยภาพในการวิวัฒน์ (evolvability) ของมนุษย์นั่นเอง เศรษฐกิจ (economy) กับนิเวศวิทยา (ecology) ก็ประสานกันได้ [น. ๑๗๔-๑๗๕]

... แต่ความต้องการตามความหมายของเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่กับของพระพุทธศาสนา มีความแตกต่างกันอย่างสำคัญ ๒ ประการ คือ

๑) เศรษฐศาสตร์ มองความต้องการที่ไม่รู้จักพอนั้น เหมือนกับคงตัวอยู่อย่างเดียว ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ... [น. ๑๗๕]

พูดสั้นๆ เศรษฐศาสตร์ถือว่าต้นหาแก้ไขไม่ได้ แต่พระพุทธศาสนาถือว่า ต้นหา^๓นั้นแก้ไขตลอดจนละได้ มนุษย์สามารถพัฒนาจากการเป็นอยู่ด้วยต้นหา ไปสู่การเป็นอยู่ด้วยปัญญา

๒) เศรษฐศาสตร์ รู้จักความต้องการแบบเดียว แม้เขาจะพูด

ถึงความต้องการ (want) และอุปสงค์ (demand) ว่าต่างกันอย่างไร ตลอดจนอาจจะโยงไปถึงเรื่องความต้องการที่จำเป็น (need) และความอยาก (desire) ก็ตาม แต่ก็ยังเป็นเพียงความแตกต่างโดยเงื่อนไข หรือโดยขีดระดับ ไม่ใช่ความแตกต่างโดยประเภท และแนวความคิดนั้นก็ยังเป็นแบบชำนาญพิเศษ แยกส่วน มองด้านเดียว มุ่งไปที่วัตถุและการสนองความต้องการ โดยไม่ได้ศึกษาธรรมชาติของความต้องการต่อไปอีกให้ชัดเจนและให้เพียงพอ ทั้งที่มันเป็นแกนเป็นฐานของเศรษฐศาสตร์ จึงไม่สามารถใช้แก้ปัญหาแบบองค์รวม ที่ต้องมีการพัฒนามนุษย์ ... [น. ๑๗๖]

เมื่อเราเปลี่ยนแปลงใหม่ให้การพัฒนา (development) มีความหมาย ๒ อย่าง โดยมีการพัฒนามนุษย์ (human development) มาเข้าคู่ด้วย วิทยาศาสตร์ก็เปลี่ยนแนวทางมาค้นหาความรู้ เพื่อให้มนุษย์ได้ความรู้ที่จะมาจัดความสัมพันธ์ให้มนุษย์อยู่กับธรรมชาติได้อย่างดี โดยเกื้อกูลซึ่งกันและกัน และเทคโนโลยีก็ผลิตและใช้บนฐานความคิดใหม่นั้น ด้วยแรงจูงใจใหม่ที่ต่างไปอีกแบบหนึ่ง เราก็มีวิทยาศาสตร์ได้ มีเทคโนโลยีได้ แต่มีด้วยฐานความคิดที่ต่างออกไป ดังนั้น วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี (science and technology) จึงมีความหมายและคุณค่าที่ขยายกว้างออกไป ซึ่งครอบคลุมการเป็นเครื่องมือของการพัฒนาเศรษฐกิจ (economic development) เพื่อสนองความมุ่งหมายหรือเป้าหมายในทางเศรษฐกิจด้วย แต่ดำเนินไปโดยโยงสัมพันธ์กับฝ่ายการพัฒนามนุษย์ (human development)

[น. ๑๗๗]

ระบบความสัมพันธ์ที่ถูกต้องของมนุษย์ที่พัฒนาแล้วคือการยอมรับความจริงว่า มนุษย์เป็นส่วนร่วมอยู่ในระบบการ

ดำรงอยู่และความสัมพันธ์ของธรรมชาติ มนุษย์พึงพัฒนาตนให้มีความสามารถมากยิ่งขึ้นไป ในการที่จะช่วยให้มนุษย์และสัตว์สิ่งอื่นทั้งหลายที่เป็นส่วนร่วมในธรรมชาตินั้น เอื้ออำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่กัน มีการเบียดเบียนกันน้อยลงๆ ภายในโลกที่มีสภาพอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเป็นอยู่อย่างผาสุกยิ่งขึ้น [น. ๑๘๔]

... ว่าโดยสรุป การพัฒนาดังกล่าวเกิดขึ้นบนฐานที่ผิดพลาด ๓ ระดับ คือ

๑) เป็นไปตามกระแสการพัฒนาแบบไม่ยั่งยืน ซึ่งมีรากฐานความคิดที่ผิดพลาด ตามอย่างประเทศที่พัฒนาแล้วทั้งหลาย

๒) ดำเนินการพัฒนาด้วยการกระตุ้นแรงจูงใจที่ไม่ถูกต้อง เนื่องจากผู้นำหรือผู้บริหารประเทศไม่เข้าใจเพียงพอต่อปัจจัยที่ทำให้เกิดการพัฒนาในประเทศที่พัฒนานำหน้ามาก่อน จัปเหตุปัจจัยมาผิดพลาด (ประเทศพัฒนาแล้วเอง ก็ไม่เข้าใจปัจจัยแห่งการพัฒนาในสังคมของตนเองชัดเจน ไม่รู้จักตัวเองแท้จริง)

๓) ประชาชนเข้าร่วมกระบวนการพัฒนา โดยไม่มีการศึกษาที่จะเตรียมตัวให้พร้อมที่จะเป็นปัจจัยที่ดีในกระบวนการพัฒนานั้น คือไม่ได้พัฒนาค้นให้พร้อม หรือสอดคล้อง

เมื่อพูดรวมๆ ปัญหาสำคัญอยู่ที่การพัฒนาคน ถ้ามีการศึกษาจริงและพัฒนาคนได้ถูกต้อง ก็แก้ความผิดพลาดได้ทั้ง ๓ ระดับ ... [น. ๑๘๗-๑๘๘]

เมื่อพูดถึงจุดนี้ วัฒนธรรม (culture) ก็เข้ามา และ ณ จุดนี้แหละ คือ ด้วยการศึกษาที่บูรณาการทั้ง ๓ ด้านอย่างนี้ ก็จะเกิดการ

พัฒนาคนอย่างเป็นองค์รวม ซึ่งจะทำให้การพัฒนาเชิงวัฒนธรรม (cultural development) เข้ามาบรรจบกับการพัฒนาที่ยั่งยืน (sustainable development) ... [น. ๑๘๘]

... แนวความคิดในการพัฒนาแบบนี้

๑. ไม่ใช่เป็นปรัชญาแห่งการมัวเมาตามใจตนเอง ที่เน้นการเสพหรือบริโภคนิยม อย่างพวกที่เห็นว่ามนุษย์ต้องเห็นแก่ตัว แก่ไขไม่ได้ ซึ่งเป็นปรัชญาสุดโต่งไปข้างหนึ่ง [น. ๑๘๙]

๒. ไม่ใช่เป็นปรัชญาแห่งการบังคับคนให้เป็นอย่างเดียวกัน แต่ยอมรับความแตกต่างหลากหลายของมนุษย์ ในระดับต่างๆ ของการพัฒนาโดยมีจุดร่วมอันหนึ่งอันเดียวกันอยู่ที่หลักการสำคัญที่สุด คือการที่จะต้องพัฒนาตัวของมนุษย์เองอยู่เสมอ [น. ๑๘๙-๑๙๐]

๓. ไม่ใช่ลัทธิเสแสร้งหรือหลอกตัวเอง คนบางพวกไม่อยู่กับความเป็นจริง แต่ปฏิบัติหรือแสดงตัวให้อยู่ในสภาพชีวิตที่เกินเลยกว่าระดับการพัฒนาของตน คือเกินกว่าความเป็นจริงที่ได้ที่ถึงโดยทำไปเพียงด้วยความยึดถือ ก็เลยกลายเป็นความผิดพลาดหรือเป็นการหลอกตัวเอง เช่นชาวพุทธที่ปฏิบัติหรือดำเนินชีวิตด้วยความยึดมั่นในความไม่ยึดมั่น ซึ่งกลายเป็นความไม่ยึดมั่นที่ไม่เป็นจริง

ในการปฏิบัติที่ถูกต้อง จะต้องยอมรับความจริงแห่งการดำเนินชีวิตตามระดับแห่งการพัฒนาของตน พร้อมกับพยายามปฏิบัติก้าวหน้าสู่สภาพชีวิตในระดับการพัฒนาที่สูงขึ้นไป โดยมีความสำนึกหรือรู้ตระหนักรู้ว่าตนทำเช่นนั้นเพื่อเป็นการฝึกฝนพัฒนาตน [น. ๑๙๑]

การแก้ปัญหาจะต้องเป็นระบบและเป็นกระบวนการ และเป็นการแก้ปัญหาแบบที่สมัยใหม่เขาเรียกว่าบูรณาการ (integrated) และเป็นองค์รวม (holistic) โดยมีองค์ประกอบที่ประสานกันครบถ้วนเป็นบูรณาการ และสัมพันธ์กันถูกต้องพอดีทั่วตลอดทั้งองค์รวม จึงจะทำให้เกิดภาวะสมดุลหรือดุลยภาพได้ [น. ๑๙๓]

ในยุคที่ผ่านมา มนุษย์ใช้ความเพียรมากมายในการต่อสู้เพื่อเอาชนะธรรมชาติ แต่ต่อไป ถ้าเรายังไม่สามารถพัฒนาคนให้มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติบนฐานความคิดใหม่ได้สำเร็จ การต่อสู้ที่หนักหนาของมนุษย์ผู้เป็นนักพิชิตธรรมชาตินั้น จะย้ายมาสู่แดนใหม่ คือ มนุษย์จะต้องต่อสู้อย่างไม่ได้หยุดหย่อน กับความรู้เท่าไม่ถึงการณ์และการใช้ความรู้อย่างไม่ถูกต้องของมนุษย์ด้วยกันเอง ซึ่งล้วนแต่จะทำให้ความไม่ประมาทมีความสำคัญยิ่งขึ้น ในฐานะเป็นคู่แข่งกับความพินาศของมนุษยชาติ หมายความว่า เมื่อใดความไม่ประมาทก้าวไปไม่ทัน เมื่อนั้นความพินาศก็ถึงตัวมนุษย์โดยพลัน [น. ๒๐๑]

ถึงเวลาที่มนุษย์จะต้องมองให้ชัด จะต้องแยกได้ระหว่างมนุษย์ที่อยู่ในกระบวนการของกฎธรรมชาติ กับทรัพยากรมนุษย์ที่อยู่ในกระบวนการของกฎมนุษย์ มิฉะนั้นจะทำให้เกิดความสับสนขัดแย้งและความคลุมเครือในทางภูมิปัญญา และจะเป็นความสับสนขัดแย้งคลุมเครือถึงแกนกลางของการพัฒนา ทำให้การพัฒนาที่ยั่งยืนไม่บรรลุผลที่หมาย [น. ๒๒๔]

ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า มนุษย์จะต้องยืนหลักแห่งการเข้าถึงความจริงแท้ของกฎธรรมชาติไว้ให้ได้ จะต้องแยกได้ระหว่างสมมติของมนุษย์กับความจริงแท้ของธรรมชาติ หรือระหว่างสมมตินิยามกับ

ธรรมนิยาม และปฏิบัติให้ถูกต้องต่อกฎทั้งสองระดับนั้นอย่างพอดีกับความหมายและวัตถุประสงค์ของมัน โดยรู้จักประสานระหว่างกฎทั้งสองระดับนั้น ที่สำคัญที่สุดคือมีภูมิธรรมภูมิปัญญาพอที่จะรู้จักจัดตั้งและจัดการสมมติให้เป็นสื่อนำกระบวนการของกฎธรรมชาติไปในทางที่จะอำนวยผลดีที่ให้แก่มนุษย์ [น. ๒๒๕]

ความไม่กระจ่างของการพัฒนาโดยเอาคนเป็นศูนย์กลาง

[น. ๒๒๗]

... ตะวันตกมองคนเป็นศูนย์กลางในความหมายที่สำคัญอย่างน้อย ๒ อย่าง คือ

ก) ถือว่า มนุษย์เป็นเจ้าใหญ่ เป็นศูนย์กลางของโลกและจักรวาล เป็นผู้ที่จะออกไปพิชิตครอบครองและจัดการกับธรรมชาติกับโลกกับจักรวาลทั้งหมด และ

ข) หามั่นว่า สิ่งทั้งหลายมีไว้เพื่อมนุษย์ ทุกอย่างที่ทำรวมทั้งการพัฒนานั้น ก็เพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ หรือเพื่อผลประโยชน์ของมนุษย์ [น. ๒๒๘]

การพัฒนาที่เอาคนเป็นศูนย์กลาง มีความหมายสำคัญที่พึงสังเกต ๓ อย่าง คือ

๑) การพัฒนานั้นให้ความสำคัญสูงสุดแก่การพัฒนาคนเป็นการพัฒนาซึ่งพุ่งเป้าไปที่ตัวคนเป็นหลัก ...

๒) การพัฒนานั้นคำนึงถึงความสำคัญของคนว่า จะต้องเป็นคนที่ดีที่พร้อมที่มีคุณสมบัติเหมาะสม เป็นคนที่พัฒนาดีแล้ว มาเป็นองค์ประกอบสำคัญที่เป็นแกนกลาง ซึ่งจะทำให้กระบวนการพัฒนาทั้งหมดดำเนินไปถูกทาง อำนวยประโยชน์สุขอย่างแท้จริง

[น. ๒๒๙]

๓) การพัฒนานั้นมุ่งให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขที่แท้แก่คน คือให้กระบวนการพัฒนาและองค์ประกอบอื่นๆ ทุกด้านของการพัฒนา เป็นปัจจัยส่งเสริมสนับสนุนช่วยให้คนพัฒนาตนขึ้นไปสู่การเข้าถึงชีวิตที่ดีงาม คุณค่าสูงสุด และความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ รวมทั้งการที่มนุษย์จะดำรงอยู่ได้ด้วยดีอย่างแท้จริงในโลกที่มีสภาพอันเกื้อกูล [น. ๒๒๙-๒๓๐]

การพัฒนาแบบองค์รวมที่สมดุลจะเอาอะไรมาบูรณาการ [น. ๒๓๐]

แท้จริง จริยธรรมเป็นระบบบูรณาการในตัวของมันเอง คือเป็นระบบความสัมพันธ์ของด้านต่างๆ แห่งการดำเนินชีวิต ซึ่งเมื่อเป็นไปอย่างถูกต้องประสานสอดคล้อง ก็จะมาหนุนเสริมกันเอง ทำให้คนพัฒนาตนขึ้นไป เพราะฉะนั้นแทนที่จะเอาจริยธรรมมาบูรณาการเข้าในชีวิตคน ที่จริงจะต้องให้คนนำชีวิตเข้าสู่ระบบบูรณาการของจริยธรรม คือดำเนินชีวิตให้เป็นระบบจริยธรรมนั่นเอง [น. ๒๓๒]

โลกกว้างไกลไร้พรมแดน แต่คนยังคับแคบและแบ่งแยก

ในการพัฒนามนุษย์ยุคที่โลกไร้พรมแดน อยู่ในสภาพโลกาภิวัตน์นี้ สิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องมุ่งเน้นก่อนอื่น ก็คือการทำให้มนุษย์มีจิตใจและปัญญาเป็นสากล สอดคล้องกันกับความเป็นสากลของโลก และในบรรดาความเป็นสากลทั้งหลายนั้น อย่างน้อยความเป็นสากล ๓ ประการต่อไปนี้ เป็นหลักการที่จะต้องทำให้ได้ กล่าวคือ [น. ๒๓๔-๒๓๕]

๑. ความเป็นมนุษย์ที่สากล มนุษย์ทุกคนไม่ว่าจะเป็นเพศผิว

เผ่าพันธุ์ชาติลัทธิศาสนาใด เกิดที่ไหนอยู่ที่ใด ก็มีความเป็นมนุษย์เสมอกัน ...

๒. *ความเป็นจริงที่สากล* ความเป็นจริงแห่งความเป็นเหตุเป็นผล เป็นภาวะสากล มีอยู่โดยธรรมชาติ เรียกว่าเป็นกฎธรรมชาติ เป็นของกลาง ไม่ขึ้นต่อหรือเป็นไปเฉพาะคนกลุ่มไหนพวกใด ...

[น. ๒๓๕]

๓. *เมตตาที่เป็นสากล* ... มนุษย์จะต้องปรับเปลี่ยนท่าทีความรู้สึกโดยพัฒนาตนขึ้นมาให้มีเมตตาที่เป็นสากล คือต้องแผ่ขยายความรักใคร่ไมตรีไปยังหมู่มนุษย์ทั้งหมดโดยมีความปรารถนาดีต่อมนุษย์ทุกคนเสมอกัน ...

[น. ๒๓๖]

ความแปลกแยกและการทำลายกันระหว่างโลกมนุษย์กับโลกธรรมชาตินั้นเป็นไปในทุกระดับ ตั้งแต่ภายในตัวมนุษย์เอง กล่าวคือ มนุษย์ในฐานะบุคคล (ฝ่ายโลกมนุษย์) ได้แปลกแยกกับชีวิตของตนเอง (ฝ่ายโลกธรรมชาติ) และมีความเป็นอยู่ที่ทำลายหรือบั่นทอนชีวิตของตน ...

[น. ๒๔๒]

การแก้ปัญหาด้วยนุรณการง่าย ๆ ก็คือการเปลี่ยนแปลงที่จะทำให้โลกมนุษย์กับโลกธรรมชาติประสานประโยชน์กันได้ คือให้โลกมนุษย์กับโลกธรรมชาติไปด้วยกัน และดียิ่งขึ้น ๆ ด้วยกัน โดยที่โลกมนุษย์อยู่ในโลกธรรมชาติอย่างกลมกลืนและเกื้อกูลกัน ความสำเร็จในการนี้ จึงจะเป็นชัยชนะที่แท้จริงของมนุษย์ ซึ่งต้องการความสามารถยิ่งกว่าการเอาชนะธรรมชาติอย่างมากมาย แต่จะสำเร็จหรือไม่ก็อยู่ที่มนุษย์ที่เป็นปัจจัยตัวกระทำ

เนื่องจากเป็นปัจจัยตัวกระทำ เจตน์จำนงของมนุษย์ที่มี

ภูมิธรรมภูมิปัญญาหนุนชักรำและเป็นขอบเขตอยู่เบื้องหลังพฤติกรรม จึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ซึ่งจะทำให้เขาทำการเปลี่ยนแปลงขึ้นแก่ระบบสัมพันธ์ใหญ่ได้มากมายตามคุณภาพของเขา ทั้งในทางก่อและในทางแก้ปัญห ทั้งในทางสร้างสรรค์และในทางทำลาย เนื่องจากองค์ประกอบฝ่ายมนุษย์มีความสำคัญอย่างนี้ และเพื่อให้เป็นองค์ประกอบที่ดีที่จะนำระบบใหญ่ทั้งหมดไปสู่ภาวะเกื้อกูลต่อความดำรงอยู่ด้วยดี จึงต้องมีการพัฒนามนุษย์ และในการพัฒนาจึงถือเอาการพัฒนาคนและเอามนุษย์ที่มีการพัฒนาเป็นศูนย์กลาง เพราะเป็นปัจจัยตัวกระทำดังกล่าวมาแล้ว [น. ๒๔๓]

กระบวนการพัฒนาที่ยั่งยืน จึงเหมือนแยกได้เป็น ๒ ตอน คือ

๑) การพัฒนาคน โดยพัฒนาตัวคนที่เป็นปัจจัยตัวกระทำให้เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา ด้วยการพัฒนาตัวคนเต็มทั้งระบบ คือครบทั้ง พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา

๒) การพัฒนาที่ยั่งยืน โดยคนที่พัฒนาเต็มระบบนั้นเป็นตัวกลาง หรือเป็นแกนกลาง ด้วยการเป็นปัจจัยตัวกระทำที่ไปประสานปรับเปลี่ยนบูรณาการในระบบสัมพันธ์องค์รวมใหญ่ ให้เป็นระบบแห่งการดำรงอยู่ด้วยดีอย่างต่อเนื่องเรื่อยไป

๑) ระบบการพัฒนาคน

ได้กล่าวแล้วว่าต้องเป็นการพัฒนาคนเต็มทั้งคน ครบพร้อมกันทั้งระบบที่มี ๓ ด้าน คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ...

๑. พฤติกรรม พฤติกรรมที่ดีเป็นช่องทางให้จิตใจพัฒนา และช่วยให้ปัญญางอกงาม ... [น. ๒๔๔]

- พฤติกรรมในการหาความสุขก็เป็นที่มาสำคัญของปัญหา

การพัฒนา คนที่ไม่พัฒนามักหาความสุขด้วยการเบียดเบียนก่อทุกข์หรือให้ทุกข์แก่ผู้อื่นและทำลายสิ่งแวดล้อม จึงควรพัฒนาให้คนรู้จักหาความสุขด้วยพฤติกรรมที่เกื้อกูล ความสุขที่อิงธรรมชาติหาความสุขแบบประสาน และความสุขจากการให้ความสุข ซึ่งต้องอาศัยการพัฒนาด้านจิตใจสูงขึ้นไป [น. ๒๔๖]

... การพัฒนาคนขั้นต้นมุ่งสร้างดุลยภาพ โดยฝึกคนให้มีการให้ ควบคู่ไปด้วยกับการได้ และการเอา คือไม่ให้มุ่งจะได้จะเอาอย่างเดียว แต่ให้มีการให้ด้วย ดุลยภาพก็จะเกิดทั้งแก่ชีวิตและสังคม การเบียดเบียนก็จะลดน้อยลง ...

๒. จิตใจ จิตใจมีเจตน์จำนงที่เป็นตัวซึ่งนำกำหนดพฤติกรรม และสภาพจิตที่พอใจมีความสุขก็ทำให้พฤติกรรมมีความมั่นคง ...

[น. ๒๔๗]

- รู้จักสันโดษอย่างถูกต้อง อย่างฉลาดมีจุดหมาย ไม่ใช่สันโดษอย่างเลือนลอย ... แล้วเอาเวลาแรงงานและความคิดที่สงวนไว้ได้นั้นไปทุ่มเทให้กับการพัฒนาชีวิตของตน ทำสิ่งดีงาม ทำหน้าที่การงาน ทำการสร้างสรรค์ บำเพ็ญประโยชน์ที่เป็นกุศลธรรมทั้งหลาย ...

[น. ๒๔๘]

- รักษาศักยภาพในการที่จะมีความสุข และอิสรภาพของชีวิตไว้ โดยมีสติไม่ปล่อยตัวปล่อยใจให้ชีวิตและความสุขของตนต้องไปขึ้นต่อวัตถุสิ่งเสพลิงบริโภคมากเกินไป ... อย่างน้อยสามารถมีเท่าที่ความรู้สึกรับต่อวัตถุสิ่งเสพลิงพุ่มเฟือยทั้งหลายว่า “มีก็ดี ไม่มีก็ได้” หรืออาจพัฒนาต่อไปถึงขั้นว่า “มีก็ได้ ไม่มีก็ได้” (การถือศีล ๘ หรือรักษาศูโบสถ ก็เป็นวิธีหนึ่งที่จะรักษาอิสรภาพของชีวิตนี้ไว้) ...

[น. ๒๔๙]

๓. **ปัญญา** ปัญญาเป็นตัวแก้ปัญหา เป็นตัวจัดปรับทุกอย่าง ทั้งพฤติกรรมและจิตใจให้ลงตัวพอดี และเป็นตัวนำสู่จุดหมายแห่งความมีอิสรภาพและสันติสุข ... [น. ๒๕๐]

ปัญญาที่ใช้เวลาด้วยความไม่ประมาทนี้ มองด้านตนเองแล้ว ก็มองออกไปข้างนอกด้วยโดยตามทันรู้ทันข่าวสารความเป็นไปต่างๆ ไม่ละเลยปล่อยผ่าน รู้จักพิจารณาถ้อยคำกรองเลือกสรรนำมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่หลงตามเสียงชักจูงและค่านิยมที่เป็นโทษ อะไรเกิดขึ้นเป็นไปจะส่งผลกระทบทางร้ายเสียหาย ก็เร่งแก้ไข อันใดจะเกิดคุณค่าประโยชน์ก็ชวนชววยจัดทำดำเนินการให้สำเร็จ โดยมุ่งทั้งคุณภาพชีวิตของตนและคนใกล้ชิด ประโยชน์สุขของสังคม และความดำรงอยู่ด้วยดีของโลก

- ช่วยกันปิดปากความเชื่อถือและค่านิยม ตลอดจนแนวความคิดที่ผิดๆ ที่เป็นไปในทางส่งเสริมโลภะ โทสะ และโมหะ เช่นที่มุ่งหาผลประโยชน์เป็นไปในทางเบียดเบียนทำลายหรือหมองายหลอกลวง และศึกษาหาความรู้เพื่อส่งเสริมค่านิยม หลักการและแนวความคิดที่ดีงาม ซึ่งเป็นสัมมาทิฐิ ทำให้เกิดการช่วยเหลือร่วมมือ และส่งเสริมปัญญา ที่จะป็นปัจจัยผลักดันและเป็นฐานของการพัฒนาที่ถูกต้อง เป็นผลดีแก่ชีวิตสังคมและธรรมชาติ ... [น. ๒๕๓]

- พัฒนาปัญญาที่รู้เข้าใจโลกและชีวิตตามเป็นจริง เข้าถึงความจริงของธรรมชาติ จนผ่านพ้นความยึดติดในคุณค่าที่ไม่เป็นจริงซึ่งเื่องอยู่กับสิ่งปรุงแต่งอันไร้แก่นสารที่แท้ทั้งหลาย ทำจิตใจให้เป็นอิสระ มีความสุขเต็มอิมในตัว โดยไม่ต้องอาศัยสิ่งภายนอก เป็นผู้ไม่มีอะไรที่จะต้องทำเพื่อตัวเองอีกต่อไป จึงใช้พลังงานของชีวิตทั้งหมดที่เหลืออยู่เพื่อสร้าง

สรรค์ประโยชน์สุขแก่โลก เป็นผู้บรรลุจุดหมายของการพัฒนามนุษย์ และเป็นผู้มีชีวิตที่เอื้อที่สุดต่อการที่โลกทั้งหมดทั้งโลกคือสังคมมนุษย์ และโลกแห่งธรรมชาติ จะบรรลุจุดหมายแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน

๒) ระบบการพัฒนาที่ยั่งยืน

[น. ๒๕๔]

๑. มนุษย์

- มนุษย์ในฐานะเป็นมนุษย์ เป็นหลักการที่ควรให้ความสำคัญสูงสุด โดยมุ่งให้การศึกษาและจัดสรรปัจจัยเกื้อหนุนอื่น เพื่อช่วยให้มนุษย์แต่ละชีวิตเจริญงอกงามเข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์และมีชีวิตที่ดีงามสมบูรณ์มนุษย์ที่ได้มีการพัฒนาในฐานะนี้จะเป็นปัจจัยตัวกระทำที่ดีที่สุด ที่จะช่วยให้ระบบสัมพันธ์องค์รวมใหญ่บรรลุจุดหมายแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน

- มนุษย์ในฐานะทรัพยากรมนุษย์ คือเป็นทุนหรือเป็นปัจจัยในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ก็พึงมีการพัฒนาให้เป็นทรัพยากรที่มีคุณภาพ โดยมีสุขภาพดี ขยันอดทน รับผิดชอบ มีฝีมือ มีความรู้ความสามารถ เชี่ยวชาญ ฯลฯ พร้อมทั้งจะเป็นกำลังในระบบเศรษฐกิจและสังคมที่จัดสรรให้เกื้อหนุนและนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

๒. สังคม

- ระบบการต่างๆ ทางสังคมนั้น ว่าโดยพื้นฐาน เป็นการจัดตั้งวางรูปแบบขึ้น เพื่อให้เป็นเครื่องมือและเป็นสื่อที่ช่วยให้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในกฎธรรมชาติทำงานหรือดำเนินไปในทางที่จะอำนวยผลดีแก่หมู่มนุษย์ ...

[น. ๒๕๕]

- ผลสำเร็จที่เกิดจากระบบการต่างๆ ทางสังคม เช่น เศรษฐกิจเจริญเติบโต จากการพัฒนาเศรษฐกิจสำเร็จผลสภาพบ้านเมืองสงบเรียบร้อย จากการเมืองการปกครองที่ได้ผล เป็นต้น ไม่ใช่เป็นจุดหมายในตัว แต่เป็นสภาพแวดล้อมเป็นบรรยากาศและเป็นปัจจัยเกื้อหนุนเพื่อเอื้อโอกาสให้มนุษย์สามารถพัฒนาตนเข้าถึงชีวิตที่ดีงาม ความมีอิสรภาพ และสันติสุขที่แท้จริง

- จุดเน้นสำคัญของมาตรการต่างๆ ทางสังคม ก็คือการสร้างบรรยากาศแห่งการไม่เบียดเบียน ตลอดจนบรรยากาศแห่งการช่วยเหลือเกื้อกูล สังคมจึงจะต้องให้มีมาตรการพิทักษ์และป้องกันคนที่อยู่ในสถานะต่างๆ ซึ่งมีโอกาส มีกำลังความสามารถมากน้อยต่างกัน ไม่ให้เบียดเบียน ช่มเหิง เอาัดเอาเปรียบกัน และเอื้อโอกาสที่แต่ละบุคคลจะพัฒนายิ่งขึ้นไปทั้งในฐานะมนุษย์และในฐานะทรัพยากรมนุษย์ [น. ๒๕๖]

๓. ธรรมชาติ

- ทัศนคติที่ดีของมนุษย์ต่อธรรมชาตินั้น ไม่ควรจะหยุดเพียงแค่เลิกมองตนเองแยกต่างหากจากธรรมชาติ และเลิกคิดจะพิชิตจัดการกับธรรมชาติตามชอบใจ แล้วมองตัวเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และจะต้องมีชีวิตที่สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติเท่านั้น เพราะนั่นยังเป็นทัศนคติที่งมงายและเชื่องช้า แต่ควรจะก้าวต่อไปถึงขั้นแสดงศักยภาพของมนุษย์ในทางที่ตรงข้ามจากเดิม ...

... ความสามารถที่แท้จริงของมนุษย์ก็คือการทำให้โลก ซึ่งเคยมีการเบียดเบียนกันมาก เบียดเบียนกันน้อยลง ทำให้โลกที่

มนุษย์และสรรพชีวิตเคยพ้ออยู่กันได้ สามารถอยู่กันได้ดียิ่งขึ้น อย่าง
เกื้อกูลกันมากขึ้น [น. ๒๕๗]

๔. เทคโนโลยี

[น. ๒๕๙]

- เนื่องจากเทคโนโลยีเป็นเครื่องขยายวิสัยแห่งอินทรีย์ของ
มนุษย์ ทำงานแทนมนุษย์ได้มากมาย และอีกประการหนึ่งเป็น
เครื่องบำรุงบำเรออำนวยความสะดวกสบาย ถ้ามนุษย์ใช้มัน
ด้วยสติและมีโยนิโสมนสิการ โดยปฏิบัติต่อมันถูกต้อง มันก็จะเป็น
ปัจจัยที่เกื้อกูลยั้งทั้งในการพัฒนาตัวมนุษย์เองและในการนำการ
พัฒนาที่ยั่งยืนไปสู่จุดหมาย ... [น. ๒๖๐]

... เกณฑ์มาตรฐานขั้นพื้นฐานที่พระพุทธศาสนาใช้วัด
การพัฒนา คือการไม่เบียดเบียนทั้งตนเอง และไม่เบียดเบียน
ผู้อื่น คนที่มีการพัฒนาไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและผู้อื่น
ระบบทั้งหมดที่พัฒนาถูกทางก็ไม่ก่อความเบียดเบียน เกณฑ์
มาตรฐานนี้ มิใช่เป็นเพียงเครื่องวัดความถูกต้องชอบธรรม
เท่านั้น แต่เป็นเครื่องวัดความสามารถด้วย คนที่ได้รับการ
พัฒนาย่อมมีความสามารถมากยิ่งขึ้นๆ ในการที่จะสร้างผลดี
หรือทำประโยชน์ให้แก่ตน โดยไม่ต้องเบียดเบียนก่อโทษแก่ผู้
อื่น คือคนยังพัฒนา ยังมีความสามารถ ยิ่งเก่ง ก็ยิ่งทำให้โลก
เบียดเบียนกันน้อยลง การบรรลุผลสำเร็จของตน โดยที่ให้ผู้
อื่นเดือดร้อนเสียหาย เป็นเรื่องสามัญ มิใช่ความสามารถ
พิเศษอะไร และไม่แสดงถึงความเป็นผู้ที่ได้พัฒนาแล้ว

[น. ๒๖๒]

มนุษย์พยายามเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ การเข้าถึง
ความจริงนี้ ทุกระดับเป็นความสำเร็จที่สำคัญ คือเป็นการได้ปัญญา

เมื่อได้ปัญญาคือความรู้ ก็เอาปัญญาความรู้นั้นไปทำความสำเร็จ
 ขึ้นต่อไปคือใช้ปัญญาความรู้นั้นแก้ปัญหาเข้าถึงประโยชน์ที่มุ่งหมาย
 แต่ในขั้นนี้ มนุษย์จะให้ความรู้อย่างไร ย่อมขึ้นต่อเจตน์จำนงของ
 เขาที่จะสนองแนวความคิดความต้องการอย่างไร (น. ๒๖๒-๒๖๓)

ฉะนั้น มนุษย์จึงควรเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ พร้อมทั้ง
 พัฒนาความสามารถที่จะใช้ความรู้นั้นด้วย แล้วนำปัญญาความรู้นั้น
 นั้นไปใช้ ด้วยเจตน์จำนงที่จะสนองความคิดหมายที่จะทำโลกให้
 ดีขึ้น แทนที่จะใช้ความรู้นั้นเอาชนะธรรมชาติ ก็คิดสูงไปกว่านั้นว่า
 จะใช้ความรู้นั้นจัดปรับปรุงระบบความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ให้
 ธรรมชาติอำนวยประโยชน์หรือผลดีแก่ตน โดยไม่เกิดผลเสียหายทั้ง
 แก่ธรรมชาติและตนเอง แทนที่จะเกิดผลในทางเบียดเบียนกัน ก็
 จะเกิดผลในทางเกื้อกูลกัน อันถือได้ว่าเป็นความสำเร็จที่แท้จริง และนี่
 จึงจะเป็นชัยชนะที่แท้ของมนุษย์ ไม่ใช่เป็นเพียงชัยชนะในการ
 เอาชนะธรรมชาติได้ แต่เป็นชัยชนะถึงขั้นสามารถทำให้ธรรมชาติ
 เกื้อกูลแก่มนุษย์ได้ยั่งยืนเรื่อยไป (น. ๒๖๓)

มนุษย์ที่เข้าถึงความจริงของธรรมชาติอย่างแท้จริง จะเกิด
 ปัญญาที่มองเห็นครอบคลุมทั่วตลอดระบบความสัมพันธ์ทั้งหมด
 ซึ่งจะทำให้เขารู้ผลกระทบต่อกันที่จะมาถึงทุกส่วนทุกฝ่ายจากการ
 เบียดเบียนที่เรียกว่าเอาชนะนั้น และรู้เข้าใจว่าจะได้อย่างไรจึงจะ
 เป็นประโยชน์ที่แท้จริง แม้แก่ตนเอง ในระบบสัมพันธ์ที่ความเป็นไป
 ของทุกอย่างทุกด้านส่งผลถึงกัน จึงทำให้เขาให้ความรู้อย่างถูกต้อง
 ทำให้ข้ามพ้นการเบียดเบียนไปสู่ความเกื้อกูล การพัฒนามนุษย์
 อย่างถูกต้องจะนำผลนี้มาให้ ดังพุทธพจน์ว่า (น. ๒๖๓-๒๖๔)

“คนที่เป็บัณฑิต มีปัญญามาก ย่อมคิดการมิใช่เพื่อ

เบียดเบียนตน มิใช่เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น มิใช่เพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย เมื่อจะคิด ย่อมคิดการที่เกื้อกูลแก่ตน ที่เกื้อกูลแก่ผู้อื่นที่เกื้อกูลแก่ทั้งสองฝ่ายที่เกื้อกูลแก่ทั้งโลกเลยทีเดียว”

ย้อนกลับมาที่ต้นเรื่อง การพัฒนาที่ยั่งยืนอาจจะสำเร็จได้ง่ายๆ เพียงแค่ปฏิบัติตามหลักการสั้นๆ แห่งพุทธพจน์ที่ว่า

“บัณฑิตชนพัฒนาธรรมเหล่านี้ คือ การให้ การปฏิบัติต่อกันโดยชอบธรรม และจิตใจที่เมตตาแล้ว ... ก็จะเข้าถึงโลกที่เป็นสุขไร้การเบียดเบียน”

[น. ๒๖๔]

นิติศาสตร์แนวพุทธ*

ถ้าดูตามศัพท์ นิติศาสตร์ตามความหมายที่ใช้ในประเทศ
อินเดีย จะเป็นวิชาทางด้าน politics คือวิชาด้านรัฐศาสตร์ หรือ
วิชาการเมือง “นิติ” แปลว่า “การนำ” มีรากศัพท์เดียวกับคำว่า
“นายก” ซึ่งแปลว่า “ผู้นำ” ... [น. ๒]

... แต่การที่จะทำการปกครองหรือเป็นผู้นำประเทศชาติได้นั้น
แน่นอนว่าจะต้องมีระเบียบแบบแผน คือเราต้องมีเครื่องมือที่จะใช้
เป็นกติกาสังคม การปกครองจะเป็นไปไม่ได้ถ้าไม่มีกฎเกณฑ์กติกา
อย่างน้อยต้องรู้ว่าจะทำอะไรได้หรือไม่ได้ในขอบเขตแค่ไหน การ
ปกครองจึงเรียกร้องให้มีกฎเกณฑ์กติกาเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น เรื่อง
ของกฎหมายกับเรื่องของการปกครองจึงแยกกันแทบไม่ได้ ...

[น. ๒-๓]

ในความหมายอย่างกว้าง *ธรรมศาสตร์* คือวิชาว่าด้วยหลักการ
ทั้งหลายความจริง และหลักการประพฤติปฏิบัติทั่วไป ซึ่งครอบคลุม

* ปาฐกถาพิเศษ โดย พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต) ณ ห้องประชุมเล็ก
จุฬานานนท์ สำนักงานอัยการสูงสุด วันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๓๙ เวลา
๑๓.๓๐ - ๑๖.๓๐ น. (พิมพ์ครั้งที่ ๒ - ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๙)

หมดทุกอย่าง ส่วนในความหมายเฉพาะ *ธรรมศาสตร์* เป็นชื่อของ คัมภีร์หรือตำราเกี่ยวกับกฎหมายที่ว่าด้วยข้อกำหนดความประพฤติ ปฏิบัติและขนบธรรมเนียมจารีตประเพณี อันสืบกันมาในสังคม ชมพูทวีปตามหลักคำสอนหรืออิทธิพลของศาสนาพราหมณ์

[น. ๑๐-๑๑]

ส่วน *นิติศาสตร์* ในความหมายอย่างกว้าง หมายถึงตำราและ วิชาการที่ว่าด้วยระเบียบแบบแผนและข้อกำหนดความประพฤติ ปฏิบัติโดยทั่วไป ที่ไม่จำกัดเฉพาะอย่างธรรมศาสตร์ในความหมาย อย่างหลัง ส่วนในความหมายเฉพาะ *นิติศาสตร์* คือวิชากฎหมาย โดยเฉพาะในฐานะที่เกี่ยวข้องกับกิจการของรัฐ หรือบทบัญญัติที่ เนื่องด้วยการปกครอง ซึ่งรัฐตราขึ้น หรือตราขึ้นในนามของรัฐ เพื่อ จัดการและบริหารบ้านเมืองให้เป็นไปด้วยดี

[น. ๑๑]

๑) หลักการพื้นฐาน

กฎหมาย ต้องมาจากธรรม ต้องชอบธรรม และต้องเพื่อธรรม

การที่พระพุทธเจ้าเป็นบุคคลที่เราเรียกเต็มๆ ว่า พระสัมมา สัมพุทธเจ้า ก็เพราะพระองค์ทรงมีความสามารถ ๒ ชั้น

ชั้นที่ ๑ สามารถเข้าถึงตัวความจริง ที่เรียกว่า ธรรม

ชั้นที่ ๒ นอกจากรู้ความจริงแล้ว ยังสามารถเอาความจริงนั้น มาทำให้เกิดประโยชน์แก่หมู่ชนจำนวนมากได้ด้วย

ความสามารถชั้นที่สองนี้ก็คือการที่สามารถจัดตั้งวางระบบ ชุมชนที่เรียกว่าสงฆ์ขึ้นมาด้วยวินัย ...

[น. ๑๖]

... เบื้องหลังวินัย ก็คือหลักการแห่งธรรม ที่เป็นความจริง

แน่แท้อยู่ในธรรมดาของธรรมชาติ เป็นหลักการอันสูงสุด ทั้งโดยตัว
 มันเอง และโดยเป็นสาระและเป็นความหมายของวินัย ไม่มีใครสูง
 เหนือธรรม พระพุทธศาสนาถือเป็นหลักการว่า ธรรมสูงสุดในโลก
 (ที.ป/๑.๑๑/๗๑)

สำหรับผู้นับถือเทพเจ้า ธรรมก็เป็นมาตรฐานตัดสินบรรดา
 เทพเจ้าตลอดจนพระพรหม หมายความว่าธรรมย่อมเหนือเทพ
 แม้แต่จะนับถือกรรม โดยเชิดชูกรรมที่เป็นบุญ ธรรมก็เป็น
 มาตรฐานตัดสินกรรมและความเป็นบุญนั้น [น. ๑๗]

พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรม (อง.จตุกก.๒๑/๒๑) และทรงจัดตั้ง
 วางระบบแห่งวินัยขึ้นบนฐานแห่งธรรมนั้น และเมื่อสงฆ์ที่ดั่งขึ้นด้วย
 วินัยนั้นขยายใหญ่โตขึ้น พระพุทธเจ้าก็ทรงเคารพสงฆ์ และทรง
 มอบอำนาจให้แก่สงฆ์ โดยที่สงฆ์นั้นก็เกิดมีขึ้นจากธรรม เป็นสงฆ์
 เพราะธรรม และมีอยู่เพื่อความปรากฏแห่งธรรมในโลก

[น. ๑๗-๑๘]

ดังนั้น ธรรมจึงเป็นทั้งเบื้องต้นและที่สุดแห่งวินัย ถ้า
 ปราศจากธรรม วินัยก็ไม่มี ความหมาย ไร้ประโยชน์ แต่ถ้ามีแต่
 ธรรมเป็นของจริงตามธรรมชาติ แม้จะมีคนรู้ธรรมแต่ไม่สามารถ
 มาจัดสรรให้เกิดประโยชน์แก่คนหมู่มากได้ ธรรมนั้นก็ไม่ได้เกิด
 ประโยชน์เท่าใดนัก ทั้งๆ ที่มีอยู่เป็นความจริง ดังนั้นสองอย่างนี้จึง
 ต้องอิงอาศัยกัน เมื่อครบทั้งสองอย่างจึงเป็นพระพุทธศาสนา

[น. ๑๘]

เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างกฎหมายหรือวินัย กับธรรมที่
 เป็นความจริงในกฎธรรมชาตินี้จะนำไปสับสนกับคติของฝรั่งในเรื่อง
 natural law และ natural rights ไม่ได้ เพราะเป็นคนละแบบกันเลย

พวกฝรั่งมีคติเกี่ยวกับกฎหมายตามสายหรือสำนักต่างๆ ซึ่งมีแนวความคิดหลายแบบ เช่น พวกหนึ่งถือว่ามี natural law คือ กฎหมายตามธรรมชาติ และมี natural rights คือ มีสิทธิตามธรรมชาติด้วย แต่เรื่องเหล่านี้ไม่ตรงกับเรื่องธรรมกับวินัยที่ได้พูดไปแล้วเลย [น. ๑๙]

ในทางพุทธศาสนามีหลักว่า สัจจะมี ๒ อย่าง คือ

๑. สัจจะเป็นความจริงแท้แน่นอนมีอยู่ในธรรมชาติ เรียกว่า **ปรมัตถสัจจะ** (สัจจะตามเนื้อแท้) และ

๒. สัจจะเป็นความจริงตามความตกลงยอมรับร่วมกันของหมู่มนุษย์ เรียกว่า **สมมติสัจจะ** (สัจจะตามสมมติ)

ตามหลักสัจจะสองอย่างนี้ เราก็มีกฎธรรมดาของธรรมชาติ กับกฎสมมติของมนุษย์ ธรรมเป็นกฎธรรมชาติ เพราะมันเป็นความจริงแห่งความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายตามธรรมดาของมัน ส่วนกฎหมายนี้เป็นกฎมนุษย์ ควรทราบว่ากฎธรรมชาติกับกฎมนุษย์นี้ สัมพันธ์กันอย่างไร [น. ๒๐]

... วินัยคือการจัดตั้งวางระบบจัดระเบียบและวางกฎสมมติขึ้นมา นี้ เป็นความสามารถพิเศษอันเลิศของมนุษย์ ที่จะทำให้ชีวิตและสังคมของพวกตนได้ประโยชน์มากที่สุดจากธรรม คือความจริงของธรรมชาติ และการวางกฎสมมติของมนุษย์ขึ้นมา ก็เพื่อช่วยหนุนให้เกิดความมั่นใจที่จะได้ผลที่ต้องการตามกฎธรรมชาติ เพราะฉะนั้น มนุษย์จะต้องตระหนักรู้อยู่เสมอว่า สิ่งที่ต้องการที่แท้ คือความเป็นจริงตามธรรม

... แต่เมื่อมนุษย์ได้พัฒนาอารยธรรมออกไปๆ มนุษย์จำนวนมากก็ได้แปลกแยกจากธรรมชาติไปเสียและพากันหลงสมมติ [น. ๒๓]

หลงสมมติ คือติดอยู่ในกฎสมมติของมนุษย์ ไม่เข้าถึงความจริงของธรรมชาติ ถ้าความแปลกแยกจากธรรมนี้เกิดขึ้นเมื่อใด ความวิปลาสทั้งของชีวิตและสังคมก็จะเกิดขึ้นเมื่อนั้นทันที เช่น คนทำสวนทำงานเพื่อต้องการเงินเดือนอย่างเดียว โดยไม่ได้คำนึงถึงการที่จะทำให้เกิดผลตามกฎธรรมชาติ คือ การทำให้ต้นไม้เจริญงอกงาม [น. ๒๓-๒๔]

เพราะฉะนั้น เรื่องสิทธิเป็นต้น ตามที่บัญญัติในกฎหมาย จึงเป็นเรื่องของการที่มนุษย์มาตั้งกฎเกณฑ์กันขึ้น เพื่อประโยชน์ในหมู่มนุษย์ของเรา จนหลงเพลินไปว่าเรามีความชอบธรรมที่จะไปจัดการกับธรรมชาติได้ตามปรารถนา แต่ตามความจริงสิทธิอย่างนี้มีหรือไม่ เช่น ที่ฝรั่งพวกหนึ่งบอกว่ามนุษย์มีสิทธิตามธรรมชาตินั้น ในทัศนะของพระพุทธศาสนาว่าเป็นความสับสน [น. ๒๖]

ดังนั้น มนุษย์จึงจะต้องรู้จักแยกระหว่างความจริงตามกฎธรรมชาติ กับความจริงที่มนุษย์มาตกลงกันวางขึ้น เพราะว่าแม้แต่ชีวิตของมนุษย์เอง ในแง่ของกฎธรรมชาติมนุษย์ก็ไม่มีสิทธิอะไร ... [น. ๒๘]

ในโลกยุคต่อไป ปัญหาเรื่องสิทธิจะซับซ้อนยิ่งขึ้น ดังเช่นปัญหาที่เกิดจากความเจริญทางเทคโนโลยี ทางด้านการแพทย์ และทางด้านข่าวสารข้อมูล เป็นต้น อย่างที่เป็นปัญหามากขึ้นๆ ในประเทศที่พัฒนาแล้ว เกี่ยวกับความขัดแย้งในเรื่องสิทธิในการเกิด สิทธิในการให้กำเนิด สิทธิในการตาย สิทธิในการมีชีวิตอยู่ สิทธิเกี่ยวกับทรัพย์สินทางปัญญา เช่น ปัญหาความขัดแย้งระหว่างสิทธิในการมีชีวิตของทารกในครรภ์ กับสิทธิที่จะมีชีวิตที่มีสุขภาพดีของมารดาผู้ถือว่าตนเป็นเจ้าของครรภ์ เพราะฉะนั้น การเข้าใจความ

จริงที่ทำให้แยกได้ระหว่างความจริงตามธรรมชาติของธรรมชาติ กับความจริงตามที่ตกลงกัน(โดยสมมติ)ด้วยปัญญาของมนุษย์ จะยังมีความสำคัญมากขึ้น [น. ๒๘-๒๙]

เป็นอันว่า สิทธิต่อชีวิต เป็นต้น อ้างไม่ได้กับธรรมชาติ แต่อ้างได้กับมนุษย์ด้วยกันตามที่ตกลงยอมรับ นี่เป็นเรื่องหนึ่งที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างกฎธรรมชาติ ที่เรียกว่า ธรรม กับกฎเกณฑ์ในหมู่มนุษย์ ที่เรียกว่า วินัย ซึ่งซ้อนกันอยู่และโยงเป็นเรื่องเดียวกัน แต่แยกออกเป็น ๒ ระดับ [น. ๓๐]

อย่างไรก็ตาม เท่าที่เป็นมาถึงบัดนี้ คำที่ว่า กฎหมายครอบคลุมกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์(ในสังคม)นั้น เพียงแต่ดูคล้ายจะเป็นจริงเท่านั้น แต่หาได้เป็นจริงแท้ไม่ [น. ๓๕-๓๖]

ในสังคมที่สมบูรณ์ จะต้องมีความหมายหรือวินัยใหญ่อันหนึ่งที่จะทำหน้าที่นี้ คือ เป็นที่ประมวลประสานระบบย่อยทุกอย่างของสังคม ให้เข้ามาอยู่ในระบบสัมพันธ์ใหญ่ที่ครอบคลุมทั้งหมดอันเดียวกัน อย่างกลมกลืนและเกื้อหนุนกัน โดยโยงเข้ากับความจริงพื้นฐานอันเป็นหนึ่งเดียวของระบบแห่งธรรมชาติของธรรมชาติ

รัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นกฎหมายสูงสุดของประเทศ เป็นตัวอย่างของระบบสมมติที่ก้าวเข้ามาขั้นหนึ่งสู่การที่จะเป็นกฎหมายใหญ่ที่ครอบคลุมนี้ แต่ก็ยังไม่ครอบคลุมจริง [น. ๓๖]

กล่าวโดยสรุป กิจทางปัญญาอันยิ่งใหญ่ที่นักนิติศาสตร์จะต้องทำให้ได้มี ๒ อย่างคือ [น. ๓๗]

๑) รู้เข้าใจหยั่งทราบถึงจุดหมายที่แท้จริงตามกฎธรรมชาติ ที่อยู่เบื้องหลังระบบแห่งสมมติทั้งหมดของมนุษย์

๒) จัดตั้งวินัยหรือกฎหมายที่มีขอบข่ายครอบคลุม ที่จะประสานระบบสมมติของมนุษย์ทุกอย่างเข้าเป็นระบบใหญ่อันหนึ่งอันเดียว ที่โยงถึงกันทั่วทั้งหมด ซึ่งสอดคล้องกับระบบความสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียวของธรรมชาติ

ขออย่าว่าวินัยมีความหมาย ๓ ชั้น

ชั้นที่ ๑ คือ การจัดตั้งวางระเบียบชีวิตและวางระบบกิจการ

ชั้นที่ ๒ คือ ข้อกำหนดที่บอกให้รู้ว่าจะจัดตั้งวางระเบียบระบบให้เป็นอย่างไร

ชั้นที่ ๓ คือ ก) การใช้ระเบียบและระบบที่จัดวางขึ้นนั้นเป็นเครื่องมือสร้างเสริมโอกาสให้คนพัฒนาชีวิตให้ดียิ่งขึ้น หรือการชักนำดูแลให้คนใช้ระเบียบและระบบนั้นเป็นเครื่องมือ(ที่จะช่วยกันทำให้สังคมเป็นแหล่งอำนวยโอกาสในการ)พัฒนาชีวิตของตน หรือ

ข) การใช้ระเบียบและระบบที่จัดวางขึ้นนั้นเป็นเครื่องมือบังคับควบคุมคนให้อยู่ในความสงบเรียบร้อย หรือการบังคับควบคุมคนให้เป็นอยู่และประพฤติปฏิบัติดำเนินกิจการตามระเบียบและระบบที่จัดวางขึ้นนั้น [พ. ๓๔]

ท่ามกลางความเป็นอยู่และสภาพแวดล้อมที่มีความพร้อมพร้อมเอื้ออำนวยทางเศรษฐกิจและทางสังคม เช่นนี้ วินัยทั้งด้านการปกครองและกฎหมาย หรือทั้งด้านรัฐศาสตร์และนิติศาสตร์ จะต้องเน้นมาตรการที่จะส่งเสริมกิจกรรมและกิจการทางด้านศิลปวัฒนธรรม ทางศีลธรรม ทางศาสนา และคุณค่าทางจิตใจต่างๆ ที่จะสนับสนุนให้ประชาชนพัฒนาด้านคุณธรรม ฝึโนุ้ดมคติทางนามธรรม และเข้าถึงความดีงามและความสุขทางจิตใจที่สูงหรือ

ประณิดยั้งขึ้นไป ทั้งเพื่อประโยชน์สุขแห่งชีวิตของประชาชนและเพื่อความมั่นคงยั่งยืนแห่งพัฒนาการทางเศรษฐกิจและทางสังคมนั้นด้วย

ถ้าพูดสั้นๆ ด้วยภาษาแห่งไตรสิกขา ก็คือการใช้มาตรการทางวินัย (ทั้งการปกครองและกฎหมาย) มาช่วยสร้างสภาพเอื้อและส่งเสริมประชาชนให้พัฒนาทั้งในด้านพฤติกรรม (โดยเฉพาะสัมมาอาชีวะ และอนวัชชกรรม คือกิจกรรมสร้างสรรค์) ในทางจิตใจ และในทางปัญญา [น. ๔๗]

วินัยเอาพฤติกรรมเป็นจุดเชื่อมโยงเข้าสู่ไตรสิกขาในตัวคน หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า วินัยเชื่อมโยงกับระบบไตรสิกขาที่พฤติกรรมคือด้านศีลของคน อาจพูดด้วยอีกสำนวนหนึ่งว่า วินัยคือการจัดระบบพฤติกรรม หรือการจัดระบบชีวิตและสังคมที่จะส่งเสริมพฤติกรรมของคน เพื่อช่วยให้เขาพัฒนาในไตรสิกขา[น. ๕๐]

นิติศาสตร์เกี่ยวข้องโดยตรงกับพฤติกรรมของมนุษย์ หมายความว่า พฤติกรรมหรือชีวิตด้านศีล เป็นแดนสัมพันธ์ของนิติศาสตร์ แต่การจัดสรรด้านพฤติกรรมหรือศีลอย่างเดียวไม่เพียงพอแก่การสร้างสรรค์และดำรงรักษาอารยธรรมของมนุษยชาติ การที่นิติศาสตร์ใช้ศีลหรือพฤติกรรมเป็นแดนเชื่อมโยงส่งผลเข้าสู่แดนแห่งจิตใจและปัญญา ทำให้เกิดการพัฒนาคอนอย่างเต็มทั้งระบบ โดยสื่อสมมติสู่ตัวธรรมอันเป็นความจริงแท้ในธรรมชาติให้สำเร็จได้ นี่ต่างหากที่เป็นคุณค่าที่แท้จริงของนิติศาสตร์

ถ้าการปกครองและกฎหมายขาดจุดหมายในการพัฒนา มนุษย์ คือการปกครองและกฎหมายนั้นไม่เป็นเครื่องมือสื่อ

ศึกษา พอสังคมสงบเรียบร้อยและมีความพร้อมทางเศรษฐกิจมากขึ้น ความลุ่มหลงเพลิดเพลिनมัวเมา ความเฉื่อยชาประมาทและความขัดแย้งในหมู่ชนก็จะแพร่หลายขยายตัวต่อจากนั้น สังคมก็จะเลื่อนไหลลงไปในกระแสแห่งความเสื่อมหรือวนเวียนอยู่ในวงจรแห่งความเจริญแล้วก็เสื่อม เช่นเดียวกับอารยธรรมเก่าๆ เช่น กรีกและโรมัน เป็นต้น ที่ล่มสลายไปแล้วในอดีต เรื่องนี้จะต้องสำนึกตระหนักกันให้มาก เพราะสังคมที่เจริญขึ้นในทางเศรษฐกิจที่พร้อมพร้อมและความเป็นอยู่ที่สงบเรียบร้อยมั่นคงถึงระดับหนึ่งแล้ว ความโน้มเอียงที่จะประมาทมัวเมาจะแรงเข้มข้นมาก จนแม้แต่จะมีมาตรการในการพัฒนาทางจิตปัญญาอยู่ก็ยากที่จะชูสังคมนั้นขึ้นไปได้

[น. ๕๑]

... การปกครองที่มีกฎหมายเป็นเครื่องมือจัดสรรสังคมเพื่อให้มนุษย์อยู่กันโดยสงบเรียบร้อยนี้ จึงมีความมุ่งหมายเพื่อให้ความเป็นอยู่ที่สงบเรียบร้อยนั้นเป็นสภาพที่เอื้อต่อการที่แต่ละบุคคลในสังคมนั้นจะได้มีโอกาสเรียนรู้ ฝึกหัด ศึกษา พัฒนาดินให้เข้าถึงชีวิตที่ดีงามยิ่งๆ ขึ้นไป หมายความว่า เราต้องการให้หมู่มนุษย์มีชีวิตที่ดีงามยิ่งๆ ขึ้นไป ก็จึงจัดให้มีการปกครองโดยวางข้อกำหนดเป็นกฎหมายขึ้นมา เช่น ที่พระพุทธเจ้าทรงปกครองสงฆ์ด้วยวินัย ซึ่งมาจัดสรรให้ความเป็นอยู่ การดำเนินชีวิต สภาพแวดล้อม การทำกิจการร่วมกัน ประสานกันเป็นระบบที่เกื้อกูลต่อการพัฒนาชีวิตของหมู่มนุษย์ไปสู่ความดีงามสูงสุดที่เป็นจุดหมาย ถ้าไม่มีจุดหมายนี้ ความเป็นระเบียบเรียบร้อยก็ไม่มี ความหมายที่ชัดเจนเพียงพอ ไม่นั่นคงยั่งยืน และไม่ใช่ว่าเป็นประโยชน์ที่แท้จริงแก่หมู่มนุษย์ [น. ๕๓]

ถ้าไม่ปกครองด้วยการศึกษาอย่างนี้ ก็ต้องปกครองด้วยอำนาจ เมื่อปกครองด้วยอำนาจก็เกิดความรู้สึกในเชิงปฏิบัติ ที่เอียงไปในทางที่จะขัดแย้งกัน ... [น. ๕๕-๕๖]

... เราก็พูดว่าการปกครองในพระพุทธศาสนา คือการปกครองที่เป็นเรื่องของการศึกษา ด้วยการศึกษ และเพื่อการศึกษา หลักการนี้ชัดเจนมาก การที่เราจัดระบบการปกครองด้วยวินัย หรือด้วยกฎหมาย ก็เพื่อเอื้อต่อชีวิตบุคคลที่เขาจะได้พัฒนา เรียนรู้ มีการศึกษาเพิ่มขึ้น เพื่อให้สามารถเข้าถึงชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้นไป [น. ๕๗]

... ถ้าพระภิกษุเรียนรู้พระพุทธศาสนาอย่างถูกต้อง จะต้องมองกฎหรือพุทธบัญญัติต่างๆ ไม่ใช่เป็นข้อบังคับ แต่ต้องมองในความหมายว่าเป็นข้อฝึกตน หรือเป็นข้อศึกษา คือเป็นสิกขาบทคล้ายๆ กับเป็นแบบฝึกหัด (ในภาษาปัจจุบัน) ข้อกำหนดทุกอย่างในวินัยเป็นสิกขาบท คือข้อฝึกตนทั้งสิ้น [น. ๖๐]

เมื่อพระพุทธเจ้าจะทรงบัญญัติสิกขาบทแต่ละข้อที่มารวมกันเป็นวินัยนี้ พระองค์ตรัสแสดงวัตถุประสงค์ทุกครั้งว่า ที่ทรงบัญญัติสิกขาบท คือ ข้อฝึกหรือกฎแต่ละข้อนี้เพื่ออะไร ซึ่งได้แก่วัตถุประสงค์ ๑๐ ประการ (วินย.๑/๒๗; อฐ.ทสก.๒๔/๓๑) ย่อได้เป็น ๕ หมวด คือ

๑. เพื่อประโยชน์แก่สงฆ์หรือส่วนรวม
๒. เพื่อประโยชน์แก่ตัวบุคคล
๓. เพื่อประโยชน์แก่ชีวิตของมนุษย์
๔. เพื่อประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไปที่เป็นสังคมใหญ่
๕. เพื่อประโยชน์แก่ตัวพระศาสนา [น. ๖๒]

... ในการบัญญัติสิกขาบทแต่ละข้อ หรือแต่ละมาตรานี้

พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติตามลำดับทำนองนี้ คือ

๑. มีพระภิกษุทำเรื่องเสียหายเกิดขึ้น

๒. ประชาชนหรือพระสงฆ์กล่าววิเดียนว่าเป็นสิ่งเสียหาย
ไม่ดีไม่งามแล้วเรื่องมาถึงพระพุทธเจ้า

พระสงฆ์เองถือเป็นหน้าที่ พอได้ยินประชาชนโจษขานว่า
พระองค์นั้นองค์นี้ประพฤติไม่เหมาะ ก็จะมีพระนำความมากراب
ทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงเรียกประชุมสงฆ์ ให้พระภิกษุ
ทั้งหลายมาประชุมกัน และเรียกตัวบุคคลที่ทำความผิดเสียหายนั้น
มาซักถามในที่ประชุม เมื่อยอมรับว่าเป็นความจริงแล้ว
พระพุทธเจ้าจะทรงชี้แจงโทษความเสียหายว่าการกระทำนั้นไม่ดีไม่
ถูกต้องอย่างไร ขัดกับหลักการของพระพุทธศาสนาอย่างไร เมื่อ
ชี้แจงเสร็จแล้วจึงตรัสว่าจะทรงบัญญัติสิกขาบท โดยทรงแถลง
วัตถุประสงค์ ๑๐ ประการในการบัญญัติ ... [น. ๖๘]

... การตั้งกฎเกณฑ์ หรือกติกาสังคมนี้ [น. ๖๙]

๑. เพื่อสร้างสภาพที่มนุษย์จะอยู่กันด้วยความสงบเรียบร้อย
เป็นอันดี

๒. เพื่อให้สภาพที่สงบเรียบร้อยนั้น เป็นเครื่องเกื้อหนุนต่อ
การที่มนุษย์เหล่านั้นทุกๆ คนจะเข้าถึงชีวิตที่ดียิ่งๆ ขึ้นไป คือเป็น
การสร้างสภาพเอื้อต่อการที่บุคคลจะได้พัฒนาความสามารถในการ
ที่จะมีชีวิตที่ดี [น. ๗๐]

... ศีล ๕ ก็เป็นข้อฝึกคน คือแต่ละข้อเป็นเพียงสิกขาบทเท่านั้น
เราจะเอากฎหมายมาบังคับให้คนมีศีล ๕ ยังไม่ถูก แต่ทำอย่างไร
จะเอากฎหมายมาช่วยให้คนพัฒนาตนให้มีศีล ๕ หรือสร้างสภาพ

เอื้อต่อการที่คนจะ(พัฒนาดนให้)มีศีล ๕ เพื่อจะได้สามารถเข้าถึงชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้นไป ... [น. ๗๐-๗๑]

เพราะฉะนั้น สังฆะ คือชุมชนนี้ จึงมีประโยชน์ที่จะให้ชีวิตของแต่ละบุคคลได้รับประโยชน์จากสังฆะ เมื่อแต่ละคนได้ประโยชน์จากสังฆะ แต่ละคนนั้นก็ต้องเป็นส่วนประกอบหรือส่วนร่วมที่จะต้องช่วยเอื้อเพื่อเกื้อต่อสังฆะด้วยเช่นกัน เป็นการเอื้อต่อกันระหว่างสังคมกับบุคคล ไม่ใช่ข้างเดียว คือไม่ใช่บุคคลเพื่อสังคม หรือสังคมเพื่อบุคคล แต่เราสร้างสังคม/สังฆะขึ้นมา เพื่อให้มีสภาพเอื้อต่อการที่บุคคลนั้นจะพัฒนาตัวได้ด้วยดีสู่การเข้าถึงชีวิตที่ดีงาม และสังฆะนั้นจะดำรงอยู่ด้วยดี ก็ด้วยการที่บุคคลแต่ละคนนั้นเป็นส่วนร่วมที่ดี เพราะฉะนั้น จึงมีหลักการว่า แต่ละบุคคลจะต้องมีความสัมพันธ์กับสังคม/สังฆะที่เป็นส่วนรวมนั้นอย่างไร และก็จะมีหลักการขึ้นมาอย่างหนึ่งในแง่ที่เกี่ยวกับวินัยว่า พระภิกษุจะต้องถือสังฆะเป็นใหญ่ คือถือส่วนรวมเป็นใหญ่ [น. ๗๒]

วินัยตั้งอยู่บนฐานของธรรมและเพื่อธรรม แต่แยกออกเป็นคนละเรื่องกัน ธรรมเป็นเรื่องของความจริงแท้ในธรรมชาติ ส่วนวินัยเป็นเรื่องของสมมติเพื่อหนุนธรรม แต่สมมติไม่จำเป็นต้องรอธรรม คนทำกรรมชั่ว ฝ่ายธรรมว่ามีกฎธรรมชาติเป็นกฎแห่งกรรม เขาจะได้รับผลตามกรรมของเขา แต่วินัยไม่รอ วินัยจึงตั้งกรรมสมมติขึ้นมา และนำผู้กระทำความผิดเข้ามาในกลางที่ประชุมและลงโทษ วินัยไม่รอธรรม จึงไม่รอกรรมตามธรรมชาติ วินัยจึงจัดการทันที ในเรื่องนี้ชาวพุทธยังเข้าใจไม่ค่อยถูกต้องว่า ใครทำกรรมชั่ว เราไม่ต้องทำอะไร เดียวเขาก็ต้องรับผลกรรมของเขาเอง การมองอย่างนี้แสดงว่าพลาดแล้ว [น. ๗๔]

... คุณค่าและความหมายของสามัคคีที่มักไม่ได้นึกถึงกัน ก็คือ สามัคคีเป็นฐานรองรับสมมติไว้ ถ้าไม่มีสามัคคี สมมติก็อยู่ไม่ได้ อารยธรรมก็สั่นคลอน เพราะสังคมมนุษย์ดำเนินไปได้ด้วยสมมติ และสามัคคีก็รองรับสมมติไว้ โดยทำให้คนยอมรับตามสมมตินั้น ถ้าคนไม่สามัคคีกัน ก็จะเกิดการไม่ยอมรับตามสมมติ ... [น. ๗๗]

เป็นอันว่ากรรมมี ๒ แบบ คือ กรรมในธรรมที่เป็นกฎธรรมชาติ กับกรรมที่มนุษย์สร้างขึ้นเป็นสมมติในวินัย ในทางวินัย ถ้าพระทำผิด ชุมชนคือสงฆ์ก็มีกรรมสมมติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เป็นสิกขาบท ที่จะนำมาใช้จัดการได้ทันที และต้องจัดการโดยไม่รอกรรมในกฎธรรมชาติ เพราะถึงตอนนี้ เราได้นำเอากรรมสมมติของมนุษย์มาเป็นปัจจัยร่วมที่เพิ่มเข้าไปเป็นกรรมในกฎธรรมชาติด้วยแล้ว [น. ๗๘]

๒) หลังแห่งปฏิบัติการ

ถ้าคนอยู่ในหลักการ ก็ไม่ต้องมีกฎหมาย

ถ้ากฎหมายไม่ใช่เพื่อหลักการ ก็ไม่ควรให้เป็นกฎหมาย

... สังคมโดยเฉพาะรัฐ จะต้องจัดตั้งวางมาตรการทางสังคม โดยเฉพาะการออกกฎหมายที่จะมาเป็นประกันให้คนดำรงอยู่ในศีล ๕ หรือสิกขาบท ๕ นี้ พร้อมทั้งส่งเสริมให้คนยึดถือหลักการต่างๆ ที่กล่าวแล้วข้างต้น เช่น สาราณียธรรม ๖ และสังคหวัตถุ ๔ เป็นต้น

[น. ๘๖]

... เมื่อคนขาดการศึกษาที่ถูกต้อง ไม่ได้พัฒนาตน เขาไม่เข้าใจความหมาย ไม่เข้าใจเจตนารมณ์ของกฎหมาย และไม่พร้อมที่จะปฏิบัติ เมื่อคนไม่ปฏิบัติตามข้อหมายรู้นั้น ก็

ต้องมีการบัญญัติข้อกฎหมายในลักษณะที่เป็นข้อบังคับ ที่มี การกำหนดความผิดและการลงโทษเพิ่มขึ้นๆ จนในที่สุดจะ กลายเป็นว่า ยังมีการบัญญัติข้อกฎหมายมาก ชีวิตและสังคม กลับยิ่งเสื่อมโทรม และในกรณีเช่นนี้ การมีกฎหมายใน ความหมายว่าเป็นข้อบังคับมาก กลับกลายเป็นเครื่องบ่งชี้ถึง ความเสื่อมโทรมแห่งชีวิตและสังคม [น. ๘๗]

เพราะฉะนั้น ในสังคมที่คนมีการศึกษาถูกต้อง พัฒนา ตนดีแล้ว ก็จะมีกฎหมายแต่เพียงที่เป็นข้อหมายรู้ ไม่ต้องเลย ไปเป็นข้อบังคับ และตรงข้าม ในสังคมที่ไม่พัฒนา คนขาด การศึกษา หรือเมื่อการศึกษาเสื่อมลง กฎหมายที่มีความ หมายเป็นข้อบังคับ ก็จะเพิ่มมากขึ้นๆ โดยที่แม้จะจำเป็น เพื่อกันไม่ให้เสื่อมโทรมลงไปอีกๆ แต่ก็ไม่ช่วยให้ชีวิตและ สังคมดีขึ้นได้เลย อย่างน้อย ยังมีข้อบัญญัติมาก หลักการ ที่เป็นสาระกลับยิ่งเลือนลางจางหาย [น. ๘๗-๘๘]

สงฆ์เป็นชุมชนแบบอย่างที่พระพุทธเจ้าทรงจัดตั้งขึ้นตาม หลักการที่กล่าวนี้ และพระพุทธเจ้าก็ทรงได้รับถวายคำสรรเสริญว่า ทรงฝึกคนและปกครองคนโดยไม่ต้องใช้ทัณฑอาชญา (เช่น วินย. ๗/๓๘๑, ม.ม. ๑๓/๕๒๙, ๕๓๔, ๕๖๕) นักปกครองในอุดมคติ ตาม หลักการของพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่าเป็นจักรพรรดิ ซึ่งเป็นธรรม-ราชา ก็เป็นผู้ที่ปกครองแผ่นดินโดยธรรม โดยไม่ต้องใช้ทัณฑะ หรือ ศัสตราวุธ [น. ๘๙]

ทุกคนมีชีวิตแห่งความสัมพันธ์ ๒ ด้าน ด้านหนึ่ง เราสัมพันธ์ อยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ซึ่งเราควรจะมีน้ำใจไมตรีช่วยเหลือ กันและกัน และเราก็ช่วยกันได้ แต่อีกด้านหนึ่ง เราอยู่กับความเป็น

จริงของโลกและชีวิต ซึ่งเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันตามกฎธรรมชาติ ที่ไม่เข้าใครออกใคร ทุกคนจะต้องปฏิบัติต่อความเป็นจริงนี้ ด้วยปัญญา โดยพัฒนาความรู้ความสามารถของตนขึ้นมาเพื่อให้สามารถรับผิดชอบตนเองได้ ในด้านนี้ถึงแม้มนุษย์จะช่วยกัน ก็ช่วยกันไม่ได้จริง และทำให้กันไม่ได้ จะช่วยกันได้ก็ด้วยการช่วยให้เขาฝึกฝนพัฒนาตัวเขาเองขึ้นมาจนพึ่งตัวของเขาเองได้ [น. ๙๕]

สรุปว่า อุเบกขาที่เกิดจากปัญญา เป็นดุลยภาพในจิตใจ ที่ช่วยให้เกิดผลภายนอก ๓ ด้าน (ของเรื่องเดียวกัน) คือ

๑. ช่วยรักษามโนคติ ...

๒. ช่วยรักษาสังคม ...

๓. ช่วยรักษาธรรม ...

อุเบกขาทำให้เกิดดุลยภาพภายในจิตใจแล้ว ก็คุ้มครองวิหารทั้ง ๔ ให้อยู่ในดุลยภาพด้วย และจึงทำให้เกิดดุลยภาพในสังคมมนุษย์ ด้วยการเอาความรักความเอื้อเพื่อเกื้อกูลให้แก่คน พร้อมกับในขณะเดียวกันก็เอาความถูกต้องดีงามและความพอดีไว้ให้แก่ธรรมชาติและสังคม

เมื่ออุเบกขารักษาธรรมไว้ให้แก่สังคมหรือระหว่างคนต่อคนกับธรรมไว้ได้แล้ว ก็ต้องไม่ลืมเสียเลยที่จะปฏิบัติต่อคนนั้นๆ ด้วยเมตตากรุณาเมตตาเท่าที่ไม่เสียหรือกระทบต่อธรรมด้วย [น. ๙๖]

ในการใช้กฎหมาย ถ้าปัญญาไม่พอ ไม่รู้ความจริง หาความจริงไม่ทั่วถึง ก็เกิดความผิดพลาด ถ้าเจตนาไม่ดี ก็อาจจะเลียงหลบหรือเอากฎหมายเป็นเครื่องมือสนองเจตนาร้ายนั้น [น. ๑๐๐-๑๐๑]

อันนี้ก็เป็นแง่ของนิติศาสตร์แนวพุทธอีกเรื่องหนึ่ง คือผู้

พิพากษาจะต้องทำใจและวางท่าที่แบบนี้ คืออย่าไปนึกว่าเราเป็นผู้ลงโทษ ถ้าคิดอย่างนั้นก็ผิดแน่นอน ผู้พิพากษาต้องทำใจให้บริสุทธิ์ปราศจากความรู้สึกที่เป็นตัวเขาตัวเรา มีแต่เจตนาที่รักษารธรรมและใช้ปัญญาที่รู้ความจริงต้องแท้ ทำหน้าที่เป็นเพียงกระบอกเสียงให้แก่ตัวธรรมคือหลักการและตัวบทกฎหมายเท่านั้นเมื่อทำได้อย่างนี้ถ้ามีการลงโทษ ก็คือกฎหมายลงโทษเขา กติกลงโทษเขา ตัวธรรมลงโทษเขา ถ้ามีใจบริสุทธิ์และปัญญาต้องแท้ถึงที่สุดแล้วก็เป็นตัวธรรมลงโทษเขา นี่คือการให้ธรรมในระดับหลักการของมนุษย์มาทำหน้าที่เพราะถ้ารอให้ธรรมในกฎธรรมชาติมาแสดงผล สังคมอาจจะวิปริตไปเสียก่อนก็ได้

[น. ๑๐๓]

มนุษย์จะมีท่าที่ต่อกฎหมายต่างกันเป็น ๓ ระดับ ซึ่งต้องขึ้นต่อการที่กฎหมายนั้นเป็นธรรมหรือไม่ด้วย

ท่าที่ที่ ๑ คือความรู้สึกแบบเป็นเครื่องบังคับ ถือว่าเป็นความรู้สึกที่ต่ำสุด และจะไม่ยั่งยืน ...

ท่าที่ที่ ๒ เป็นท่าที่แบบพระพุทธศาสนาที่มองว่า กฎเกณฑ์ กติกา นี้ เราบัญญัติจัดวางขึ้นมาเพื่อสร้างสภาพเอื้อในสังคมที่จะเป็นโอกาสให้คนพัฒนาความสามารถที่จะมีชีวิตที่ดีงาม เพราะฉะนั้น คนจะมองกฎเกณฑ์กติกา ว่าเป็นเครื่องฝึกตน ดังที่เรียกว่า *สิกขาบท* ...

[น. ๑๐๔]

ท่าที่ที่ ๓ มนุษย์ที่พัฒนายิ่งขึ้นกว่านี้ จะไปถึงอีกระดับหนึ่งที่จะมีปัญญาเข้าใจว่า กฎเกณฑ์กติกาของสังคมนี้มนุษย์วางขึ้นด้วยเหตุผล เพื่อจะให้อยู่ร่วมกันด้วยดี และจะได้มีสภาพเอื้อต่อการพัฒนาชีวิตที่ดีงาม ...

[น. ๑๐๕]

ที่ว่าต้องระวังก็คือ ความไม่ยึดมั่นที่แท้ กับความไม่ยึดมั่นเทียมหรือความไม่ยึดมั่นอย่างปลอม เป็นคนละอย่างกัน การที่พระอรหันต์ท่านไม่ยึดมั่นนั้น ท่านไม่ยึดมั่นแท้ด้วยปัญญาที่รู้ความจริง แต่ในการดำเนินชีวิตท่านยอมรับความจริงตามเหตุตามผล ได้กล่าวแล้วว่า สมมตินั้น คือสิ่งที่มนุษย์ตกลงกัน มีมติร่วมกัน โดยกำหนดวางไว้ตามเหตุผล เพื่อวัตถุประสงค์ที่เป็นประโยชน์ ไม่ใช่ตั้งขึ้นมาลอยๆ พระอรหันต์อยู่ด้วยปัญญาที่เข้าใจเหตุผลนั้น และท่านไม่มีอะไรที่เป็นการเห็นแก่ประโยชน์ของตัวเองด้วย เพราะฉะนั้นท่านจึงเป็นผู้ที่พร้อมที่สุดที่จะปฏิบัติตามสมมตินี้ จึงกลายเป็นว่า พระอรหันต์นี้พร้อมที่สุดที่จะปฏิบัติตามวินัยหรือกฎกติกาที่เป็นสมมติ เพราะไม่มีกิเลสที่ทำให้เห็นแก่ตัว [น. ๑๑๑]

วินัยนี้ในแง่หนึ่งเป็นการสร้างแบบแผนชีวิตตัวอย่างสำหรับผู้ที่จะมีชีวิตที่ดีงามอย่างนั้น เพราะฉะนั้นเราจะเห็นได้ว่า ทั้งที่พระพุทธเจ้าสอนหลักความไม่ยึดมั่น แต่วินัยของพระทำไมกลับให้เอาจริงเอาจังกับสิ่งต่างๆ มากนัก นี่แหละวินัยเป็นตัวแสดงให้เห็นชัดว่า ในระบบการฝึกมนุษย์ที่แท้จริงนั้น ความไม่ยึดมั่นที่ถูกต้องเป็นอย่างนี้ [น. ๑๑๓]

เวลานี้มนุษย์เริ่มเข้าสู่ระบบที่ติดสมมติมากขึ้น ระบบแข่งขันหรือระบบผลประโยชน์ที่กำลังเข้ามา ส่งผลกระทบต่อระบบทุกอย่างของสังคม ไม่เฉพาะด้านเศรษฐกิจ แม้แต่กฎหมายก็จะถูกกระทบด้วย เพราะฉะนั้น นักกฎหมายจะต้องทันต่อแนวโน้มนี้ด้วย ระบบการแข่งขันหาผลประโยชน์นี้เป็นระบบที่เต็มไปด้วยสมมติ และจะผลักดันให้มนุษย์ทำการต่างๆ เพื่อผลตามกฎสมมติอย่าง

เดียวจนกระทั่งในไม่ช้าคนก็จะแปลกแยกจากธรรมชาติแทบจะสิ้นเชิง
...

[น. ๑๑๖]

... บางครั้งกฎหมายก็จึงกลายเป็นเครื่องมือกดขี่ข่มเหง
กันในสังคมได้ และเราจึงต้องคอยตรวจสอบเจตนารมณ์ที่แท้
จริงของกฎหมายกับข้อกำหนดตามตัวอักษร ด้วยความสำนึก
ตระหนักว่า ข้อกำหนดตามตัวอักษรนั้นที่จริงจัดวางไว้เพื่อ
สนองเจตนารมณ์ของกฎหมาย แต่เมื่อออกมาแล้วบางทีมัน
กลับเป็นเครื่องมือในการที่จะไม่ปฏิบัติตามเจตนารมณ์ของ
กฎหมาย คนจึงใช้บัญญัติตามตัวอักษรเพื่อทำร้ายคนอื่นก็ได้
หรือเพื่อสนองการหาผลประโยชน์ของตนเองก็ได้ ดังที่มีคน
ใช้กฎหมายเพื่อผลประโยชน์ของตัวเองกันมากมาย [น. ๑๑๘]

ดังนั้น นักบัญญัติกฎหมายก็ตาม ผู้ใช้กฎหมายก็ตาม จึงต้อง
ไม่ประมาท จะต้องศึกษาพัฒนาตัวอยู่ตลอดเวลา เพื่อให้มีปัญญา
ยิ่งขึ้น มีเจตนาดียิ่งขึ้น การศึกษาที่ผลิตนักกฎหมายผู้สามารถมา
สร้างกฎหมายที่เกื้อหนุนต่อชีวิตที่ดีงามของมนุษย์ จะเป็นปัจจัย
สำคัญในการสร้างอารยธรรมของมนุษย์ด้วย เพราะฉะนั้น การที่จะ
บัญญัติกฎหมายที่ถูกต้องให้เป็นปัจจัยที่จะปรุงแต่งสร้างสรรค์
สังคมที่ดีได้นั้น ก็จะต้องมีความรับผิดชอบอย่างสูง ถ้ากฎหมายผิด
ก็จะทำลายชีวิตมนุษย์ ทำลายสังคม ตลอดจนทำลายตัวธรรม
ทั้งหมดเลยทีเดียว เพราะฉะนั้นจึงจะต้องระวังว่า ธรรมที่เป็นฐาน
ของกฎหมายหรือเป็นฐานของวินัยอาจถูกทำลายโดยกฎหมายที่ผิด
ด้วยปัญญาที่รู้ไม่เท่าถึงการณ์ หรือด้วยเจตนาที่ร้าย ซึ่งมีผล
เป็นการขัดขวางอารยธรรมของมนุษย์

[น. ๑๒๒]

... กฎหมายแท้มีหลักอยู่ในใจที่ต้องรักตัวธรรม (เช่น รักความเป็นธรรม) และรักประโยชน์สุขของสังคม พุดง่าย ๆ ก็คือ กลับไปหลักเก่าที่ว่าต้องมีทั้งตัวเจตนา คือเจตจำนง ที่มีเมตตา มีความไม่ปรารถนาดีต่อเพื่อนมนุษย์และต่อสังคม ตลอดจนมนุษยชาติ และมีความรู้แจ้ง คือมีปัญญาที่เข้าถึงความจริง จนกระทั่งถือธรรมเป็นใหญ่เมื่อไรนักกฎหมายถือธรรมเป็นใหญ่ก็เรียกว่าเป็นธรรมาธิปไตย คือถือเอาความจริง ความถูกต้อง ความดีงามเป็นใหญ่ แต่จะถือธรรมเป็นใหญ่ได้ก็ต้องมีปัญญารู้ธรรม รู้ว่าอะไรจริง อะไรถูกต้องดีงาม มันพันกันอยู่ในตัว เพราะฉะนั้นอย่างน้อยต้องมี ๒ อย่างนี้ คือ รักธรรมถือธรรมเป็นใหญ่ โดยรู้ด้วยปัญญาและมีเจตนาดีต่อเพื่อนมนุษย์ ซึ่งจะทำให้มีพื้นฐานที่จะบัญญัติกฎหมายที่ดี

[น. ๑๒๒-๑๒๓]

เนื่องจากกฎหมายและนิติบัญญัติมีความสำคัญต่อชีวิตและสังคมตลอดจนอารยธรรมของมนุษยชาติเป็นอย่างมาก เช่นนี้ และนักกฎหมายหรือผู้ทำหน้าที่นิติบัญญัติจะต้องมีคุณสมบัติที่เข้าถึงธรรม ทั้งด้วยปัญญา ด้วยจิตใจ และด้วยพฤติกรรม อีกทั้งต้องมีความสามารถในการจัดตั้งวางระเบียบระบบที่เป็นสมมติเพื่อสื่อธรรมออกมาสู่วินัยอย่างได้ผลดีดังที่กล่าวแล้ว การศึกษาด้านนิติศาสตร์จึงเป็นเรื่องใหญ่ ที่มีขอบข่ายกว้างขวางลึกซึ้งมาก ไม่ใช่เป็นเพียงการเรียนวิชากฎหมายในความหมายตามตัวอักษรเท่านั้น แต่เป็นการศึกษาเพื่อสื่อสัจธรรมในธรรมชาติ สู่อารยธรรมของมนุษยชาติทั้งหมด และเพื่อรักษาอารยธรรมของมนุษยชาติให้ดำรงอยู่ในดุลยภาพแห่งสัจธรรมของธรรมชาติ ที่จะเอื้ออำนวย

ประโยชน์แก่มวลมนุษย์อย่างดีที่สุด ซึ่งต้องการปัญญาที่กว้างขวางยิ่งใหญ [น. ๑๒๓]

ลักษณะนี้อาจจะเป็นอุดมคติว่า กฎหมายที่ดีที่สุด และการปกครองที่ดีที่สุด ต้องให้อาชญาให้น้อยที่สุด ถ้าเป็นพระพุทธเจ้า ก็ไม่ต้องใช้เลย พระองค์จึงมีคุณสมบัติพิเศษที่ฝึกคนโดยไม่ต้องใช้อาชญา และที่จริงนั้นกฎหมายเองก็เป็นเครื่องฝึกคนอยู่แล้ว แต่การที่เป็นอย่างนี้ได้ ก็อยู่ที่ว่าจะต้องทำให้คนมีจิตสำนึก และมีท่าทีต่อกฎหมายแบบเป็นสิกขาบท คือเป็นข้อฝึกตน ไม่ใช่ข้อบังคับ และทำให้ดียิ่งขึ้นไปอีกจนกระทั่งว่า กฎหมายเป็นเพียงเครื่องหมายร่วมกันในข้อสมมติของสังคมอย่างที่ว่ามาแล้ว [น. ๑๒๔-๑๒๕]

รวมความว่า ถ้าแยกโดยจุดเน้น กฎหมายก็มี ๒ แบบ คือแบบสร้างคนดีกับแบบกำจัดคนชั่ว ถ้าใช้ระบบอำนาจก็แน่นอนว่าจะเอียงไปในแบบกำจัด แต่ถ้าใช้ระบบที่มองสังคมมนุษย์เป็นสังคมที่คืบหน้าไปสู่ความดีงาม เราก็ออกกฎหมายมาสร้างสภาพเอื้อให้ชีวิตพัฒนา ก็เป็นกฎหมายที่พยายามสร้างคนให้เป็นคนดี และสร้างคนให้เป็นคนดีให้มากจนกระทั่งเราแทบไม่ต้องลงโทษคน หรือลงโทษคนให้น้อยที่สุด เพราะไม่มีคนชั่วที่จะต้องลงโทษ ถ้าทำได้อย่างนั้นก็เป็นกฎหมายที่ดี แต่ทั้งนี้กฎหมายย่อมสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นกับการปกครอง การปกครองจึงต้องมโนบายในการที่จะสร้างสรรค์สังคมในแบบที่ว่า ใช้การปกครองเพื่อสร้างคน โดยสร้างคนดีเพื่อให้มีคนชั่วที่จะต้องลงโทษให้น้อยที่สุด ซึ่งก็คือเป็นการถือนวความคิดแบบสิกขา [น. ๑๓๐]

บทส่งท้าย

มองอดีตถึงปัจจุบันเพื่อสร้างสรรค์อนาคต

... กฎหมายของเราได้ชักนำความโน้มเอียงเข้ามาสู่วงการสงฆ์ในแบบที่ทำให้สถาบันสงฆ์กลายเป็นสถาบันที่ปกครองด้วยอำนาจไปด้วย ซึ่งเป็นการไม่ถูกต้อง ถ้าจะให้เป็นไปโดยชอบจะต้องให้เป็นการปกครองด้วยการศึกษาและเพื่อการศึกษา อย่างที่บอกแล้วว่าในพระพุทธศาสนา การปกครองและกฎหมายคือวินัย เป็นเรื่องของการศึกษา โดยการศึกษา และเพื่อการศึกษา ที่จะเกื้อหนุนให้มนุษย์พัฒนาตนขึ้นไปสู่ความมีชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้น

... ถ้าเห็นด้วยกับหลักการของพระพุทธศาสนาตามนิติศาสตร์แนวพุทธ กฎหมายจะต้องมีแนวโน้มในการที่จะสร้างระบบสังคม จัดสรรสภาพแวดล้อม และวางรูปแบบความสัมพันธ์ในการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ ในทางที่จะเกื้อหนุนการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ให้มนุษย์เข้าถึงจุดหมายของชีวิตที่ดีงามยิ่งขึ้นไป [น. ๑๓๓]

เมื่อมีการพัฒนาด้านจิตใจและปัญญาภายในตัวคน ทำให้คนมีความสามารถภายในที่จะควบคุมและนำพฤติกรรมของตนไปในทางที่ถูกต้องดีงาม สังคมจะต้องการกฎหมายเพียงเพื่อมาช่วยจัดสรรสภาพแวดล้อมโอกาสและบรรยากาศที่จะอุดหนุนความมั่นคงแห่งพฤติกรรมที่ถูกต้องดีงามนั้น แต่ถ้าจิตใจและปัญญาไม่ได้รับการพัฒนา คนไม่มีความสามารถภายในที่จะควบคุมและนำทางพฤติกรรมของตนให้ถูกต้อง ก็จะต้องเพิ่มมาตรการควบคุมจากภายนอกด้วยการบัญญัติกฎหมายมาบังคับควบคุมคนมากขึ้นๆ พร้อมทั้งลงโทษหนักหนารุนแรงขึ้นๆ จนในที่สุดกฎหมายก็จะหมด

ความหมาย สังคมก็จะเสื่อมสลาย และชีวิตก็จะไม่อาจบรรลุ
จุดหมายแห่งประโยชน์สุขและอิสรภาพที่แท้จริง [น. ๑๔๒]

วินัย : เรื่องที่ใหญ่กว่าที่คิด*

การที่จะให้ความจริงของธรรมชาติมีผลในทางปฏิบัติเป็นประโยชน์แก่หมู่มนุษย์ในสังคม ก็ต้องนำหลักความจริงคือธรรมนั้น มาจัดตั้ง วางเป็นระบบระเบียบ โดยนำเอาหลักความจริงที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องของกฎแห่งเหตุปัจจัย หรือความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นโดยเป็นเหตุเป็นผลแก่กันนั้น พุดสั้นๆ ว่า เอาหลักเกณฑ์ในกฎธรรมชาตินั้น มาวางรูปเป็นกฎในหมู่มนุษย์ จากกฎในธรรมชาตินี้มาเป็นกฎในหมู่มนุษย์ การจัดตั้งวางระบบระเบียบในหมู่มนุษย์นี้แหละเรียกว่า **วินัย** [น. ๓]

กฎของธรรมชาติเรียกว่า “ธรรม” กฎของมนุษย์เรียกว่า “วินัย” [น. ๓]

“สมมติ” ไม่ใช่สิ่งเหลวไหล แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากความรู้เข้าใจในหลักความจริงที่เป็นเหตุเป็นผล แล้วนำความรู้นั้นมาจัดวางเป็นข้อกำหนดเพื่อสนองความต้องการของมนุษย์ [น. ๔]

* ปาฐกถา ที่สถาบันวิจัยพฤติกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร วันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๘ (เดิมมีชื่อเรื่องว่า ‘วินัยของคนในชาติ: ความหมายและวิธีปลูกฝัง’ ได้เปลี่ยนชื่อใหม่ให้สอดคล้องกับเนื้อหามากขึ้น) (พิมพ์ครั้งที่ ๓ - มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๙)

วินัยที่แท้ ในความหมายที่กว้าง คือระบบระเบียบทั้งหมดของชีวิตและสังคมมนุษย์นั้น จะตั้งอยู่ได้ดีเป็นผลสำเร็จได้ ต้องอาศัยความเข้าใจพื้นฐานที่กล่าวแล้ว คือต้องมองวินัยโยงลงไปถึงธรรม หรือโยงวินัยกับธรรมเข้าด้วยกันได้เป็นเบื้องต้นแรกก่อน

การที่เราสามารถจัดวินัย(ระเบียบชีวิตและระบบสังคม)ได้สำเร็จ เป็นความสามารถพิเศษของมนุษย์ เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายอื่นไม่มีความสามารถนี้ แต่การที่จะตั้งวินัยได้สำเร็จก็ต้องเข้าถึงธรรมก่อน คือเข้าถึงความจริงของกฎธรรมชาติ แล้วจึงสามารถมาตั้งกฎเกณฑ์ของมนุษย์ที่เรียกว่าวินัยได้สำเร็จและได้ผล [น. ๙]

... การบัญญัติวินัย คือการจัดตั้งรูปแบบ วางระบบระเบียบต่างๆ ของสังคม เช่นออกกฎหมาย จึงมีองค์ประกอบที่สำคัญ ๒ อย่าง คือ

๑. มีปัญญา คือเข้าถึงตัวธรรม รู้ความจริงในเรื่องนั้นๆ รู้ความถูกต้องดังามที่พึงต้องการ

๒. เจตนาดี คือเจตนาบริสุทธิ์ถูกต้องดังาม มุ่งผลที่สอดคล้องตามธรรมที่รู้นั้น [น. ๑๒]

วินัยเป็นเรื่องข้างนอก เมื่อใดมันเกิดเป็นคุณสมบัติของคน คือการตั้งอยู่ในวินัยกลายเป็นความประพฤติตามปกติของเขา ก็เรียกว่า ศีล แล้วต่อมาก็ใช้ปนกันไป ที่จริงศีลเป็นส่วนหนึ่งของระบบการศึกษาหรือการฝึกฝนพัฒนามนุษย์ได้แก่การฝึกในระดับวินัย วินัยเป็นเครื่องฝึก ส่วนการปฏิบัติตนในการฝึกตามวินัยนั้นเป็นศีล ศีลเป็นเรื่องของตัวคน เป็นการพัฒนาตัวของคน เป็นคุณสมบัติของคน [น. ๑๓]

ในการพัฒนามนุษย์ระยะยาว ถ้าไม่มีวินัยเป็นฐาน ก็จะไม่

ทำให้เกิดความขัดข้องวุ่นวายสับสน ฉะนั้นเราจึงจัดวางวินัยเพื่อ
ความมุ่งหมายระยะยาวในการพัฒนามนุษย์ด้วย และด้วยเหตุนี้
วินัยจึงเป็นเรื่องสำคัญในสังคมประชาธิปไตย เพราะประชาธิปไตย
ต้องการโอกาสเหล่านี้ ในการที่จะให้มนุษย์มาสื่อมาแสดงออก เพื่อ
นำเอาศักยภาพของตัวเองออกมาร่วมในการสร้างสรรค์สังคมอย่าง
ได้ผล [น. ๑๗]

วิธีเสริมสร้างวินัย

สร้างวินัยด้วยการทำให้เป็นพฤติกรรมเคยชิน [น. ๑๘]

ใช้วินัยที่ลงตัวแล้วคือวัฒนธรรมมาช่วย

สร้างวินัยให้ได้ผลด้วยระบบสัมพันธ์ขององค์กรรวม [น. ๒๒]

สร้างวินัยโดยใช้ปัจจัยอื่นช่วยเสริม [น. ๒๔]

สร้างวินัยด้วยแรงหนุนของสภาพจิตใจ [น. ๒๕]

สร้างวินัยโดยใช้กฎเกณฑ์บังคับ [น. ๒๗]

การฝึกวินัยนี้ มีความหมายอีกอย่างหนึ่งด้วย คือเราถือว่า
วินัยเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของประชาธิปไตย ถ้าไม่มีวินัย
ประชาธิปไตยก็ตั้งอยู่ยาก เพราะประชาธิปไตยเป็นการปกครอง
ของประชาชน ประชาชนปกครองกันเอง ประชาชนจะปกครอง
กันเองได้ ประชาชนทุกคนต้องปกครองตนเองได้ คนที่ปกครอง
ตนเองได้คือคนที่มีความวินัย คนที่ไม่มีวินัยจะปกครองตนเองไม่ได้ เมื่อ
ปกครองตนเองไม่ได้แล้วจะไปร่วมกันปกครองเป็นประชาธิปไตยได้
อย่างไร ประชาธิปไตยก็ไปไม่รอด [น. ๒๘-๒๙]

การที่จะทำให้คนปกครองตนเองได้ ต้องทำให้คนมีความวินัย คือมี
ศีล หรือตั้งอยู่ในวินัย แต่สาเหตุของความขาดวินัยอย่างหนึ่งมันมา

จากปัญหาเกี่ยวกับหลักการของประชาธิปไตยเสียเอง กล่าวคือมีองค์ประกอบอยู่อย่างหนึ่งที่สำคัญมากของประชาธิปไตยคือเสรีภาพทีนี้ ถ้าคนเข้าใจความหมายของเสรีภาพไม่ถูกต้อง เสรีภาพนั้นก็จะมีขัดแย้งกับวินัย เหมือนกับในบางสังคมที่มีปัญหาการขาดวินัยเกิดขึ้น เพราะคนไปยึดถือเสรีภาพในทางที่ผิด คือไม่เข้าใจถึงความหมายของเสรีภาพ นี้กว่า เสรีภาพ คือการทำได้ตามใจชอบ เพราะฉะนั้นการตามใจตนเองได้ทำตามใจชอบได้ก็คือการมีเสรีภาพแล้วบอกว่าเสรีภาพคือองค์ประกอบของประชาธิปไตย เมื่อเข้าใจเสรีภาพอย่างนี้ วินัยก็มีไม่ได้ กลายเป็นว่า คนพวกนี้ เอาข้ออ้างจากหลักการของประชาธิปไตยมาทำลายประชาธิปไตย ฉะนั้นเมื่อคนไม่เข้าใจสาระของประชาธิปไตยก็เกิดความขัดแย้งในตัวเอง นี่คือการเข้าใจความหมายของเสรีภาพผิด [น. ๒๙]

... เสรีภาพที่เป็นหลักการของประชาธิปไตย จึงมีความหมายว่าเป็นการมีสิทธิโอกาสที่จะนำเอาศักยภาพของบุคคลแต่ละคนออกมาช่วยเป็นส่วนร่วมในการเสริมสร้างประโยชน์สุขให้แก่สังคม เสรีภาพที่แท้จริงอยู่ที่นี้ เสรีภาพที่เข้าใจผิดก็คือ การที่แต่ละคนจะเอาแต่ผลประโยชน์เข้าตัวเอง เสรีภาพกลายเป็นมีความหมายว่าฉันจะเอาอะไรก็ต้องได้ตามที่ฉันต้องการ แต่ที่จริงนั้นเสรีภาพมิใช่เป็นองค์ประกอบของประชาธิปไตย เพื่อให้การปกครองนั้นสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่สังคมได้จริง โดยการจัดการเอื้ออำนวยโอกาสให้บุคคลแต่ละคนมาช่วยกันเสริมสร้างสังคมได้ [น. ๓๐-๓๑]

ในที่สุด เมื่อมนุษย์พัฒนาดีแล้ว วินัยจะเปลี่ยนความหมายเป็นเรื่องของสิ่งหมายรู้ร่วมกัน สำหรับที่จะได้ปฏิบัติถูกต้องว่าจะดำเนินชีวิตกันอย่างไร จะอยู่ร่วมกันอย่างไร และ

จะดำเนินกิจการร่วมกันอย่างไร ซึ่งจะต้องลงตัวเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงจะเป็นไปด้วยดี และนี่คือความหมายที่แท้ของกฎเกณฑ์กติกา เหมือนอย่างพระอรหันต์ทั้งหลาย แม้จะมีกฎเกณฑ์กติกามากมาย แต่ท่านไม่รู้ลึกเป็นเรื่องบังคับ ไม่ต้องฝืนใจ เพราะเข้าใจเหตุผลและความมุ่งหมาย ว่าที่มีกติกากันนี้ก็เพื่อประโยชน์ในการอยู่ร่วมกัน จะได้สะดวกคล่องตัว เพราะไม่อย่างนั้นแล้วก็ไม่รู้ว่าจะเอาอย่างไร แล้วก็จะขัดข้องจะวุ่นวาย [น. ๓๔]

ถ้ามนุษย์มีความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกันอย่างเดียวโดยไม่คำนึงถึงหลักการแห่งธรรมวินัย ก็เกิดผลร้าย คือมีการช่วยเหลือกันระหว่างบุคคลจนกระทั่งมองข้ามกฎเกณฑ์กติกาสังคม อันนี้จะเห็นได้ในบางสังคมที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเป็นใหญ่ คนมีน้ำใจต่อกันช่วยเหลือเกื้อกูลกันมาก จนแม้แต่จะละเมิดกฎเกณฑ์กติกาก็ไม่เอาใจใส่ มองข้ามไปเลย ไม่ปฏิบัติตามกฎเกณฑ์กติกานั้น ทำให้หลักการทั้งในความจริงของธรรมชาติและในสังคมมนุษย์ที่เรียกว่า ธรรมวินัย เลื่อนลงจางหายไป กลายเป็นว่า หมู่มนุษย์ไม่ปฏิบัติตามธรรมและวินัย เหมือนกับร่วมกันหรือสมคบกันทำลายตัวธรรมตัววินัยลงไปเสีย แล้วผลร้ายก็จะเกิดแก่สังคมของมนุษย์เองในระยะยาว [น. ๔๕]

ในทางตรงข้าม ถ้าเราจะเอาแต่กฎเกณฑ์กติกาละเลยการช่วยเหลือเกื้อกูลระหว่างบุคคล มีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลน้อยคนไม่เอาใจใส่กัน ก็จะกลายเป็นระบบตัวใครตัวมัน ทุกคนรับผิดชอบต่อกฎเกณฑ์กติกา ต่อหลักการ ต่อตัวธรรม ตัววินัย กฎหมายหรือกติกาวางอย่างไว้ก็ทำตามนั้น คุณจะทำอะไรคุณทำไป แต่อย่าให้ผิดกฎผิดระเบียบนะ จัดการพื้นที่ ในระหว่างนี้ตัวใคร

ตัวมัน ไม่เก้อกูล ไม่ช่วยเหลือ ไม่มีน้ำใจ ในสังคมแบบนี้ ก็เอียงไปอีก ชีวิตแห้งแล้ง ขาดความอบอุ่นมนุษย์จะมีความเครียดจิตใจไม่สบาย และถ้าขาดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์จนเกินควรถึงขีดหนึ่ง คนจะเริ่มเกิดโทสะ แค้นเคืองว่าไม่มีใครเอาใจใส่กันเลย ไม่ช่วยเหลือกันเลย คราวนี้ไม่เอาละ หลักการกฎเกณฑ์กติกาที่ทำลายมันเลย ก็เสียอีก ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงสอนให้มีดุลยภาพระหว่างความสัมพันธ์ในหมู่มนุษย์กับความสัมพันธ์กับกฎธรรมชาติ ซึ่งถ้ารักษาไว้ให้พอดี สังคมก็จะสมดุล โลกมนุษย์ก็มีสันติสุข [น. ๔๖]

พรหมวิหารประกอบด้วย

๑. เมตตา ความรักความปรารถนาดีมีไมตรีกันยามปกติ
๒. กรุณา ความพลอยหวั่นใจเห็นใจอยากช่วยเหลือยามเขาตกต่ำเดือดร้อน
๓. มุทิตา ความพลอยยินดีอยากส่งเสริมสนับสนุนยามเขาขึ้นสู่ความดีงาม ความสุขความสำเร็จ
๔. อุเบกขา ความวางใจเป็นกลางไม่ก้าวกายแทรกแซง เมื่อเขาจะต้องรับผิดชอบ ตามธรรม ตามวินัย

สามข้อแรกวางไว้สำหรับรักษาความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในหมู่มนุษย์ ที่บอกสั้นๆ ว่า ยามเขาอยู่ดีเป็นปกติเรามีเมตตาไมตรี ยามเขาตกต่ำเรามีกรุณา ยามเขาได้ดีมีสุขเราก็มีมุทิตา นี่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ซึ่งถ้าสังเกตจะเห็นว่าเป็นเรื่องที่หนักไปทางด้านความรู้สึก ไม่ต้องใช้ปัญญา [น. ๔๘]

อุเบกขา คือ ต้องวางที่เฉยๆ ไม่เข้าไปก้าวกายแทรกแซง ช่วยเหลือส่งเสริมบุคคลให้เสียกระบวนการของธรรมวินัย ให้หลักการ

หรือกฎเกณฑ์แห่งธรรมและวินัยได้แสดงตัวของมันออกมาด้วย
 ปฏิบัติการแห่งปัญญาที่เรียบสงบไม่หวั่นไหวไปตามความรู้สึก
 อูเบกขา แปลว่า วางที่เฉยดู ไม่ใช่เฉยทิ้ง ไม่ใช่เฉยเมย ไม่ใช่เฉยเมิน
 แต่เฉยมอง คือคอยมองดูอยู่ ถ้าเกิดการพลาดพลั้ง เหลือยังพล้ำเมื่อ
 ไດ ก็พร้อมที่จะเข้าไปแก้ไขทันที ... [น. ๔๙-๕๐]

มนุษย์ที่เป็นพรหมก็คือมนุษย์ที่พัฒนาแล้วซึ่งมีคุณสมบัติ ๔
 ประการ อันเรียกว่าพรหมวิหาร ที่จะรักษาความสัมพันธ์อันดีงาม
 ระหว่างมนุษย์ไว้ได้โดยมีดุลยภาพพอดีกับการรักษาความสัมพันธ์
 กับกฎธรรมชาติ กล่าวคือ มนุษย์เองก็อยู่ร่วมกันด้วยดี และหลัก
 ความจริงแท้ที่เป็นตัวธรรมพร้อมทั้งกฎที่มนุษย์ได้จัดวางขึ้นเป็นวินัย
 ซึ่งเป็นระเบียบระบบในหมู่มนุษย์ ก็คงอยู่ได้ด้วย [น. ๕๑]

ภาวะผู้นำ*

... ความหมายของผู้นำว่า คือ บุคคลที่จะมาประสานช่วยให้คนทั้งหลายรวมกัน โดยที่ว่าจะเป็นการอยู่รวมกันก็ตาม หรือทำการร่วมกันก็ตาม ให้พากันไปด้วยดี สู่จุดหมายที่ดีงาม [น. ๔]

... **ภาวะผู้นำ** ก็คือคุณสมบัติ เช่น สติปัญญา ความดีงาม ความรู้ความสามารถของบุคคล ที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกัน และพากันไปสู่จุดหมายที่ดีงาม ...

... ผู้นำจะต้องมีความสามารถในการที่จะไปเกี่ยวข้องกับหรือปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นทุกอย่างให้ถูกต้องและได้ผลดี องค์ประกอบเหล่านั้น คือ

๑. **ตัวผู้นำ** จะต้องมีความสมบูรณ์ภายในของตนเอง เป็นจุดเริ่มและเป็นแกนกลางไว้

๒. **ผู้ตาม** โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับผู้ตาม หรือเราอาจจะไม่เรียกว่า ผู้ตาม ในพุทธศาสนาก็ไม่ได้นิยมใช้คำว่า ผู้ตาม เรา

* ปาฐกถาอารี วลัยะเสวี ครั้งที่ ๑๑ แสดง ณ คณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลรามาธิบดี เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๔๐ (พิมพ์เนื่องในวันครบรอบวันเกิดของท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) - วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ.๒๕๔๑)

อาจจะใช้คำว่า “ผู้ร่วมไปด้วย”

๓. จุดหมาย โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับจุดหมาย เช่น จะต้องมีความชัดเจน เข้าใจถ่องแท้และแน่วแน่ในจุดหมาย เป็นต้น

๔. หลักการและวิธีการ โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับหลักการและวิธีการที่จะทำให้สำเร็จผลบรรลุจุดหมาย

๕. สิ่งที่จะทำ โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับสิ่งที่จะทำ

[น. ๕]

๖. สถานการณ์ โยงด้วยคุณสมบัติที่สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม หรือสิ่งที่จะประสบ ซึ่งอยู่ภายนอก ว่าทำอย่างไรจะผ่านไปได้ด้วยดี ในท่ามกลางสังคม สิ่งแวดล้อม หรือสิ่งที่ประสบ เช่น ปัญหา เป็นต้น

[น. ๖]

พระพุทธเจ้าในฐานะที่ทรงเป็นผู้นำหรือนายกนั้น ทรงมีคุณสมบัติ อย่างไร ...

ประการแรก ... พระพุทธองค์ตรัสว่า “เราเป็นกัลยาณมิตรของสัตว์ทั้งหลาย อาศัยเราผู้เป็นกัลยาณมิตร สัตว์ทั้งหลายก็พ้นไปได้จากทุกข์ทั้งปวง”

จุดเด่น หรือสาระสำคัญของพุทธพจน์นี้ก็คือว่า ผู้นำนั้นเป็นผู้ทำเพื่อประโยชน์แก่เขา โดยเฉพาะสำหรับพระพุทธเจ้า ก็คือ เพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ หรือมนุษยชาติทั้งปวง ...

ประการที่ ๒ ความเป็นผู้นำของพระพุทธเจ้านั้น แสดงออกในลักษณะอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นผู้ค้นพบมรรคา หรือค้นพบทาง ทรงเป็นผู้ชี้ทาง และทรงบอกทางให้ ทางนั้นเพื่ออะไร ก็เพื่อไปสู่จุดหมาย

...

[น. ๗]

ประการต่อไป ... ผู้นำไม่ได้มาหิบบยีนอะไรให้แก่ผู้อื่นโดยตรง แต่มาช่วยให้คนอื่นได้ฝึกตน ได้เรียนรู้ จนสามารถพึ่งตนเองได้ และช่วยตนเองให้พ้นปัญหาไป หรือทำได้สำเร็จบรรลุจุดหมาย

- ผู้นำมาประสานให้พากันไป [น. ๘]

... ผู้นำไม่ต้องไปแสดงตัวกับเขาว่าเป็นผู้นำ แต่จะเป็นผู้นำ โดยเขาอยากให้นำเขาไป ...

ข้อต่อไป ... ผู้นำก็จะทำให้เขาเกิดความมั่นใจในตัวเขาเอง ว่าเขามีศักยภาพ มีทุนแห่งความสามารถที่จะเอามาปรับมาจัดเอา มาพัฒนาให้สามารถทำกิจการงานนี้ให้สำเร็จ คือสามารถร่วมไปด้วยกันได้ ...

นอกจากนั้นก็คือ ช่วยให้เราประสานกันเอง คือชักนำให้เกิดความสามัคคีพร้อมเพรียงกัน ทั้งประสานมือและประสานใจ หรือร่วมมือร่วมใจกัน [น. ๑๐]

ประการต่อไปก็คือ ประสานคนกับสิ่งที่จะทำ หรือประสานคนกับงาน ...

นอกจากความรักงานและตั้งใจทำงานแล้ว ก็ประสานความตั้งใจทำงานนั้นเข้ากับควมมีกำลังใจในการทำงานด้วย คือให้เกิดกำลังใจ ซึ่งจะทำให้มีความกระตือรือร้น มีความตื่นตัว ที่ทางพระเรียกว่า มีความไม่ประมาท ไม่ให้เป็นคนเฉื่อยชา

อีกประการหนึ่ง ... ผู้นำจึงต้องพยายามให้คนที่มาร่วมงาน หรือร่วมอยู่ ได้พัฒนาตัวของเขาอยู่เสมอ ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญมาก ไม่ใช่เพียงให้เขามาสละกำลังร่วมทำงาน แต่จะต้องหาวิธีการส่งเสริมสนับสนุนเอื้อโอกาสให้เขาพัฒนาตัวเองให้มีความเจริญ

งอกงามขึ้น

[น. ๑๑]

ฉะนั้น การเป็นผู้นำจึงหมายถึงการมีสายตาที่มองทั้งทีมงาน และมองทั้งที่คนควบคู่กัน

- ผู้นำประสานคนภายในดุลยภาพแห่งธรรม [น. ๑๒]

ในวงการทำงานตลอดจนการเป็นอยู่ทั่วไปนั้น เรื่องที่สำคัญมาก ก็คือ เมื่อคนมีปัญหา มีทุกข์เดือดร้อน เช่น เจ็บไข้ได้ป่วย หรือ ยากไร้ขาดแคลน ก็ต้องมีกรุณาที่จะเอาใจใส่แก้ปัญหา เมื่อมีคน ประสบผลสำเร็จในการทำสิ่งดีงาม ทำให้อะไรต่ออะไรพัฒนา ก้าวหน้าไป ก็ต้องมีมุทิตาช่วยส่งเสริมสนับสนุน แต่ในยามปกติก็ต้องไม่ปล่อยปละละเลยต้องเอาใจใส่ต่อการที่จะทำให้เขาอยู่ดีมีสุขเช่น มีสุขภาพดี อยู่ในวิถีทางของความสุขความเจริญ และการพัฒนา สืบต่อไป คือ ต้องมีเมตตาปรารถนาดี ถ้าปฏิบัติได้อย่างนี้ก็จะ ทำให้กิจการงานและประโยชน์สุขที่มุ่งหมายพร้อมที่จะสำเร็จผล อย่างแท้จริง และเมื่อปฏิบัติตามหลักการอย่างนี้คุณสมบัติอย่างหนึ่ง ก็จะเกิดขึ้นในตัวผู้นำ คือ “ปิโย” แปลว่า “ผู้เป็นที่รัก” กล่าวคือผู้ ร่วมงานหรือผู้ร่วมไปด้วยกัน หรือจะเรียกผู้ตามก็แล้วแต่ ก็จะมี ความรัก มีความรู้สึกสนิทสนม สบายใจต่อผู้นำนั้น เสริมความรู้สึก อยากร่วมไปด้วยให้หนักแน่นมากขึ้น ทั้งร่วมใจและร่วมมือ

[น. ๑๓-๑๔]

- ผู้นำที่ดีได้ทั้งคนได้ทั้งงานโดยไม่เสียหลักการ [น. ๑๕]

การปฏิบัติตามหลักการแห่งพรหมวิหาร ๔ ที่มีดุลยภาพ ๒ ด้าน (เมตตา-กรุณา-มุทิตา ด้านหนึ่ง และอุเบกขา ด้านหนึ่ง) นี่ก็คือการที่ ผู้นำนั้นจะต้องมีความสัมพันธ์อย่างถูกต้อง ทั้งกับคนและกับงาน ทั้งกับคนและกับธรรมหรือทั้งกับคนและกับหลักการคือต้องเอาทั้งคน

และทั้งงาน หรือเอาทั้งคนและหลักการ [น. ๑๕]

เพราะฉะนั้นปิโย “เป็นที่รัก” ซึ่งเกิดจากคุณสมบัติในข้อเมตตา กรุณา มุทิตา ที่เอาคน จึงต้องมีขอบเขตโดยมีความสมดุลกับข้อ อุเบกขา ที่เอาธรรม เอาหลักการ และเอาตัวงาน

ทีนี้ถ้าเอาตัวงาน เอาหลักการ หรือเอาธรรม ก็จะได้ลักษณะ ที่เรียกว่าเป็น “ครู” ซึ่งแปลว่า “นำเคารพ” คือเป็นคนมีหลักหนักแน่น จึงเป็นผู้ที่น่าเคารพ แต่ถ้าเอาหลักอย่างเดียวแม้จะนำเคารพก็แห้ง แล้ง บางทีไม่มีใครกล้าเข้าหน้าเลย อย่างนี้ก็ลำบากเสียผลเหมือนกัน ครู ก็จะเอียงข้างไป เพราะฉะนั้น จึงต้องพอดี ถ้าได้ทั้งข้อ ๑-๒-๓ แล้วมาสมดุลกับข้อ ๔ ก็จะได้ทั้ง ปิโย เป็นที่รัก หรือนำรักด้วย และ ครู เป็นที่เคารพด้วย หมายความว่าได้ทั้งคนได้ทั้งงาน ได้ทั้งคนได้ ทั้งหลักการ และได้ทั้งคนได้ทั้งธรรม อันนี้เป็นหลักการสำคัญที่เป็น เรื่องของดุลยภาพ [น. ๑๖]

... เพราะฉะนั้น ธรรมหรือหลักความจริงและหลักการจึงเป็น ตัวตัดสินขั้นสุดท้าย ด้วยเหตุนี้ ผู้นำจึงต้องเป็นผู้มั่นในธรรม เป็นผู้ ถือหลักการเป็นใหญ่ และเข้าใจชัดเจนในหลักการ

- ผู้นำที่แท้เป็นสื่อแสดงตัวของธรรม

พระพุทธศาสนาได้แสดงคุณสมบัติสำคัญของผู้นำในแง่นี้ เรียกว่า “ธรรมาธิปไตย” แปลว่า ถือธรรมเป็นใหญ่ ยึดเอาธรรม เป็นสำคัญ เชิดชูหลักการ ปฏิบัติการตามและเพื่อเห็นแก่ความเป็นจริง ความถูกต้อง ความดีงาม ไม่เป็นอัตตาทิปไตย คือ ไม่ถือตัว เป็นใหญ่ แล้วก็ไม่ใช่โลกาธิปไตย คือ ไม่มุ่งหาคะแนนนิยมเป็นใหญ่ ไม่ทำเพียงเพื่อหาเสียงหรือให้คนชอบ ... [น. ๑๗]

... จะต้องระลึกโดยตระหนักว่า ธรรมจะปรากฏตัวออกมา และเป็นผู้ตัดสินใจหรือปฏิบัติการ ก็ต่อเมื่อบุคคลที่เป็นสื่อหรือ กระบอกเสียงนั้น ทำการด้วยเจตนาที่บริสุทธิ์ มุ่งความจริงความถูกต้องดีงามแท้จริง และด้วยปัญญาที่ใสสะอาด ซึ่งแสวงหาความจริง และไตร่ตรองทั่วตลอดที่สุด คือทำด้วยเจตนา และปัญญาที่ดำเนินไปด้วยความไม่ประมาท [น. ๑๘-๑๙]

- ผู้นำสื่อสารให้ผู้โดยสารถูเห็นทาง สว่างตา สว่างใจไปด้วยกัน [น. ๒๐]

... คุณสมบัติของกัลยาณมิตรยังมีอีก ๕ ประการ คือ ... มีภาวนีโย แปลว่าน่าเจริญใจ คือ เป็นแบบอย่างได้ ทำให้ผู้ที่ร่วมอยู่ร่วมไปมีความภาคภูมิใจ ... [น. ๒๐]

... วัดตา เป็นผู้รู้จักพูด หมายความว่า รู้จักพูดให้ได้ผล รู้ว่าในสถานการณ์ไหน และกับใคร ควรพูดอะไร อย่างไร เป็นต้น พูดง่ายๆ ว่า เป็นนักสื่อสารที่ดี และเอาใจใส่สื่อสารกับผู้ร่วมไปด้วยอยู่เสมอ เพื่อให้รู้เข้าใจกัน และรู้เข้าใจในสิ่งที่ทำ เป็นต้น แต่รู้จักพูดนั้น บางที่ยิ่งกว่าสื่อสารเก่งอีก คนที่รู้จักพูดนั้น ... พูดให้เขาเข้าใจก็ได้ พูดให้เขาเชื่อก็ได้ พูดให้เขาเห็นด้วยหรือคล้อยตามก็ได้ พูดให้เขาร่วมมือด้วยก็ได้ พูดให้เขารวมกำลังกันก็ได้ แต่ที่ทวนมุ่งหมายก็คือ พูดให้เขาเข้าใจ พูดให้เขาได้ประโยชน์ และพูดให้เขาช่วยกัน สร้างสรรค์ประโยชน์ ต่างจากจิตวิทยาทุนนิยม ที่เน้นในแง่การพูดให้ตนเองได้ผลประโยชน์ หรือพูดหาผลประโยชน์ให้แก่ตน

พระพุทธเจ้าทรงแสดงลักษณะของนักสื่อสารหรือนักสั่งสอนที่ดีไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. พูดแจ่มแจ้ง ...

๒. พูดจูงใจ ...

๓. พูดเร้าใจ ...

[น. ๒๑]

๔. พูดให้เร้าแรง ...

... วจนัทขโม คือรู้จักฟังด้วย ท่านใช้คำว่า วจนัทขโม แปลว่า ทนหรือควรต่อถ้อยคำ(ของคนอื่น) ไม่ใช่ว่าเขาแต่พูดแก่เขาอย่างเดียวโดยไม่ยอมรับฟังใคร ต้องยอมรับฟัง เพราะการรู้จักรับฟังเป็นส่วนหนึ่งของการที่จะสื่อสารให้ได้ผล แม้ว่าเขาพูดมาจะไม่ถูกใจอะไรก็ทนได้ ทั้งนี้ก็เพื่อให้งานการและประโยชน์ที่จะทำนั้นสำเร็จ ...

... คัมภีร์วิญจะ กะถัง กัตตา แปลว่า รู้จักแถลงเรื่องราวต่างๆ ที่ลึกซึ้ง ปัญหาอะไรที่หนักและยาก ก็เอามาชี้แจงอธิบาย ช่วยทำให้คนที่ร่วมงานมีความกระจ่างแจ้ง เรื่องที่ลึกที่ยากก็ทำให้ตื่นในได้ง่ายได้ และพาเขาเข้าถึงเรื่องที่ยากและลึกลงไปๆ อย่างได้ผล

... ข้อสุดท้าย คือ ใน จัฏฐาเน นิโยชะเย แปลว่า ไม่ชักนำในเรื่องที่ไม่ใช่เรื่อง ที่ไม่เป็นประโยชน์ ไม่ใช่สาระ ที่ไม่เกี่ยวกับจุดมุ่งหมาย

[น. ๒๒]

- ผู้นำช่วยให้คนพัฒนาความต้องการ

[น. ๒๓]

ความต้องการของคนพัฒนาได้ เปลี่ยนแปลงได้ และผู้นำที่ดีก็ควรถือเป็นหน้าที่สำคัญที่จะช่วยให้คนพัฒนาความต้องการไปในทางที่ดีงามประณีตและสร้างสรรค์ยิ่งขึ้น ...

[น. ๒๓-๒๔]

คนควรจะพัฒนาความต้องการ โดยเปลี่ยนจากความต้องการแบบตื้นหानी ไปเป็นความต้องการต่อภาวะดีงามสร้างสรรค์ ...

[น. ๒๔]

- ผู้นำรู้ทั้งเจ็ดด้านซึ่งทำให้พร้อมที่จะจัดการ

๑. **รู้หลักการ** เมื่อดำรงตำแหน่ง มีฐานะ หรือจะทำอะไรก็ตาม ต้องรู้หลักการ รู้งาน รู้หน้าที่ รู้กฎเกณฑ์กติกาที่เกี่ยวข้อง ...

[น. ๒๕]

๒. **รู้จุดหมาย** ผู้นำถ้าไม่รู้จุดหมายก็ไม่ว่าจะนำคนและกิจการไปไหน นอกจากรู้จุดหมาย มีความชัดเจนในจุดหมายแล้ว จะต้องมีความแน่วแน่มั่นคงที่จะไปให้ถึงจุดหมายด้วย ...

[น. ๒๕-๒๖]

๓. **รู้ตน** คือ ต้องรู้ว่าตนเองคือใครมีภาวะเป็นอะไร อยู่ในสถานะใด มีคุณสมบัติ มีความพร้อม มีความถนัด สติปัญญา ความสามารถอย่างไร มีกำลังแค่ไหน มีข้อยิ่งข้อหย่อน จุดอ่อนจุดแข็งอย่างไร ซึ่งจะต้องสำรวจตนเอง และเตือนตนเองอยู่เสมอ ...

๔. **รู้ประมาณ** คือ รู้จักความพอดี หมายความว่าต้องรู้จักขอบเขตขีดขั้นความพอเหมาะที่จะจัดทำในเรื่องต่างๆ ... [น. ๒๖]

๕. **รู้กาล** คือ รู้จักเวลา เช่น รู้ลำดับ ระยะเวลา ปริมาณ ความเหมาะสมของเวลาว่า เรื่องนี้จะลงมือตอนไหน เวลาไหนจะทำอะไรอย่างไรจึงจะเหมาะสม ...

๖. **รู้ชุมชน** คือ รู้สังคม ตั้งแต่ในขอบเขตที่กว้างขวาง คือ รู้สังคมโลก รู้สังคมของประเทศชาติ ว่าอยู่ในสถานการณ์อย่างไร มีปัญหาอะไรมีความต้องการอย่างไร ... [น. ๒๗]

๗. **รู้บุคคล** คือ รู้จักบุคคลที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะคนที่มาร่วมงานร่วมการร่วมไปด้วยกัน และคนที่เราไปให้บริการตามความ

แตกต่างกันเฉพาะตัว เพื่อปฏิบัติต่อเขาได้ถูกต้องเหมาะสมและได้ผลตลอดจนสามารถให้บริการให้ความช่วยเหลือได้ตรงตามความต้องการ ... โดยเฉพาะในการใช้คน ซึ่งต้องรู้ว่าคนไหนเป็นอย่างไร มีความถนัดอัธยาศัย ความสามารถอย่างไร เพื่อใช้คนให้เหมาะกับงาน ... [น. ๒๗-๒๘]

ที่พูดมานี้ คือหลักธรรมที่เรียกว่า สัปปริสธรรม ๗ ประการ ... ถ้ามีคุณธรรม ๗ ประการนี้ แม้จะไม่มีคุณสมบัติข้ออื่นก็เป็นผู้นำได้ ... [น. ๒๘]

- ผู้นำที่ยิ่งใหญ่ มองกว้าง คิดไกล และใฝ่สูง [น. ๒๙]

รวมความว่า ๓ ข้อนี้ต้องมาด้วยกัน คือ

๑. ตัวเองต้องดี ต้องเป็นแบบอย่างได้

๒. ต้องมีกัลยาณมิตร ต้องหาที่ปรึกษาและผู้ร่วมการร่วมงานที่ดีมีความรู้ความสามารถ และแสวงหาปัญญาเพิ่มเติมอยู่เสมอ

๓. ต้องเป็นคนไม่ประมาท

นอกจากนี้ยังมีคุณสมบัติอีกส่วนหนึ่งที่มาเสริม คือ [น. ๓๐]

๔. ต้องเป็นคนเข้มแข็ง นอกจากไม่ประมาท กระตือรือร้น เอาจริงเอาจังแล้ว ก็ต้องเข้มแข็งด้วย แม้จะมีอุปสรรค มีภัยอันตราย มีปัญหา ก็ไม่ย่อท้อ วางตัวเป็นหลักได้ และอยู่ในหลัก ไม่หวั่นไหวไปตามเสียงขู่เสียงแคะได้ เป็นต้น

๕. ต้องทำได้ และช่วยให้คนอื่นทำได้ ในสิ่งที่ต้องการจะทำ

๖. สายตากว้างไกล ข้อนี้ขอสรุปด้วยคำว่า มองกว้าง คิดไกล ใฝ่สูง ซึ่งเป็นลักษณะทางปัญญา คนที่เป็นผู้นำนั้น

แน่นอนว่า ปัญญาสำคัญที่สุด คุณสมบัติข้อนี้อาจจะใกล้เคียงกับคำว่า มีวิสัยทัศน์ แต่คงไม่ใช่เท่านั้น

มองกว้าง คือ ไม่ใช่มองอยู่แค่องค์กรหรือชุมชนของตน แต่มองไปทั่ว ไม่ว่าอะไรที่เกี่ยวข้องมีผลส่งมา หรือมีอิทธิพลกระทบจากภายนอก จากสังคมอื่น จากคนพวกอื่น กลุ่มอื่น จากปัญหาของโลก จากกระแสโลกาภิวัตน์ อะไรต่างๆ ก็รู้ทั่วรู้ทัน ... [น. ๓๑]

คิดไกล หมายความว่า คิดในเชิงเหตุปัจจัย ทั้งสาวไปข้างหลัง และสืบไปข้างหน้า ... โยงเหตุปัจจัยที่เป็นมาจากอดีตประสານเข้ากับปัจจุบันแล้วก็ยังเห็นอนาคต [น. ๓๑-๓๒]

ใฝ่สูง หมายความว่า ใฝ่ปรารถนาจุดหมายที่ดั่งามสูงส่ง จุดหมายที่ดั่งาม ก็คือความดั่งามของชีวิต ความดั่งามของสังคม ความเจริญก้าวหน้า มีสันติสุขของมวลมนุษย์ ... [น. ๓๒]

... ความเป็นผู้นำนั้น มีฐานะอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่าเป็นนาคะ คือเป็นที่พึ่ง เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้นำเพ็ญประโยชน์แกโลก ก็จึงเป็น “โลกนาคะ” แปลว่า เป็นที่พึ่งของชาวโลก ท่านผู้นำเมื่อนำได้ดี ก็จะเป็นที่พึ่งของคนอื่น เป็นที่พึ่งของหมู่ชน จนกระทั่งเป็นที่พึ่งของมวลมนุษยชาติต่อไป

[น. ๓๓-๓๔]

การสร้างสรรค์ประชาธิปไตย*

๑. ประชาธิปไตยไม่ใช่แค่รูปร่างแต่ต้องมีเนื้อใน

เนื้อหาสาระหรือสารธรรมของประชาธิปไตยซึ่งเป็นตัวนามธรรมนี้เป็นตัวเนื้อเป็นตัวแก่น ถ้าไม่มีเนื้อหา ไม่มีแก่นสารอยู่แล้ว รูปแบบก็จะไม่มีความหมาย เพราะฉะนั้น ผู้ที่ต้องการประชาธิปไตย จะต้องคิดพิจารณาให้ลึกซึ่งลงไปถึงเรื่องเนื้อหาสาระของประชาธิปไตยด้วย มิใช่จะนึกถึงเพียงแค่รูปแบบ ถ้าวนเวียนกันอยู่แต่ในเรื่องรูปแบบแล้วประชาธิปไตยก็คงจะเจริญก้าวหน้าไปด้วยดีไม่ได้ [น. ๒]

... การปกครองแบบประชาธิปไตย คือการปกครองของประชาชนที่แต่ละคนปกครองตัวเองได้ เมื่อแต่ละคนปกครองตัวเองได้ดีแล้ว ก็มาช่วยกันปกครองร่วมกัน ก็เป็นการ

* ธรรมกถาของพระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) แสดงในพิธีบำเพ็ญกุศลอุทิศแก่ผู้เสียชีวิตในเหตุการณ์เรียกร้องประชาธิปไตยในประเทศไทยเดือนพฤษภาคม พ.ศ.๒๕๓๕ ณ วัดวชิรธรรมปิไบนครนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกา ๖ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๓๕ (ได้แปลจำนวนและแทรกความบางตอนเพิ่มขึ้น) (พิมพ์ครั้งที่ ๓ - พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๓๘)

ปกครองของประชาชนที่ประชาชนปกครองกันเอง อันนี้เป็นสิ่งสำคัญคือเราจะต้องพัฒนาคนให้สามารถปกครองตนเองได้ ถ้าเขาไม่สามารถปกครองตนเองได้แล้ว การที่จะมาร่วมกันปกครองประเทศชาติที่รวมกันอยู่ก็เป็นไปด้วยดีไม่ได้[น. ๖-๗]

ไม่ว่าในประเทศไหนๆ แม้แต่ประเทศที่ว่ามีเสรีภาพมากที่สุด ก็ยอมให้มีเสรีภาพแบบทำตามชอบใจไม่ได้หลักทั่วไปอย่างหนึ่งก็คือ ให้เสรีภาพในทางสร้างสรรค์ทำสิ่งที่ดี และห้ามเสรีภาพในทางทำลายทำความชั่วเสียหาย ... [น. ๘]

ธรรมะของพระพุทธเจ้าเป็นธรรมะของคนเสรี หรือคนที่มีเสรีภาพอย่างแท้จริง บุคคลที่บรรลुธรรมในพุทธศาสนาสูงสุดแล้ว ท่านเรียกว่าเป็นเสรีชนหรือคนเสรีที่แท้จริง ถ้ายังไม่บรรลุธรรมก็ยังไม่เสรี ... [น. ๙]

ถ้าพูดอีกสำนวนหนึ่ง เสรีภาพของคนที่มาเข้าคู่กันกับเสรีภาพของผู้อื่น โดยที่ต่างก็มีเสรีภาพเท่ากันนี้ จะทำให้เกิดความพอดีขึ้น เรียกว่าเสรีภาพที่ถูกจำกัดโดยสมภาพหรือความเสมอภาคกัน ซึ่งเป็นความสมดุลหรือดุลยภาพอย่างหนึ่ง และเป็นลักษณะของทางสายกลาง (middle way) หรือวิถีแห่งความพอดี ฝรั่งบางคนเรียกว่า จุดกลางสาย (midway point) ที่เสรีภาพถูกจำกัดด้วยสมภาพ และว่าประชาธิปไตยอยู่ที่ตรงนี้ [น. ๑๐-๑๑]

แม้แต่ในสังคมที่ว่าชอบเสรีภาพที่สุด ภูมิใจตัวว่ามีเสรีภาพมากที่สุด พอมีเสรีภาพขึ้นมาก็มีเครื่องจำกัดขอบเขตของเสรีภาพตามขึ้นมาด้วยทันที โดยเป็นกติกาสังคมเช่นกฎหมายบ้าง โดยปฏิบัติจากคนด้วยกันเป็นกรอบทางวัฒนธรรมบ้าง อย่างใน

อเมริกานี้มีเสรีภาพมาก ก็มีกฎหมายจำกัดขอบเขตมาก แล้วก็มีวิธีแสดงปฏิกริยาระหว่างคนด้วยกันไว้อย่างยับยั้ง ... [น. ๑๑]

... เสรีภาพมีความหมายที่แยกเป็น ๒ ด้าน คือ เสรีภาพที่จะเอาอย่างหนึ่ง กับเสรีภาพที่จะให้อย่างหนึ่ง ... [น. ๑๒]

... การที่มีเสรีภาพก็คือแต่ละคนมีโอกาสที่จะเข้าถึงประโยชน์ที่เกิดขึ้นในสังคมนั้นร่วมกัน โอกาสอย่างนี้เรียกว่าโอกาสที่จะเสวยผลซึ่งเป็นเรื่องของการได้

... การมีและได้ใช้โอกาสในการที่จะให้นี้เป็นเรื่องสำคัญมาก เป็นเนื้อหาของระบอบประชาธิปไตยในส่วนของเหตุ เสรีภาพในการได้นั้นเป็นส่วนของผล ก่อนจะได้ผลเราต้องทำเหตุ ถ้าไม่มีเสรีภาพในการให้ เสรีภาพในการได้ก็จะเป็นไปได้ยาก [น. ๑๓]

เวลาพูดถึงเสรีภาพ เรามักจะมองกันแค่ความหมายที่หนึ่งคือเรื่องรูปแบบการแสดงออกที่เป็นการทำได้ตามชอบใจ

ถ้ามีฉะนั้น ก็อย่างที่สอง คือมองในแง่จะได้หรือเอาผลเท่านั้นเอง ไม่ได้นึกถึงการที่จะให้หรือทำเหตุขึ้นมา [น. ๑๔]

เสรีภาพในการได้ เมื่อมีเสรีภาพในการให้เป็นต้นทุน ก็จะทำให้เกิดความสมดุล คือมีความพอดี ที่เป็นลักษณะของทางสายกลาง ทำให้มีประชาธิปไตยได้อย่างสมบูรณ์ [น. ๑๕]

... เมื่อมีสิทธิก็มีหน้าที่ด้วย เมื่อได้สิทธิก็ต้องทำหน้าที่ด้วย สิทธิเป็นเรื่องของการที่จะได้ที่จะเอา ส่วนหน้าที่เป็นเรื่องของการที่จะให้ที่จะสละออกไป ... [น. ๑๖]

ดังนั้น ถ้าจะเรียกร้องหรืออ้างสิทธิ ก็อย่าลืมถาม หรือสำรวจตัวเองว่าได้ทำหน้าที่ของตนอยู่ด้วยดีหรือไม่ คือ ถ้าจะเรียกร้องสิทธิ

ก็จะต้องทำหน้าที่ของตนให้ดีด้วย ...

[น. ๑๙]

คำว่าสิทธิมาด้วยกันกับเสรีภาพ คำว่าหน้าที่มาด้วยกันกับ
ความรับผิดชอบ สิทธิคู่กับหน้าที่ ฉันทิ เสรีภาพก็คู่กับความรับผิดชอบ
ฉันทิ ...

[น. ๒๑]

เพราะฉะนั้นจึงจัดแบ่งออกได้ว่า พวกที่หนึ่ง คนที่เลวร้ายที่สุด
ได้แก่คนพวกที่ไม่ยอมรับผิดชอบอะไรเลย สิ่งที่คุณจะต้องทำก็ไม่
รับผิดชอบต่อที่จะทำ และแม้คุณจะได้ใช้เสรีภาพอย่างผิดหรือพลาด
และทำให้ผลเสียหายเกิดขึ้น ก็ปิดความรับผิดชอบ ไม่ยอมรับผิดชอบ
จะตกถึงตน พวกที่สอง คนที่ดีกว่านั้น ได้แก่คนพวกที่ยอมรับผิดชอบ
ต่อผลที่เกิดขึ้นจากการใช้เสรีภาพของตน

ส่วนคนที่มีความรับผิดชอบอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นที่พึง
ปรารถนาในระบอบประชาธิปไตย ก็คือคนที่รับผิดชอบต่อตั้งแต่เริ่มต้น
ก่อนที่จะใช้เสรีภาพในการกระทำหรือแสดงอะไรออกไป เรียกว่า
เป็นคนที่ใช้เสรีภาพอย่างมีความรับผิดชอบ เขาใช้เสรีภาพด้วย
ความรู้ตระหนักว่าการแสดงออกหรือการกระทำของเขาจะก่อให้เกิด
ผลดีผลเสียอย่างไร และพยายามให้การแสดงออกหรือการ
กระทำนั้นเป็นไปอย่างถูกต้องก่อผลดีที่สุด ...

[น. ๒๒]

... ข้อสำคัญที่สุดนั้นในใจจะต้องมีเสรีภาพ คือเสรีภาพ
จากกิเลสไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของโลกะโทสะโมหะ หรือ ตัณหา
มานะ ทิฐิ

ตัณหา คือ ความอยากได้อะไรเอาเพื่อตัว ต้องการผล
ประโยชน์และสิ่งบำรุงบำเรอปรนเปรอตน ไม่ยอมเสียสละเพื่อใคร
(ไผ่เสพ ไผ่บริโภค)

มานะ คือ ความอยากให้ตัวยิ่งใหญ่ ต้องการอำนาจ ความเด่นดังความสำคัญหรือการครอบงำเหนือผู้อื่น ไม่ยอมใคร (ใฝ่อำนาจ ใฝ่อิทธิพล)

ทวิฐ คือ ความยึดถือเอาแต่ความเห็นของตัวเอง ต้องการให้เขารับเอาความเห็นของตน ยึดติดถือมั่นในความเชื่อ ลัทธิ อุดมการณ์ของตน จนสำคัญเหนือกว่าความจริง ไม่ยอมรับฟังใคร (คลั่งลัทธินิยม อุดมการณ์คับแคบ) [น. ๒๗]

ด้วยเหตุนี้ในทางธรรมจึงถือว่า คนที่จะเป็นเสรีอย่างแท้จริงก็คือคนที่บรรลุธรรม อย่างสูงสุดก็คือพระอรหันต์ ซึ่งไม่มีความเห็นแก่ตัว ไม่ทำอะไรเพื่อได้เพื่อเอาให้แก่ตัวเองเลย ... [น. ๒๘]

เมื่อประชาชนจะปกครองตนเอง ประชาชนนั้นแต่ละคนมีเสรีภาพที่จะเลือกตัดสินใจ เขาจะต้องรับผิดชอบต่อผลการเลือกตัดสินใจของตน เขาจะต้องไม่เลือกตัดสินใจอะไรเพียงเพราะถูกใจไม่ถูกใจ หรือชอบใจไม่ชอบใจ หรือโดยปราศจากความรู้ไว้ความคิด แต่ต้องพิจารณาว่าสิ่งที่เลือกหรือตัดสินใจนั้น ถูกต้องหรือไม่ ชอบธรรมหรือไม่ เป็นไปเพื่อความดีงามความเจริญของงานและประโยชน์สุขร่วมกันหรือไม่ ซึ่งก็คือต้องมีปัญญาและใช้ปัญญา และปัญญานั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องมีการพัฒนา เพราะฉะนั้น ในสังคมประชาธิปไตยจึงย้ำเน้นเรื่องการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพื่อย้ำความสำคัญในเรื่องนี้ อาจจะต้องใช้คำว่า ต้องมีการใช้ปัญญาอย่างยวดยิ่ง [น. ๓๐]

คนใจร้ายคนพ้นคนมาประชุมกันโหวตว่าโลกนี้แบน ทั้งที่ได้คะแนนเป็นเอกฉันท์ยิ่งกว่าเสียงข้างมาก โลกก็หาได้

แบนไปตามนั้นไม่ วิศวกกรคนเดียวใช้ความรู้คำนวณอย่างถูกต้องว่า เสาคอนกรีตตันเท่านี้ใช้เหล็กขนาดเท่านี้ จะทานน้ำหนักอาคารใหญ่เท่าที่ต้องการไม่ได้ แต่คนหมู่นั้นต้องเอาให้ได้ ผลคืออาคารถล่มทะลาย หรือเหมือนฝูงลิงจะข้ามแม่น้ำมีความเห็นร่วมกันว่า กระสอบนุ่นเบาดีให้เอามามัดติดตัวจะได้ลอยน้ำข้ามไป เลยพากันตายทั้งหมด เข้าทำนองที่ปราชญ์ฝรั่งคนหนึ่งพูดไว้ว่า อวิชชามหาชน คือหนทางแห่งมหาวิनाส [น. ๓๑]

เมื่อพฤติกรรมเสรีภายนอก ออกไปจากจิตใจที่เสรีภายใน หรือถูกควบคุมโดยจิตใจที่เสรีภายในแล้ว ก็เกิดความสมดุล เป็นดุลยภาพระหว่างเสรีภาพภายนอก กับเสรีภาพภายใน นี่คือเสรีภาพที่พอดีโดยสมบูรณ์ เป็นการเข้าถึงทางสายกลางที่แท้จริง

[น. ๓๗-๓๘]

ปัญญาที่สำคัญคือปัญญาที่รู้ธรรม ธรรมนั้นคืออะไร คือรู้ความจริง รู้ความถูกต้อง รู้ความดีงาม หยั่งถึงเหตุผลที่แท้จริงนั่นเอง

หน้าที่ของปัญญาก็คือพาคนมาถึงธรรม เมื่อปัญญาพาคนมาถึงธรรม ให้คนเข้าถึงธรรม ปัญญาบรรจบกับธรรมแล้ว ก็ให้คนอยู่กับธรรมและทำการตามธรรมนั้นต่อไป นี่คือการปฏิบัติโดยที่บรรลุความมีแก่นสาร เพราะตั้งอยู่บนฐานของธรรมาธิปไตย

[น. ๓๘]

๒. ประชาธิปไตยจะเป็นจริงเมื่อผู้ใช้อำนาจเป็นธรรมาธิปไตย

ในสังคมประชาธิปไตย คนจะยอมตัวได้และยอมกันได้ เพื่อเห็นแก่ความจริง ความถูกต้องดีงาม เหตุผล ตัวประโยชน์ที่แท้ หรือสาระที่จะเป็นตัวแก้ไขปัญหานี้ ขอให้ลองตรวจสอบดูในสังคมที่เขาพัฒนาประชาธิปไตยไปได้ อย่างนับว่าค่อนข้างดี จะต้องมิลักษณะอย่างนี้ ที่พัฒนาไปได้ไกลพอสมควร [น. ๔๖-๔๗]

คนที่ถือธรรมเป็นใหญ่ และยอมให้แก่ธรรมนั้น เรียกเป็นคำศัพท์ว่า ธรรมาธิปไตย คนในสังคมประชาธิปไตย แต่ละคนจะต้องเป็นธรรมาธิปไตย ถือธรรมเป็นใหญ่ ยกธงธรรมขึ้นนำหน้า เอาธรรมเป็นตราชู [น. ๔๗]

คนที่ถือธรรมเป็นใหญ่ แม้จะปฏิบัติตามหลักธรรมาธิปไตยได้เพียงในชั้นลบ คือไม่ให้ตัณหา มานะ ทิฐิ อยู่เหนือธรรม แต่ให้ตัณหา มานะ ทิฐินั้นหยุดยั้งอยู่ได้ในขอบเขตที่ไม่ละเมิดธรรม หรือไม่เสียธรรม แม้จะปฏิบัติได้เพียงในขั้นนี้ ก็เรียกได้ว่าเป็นคนที่ปกครองตนเองได้ เมื่อประชาชนปกครองตนเองได้ มีความสามารถในการปกครองตนเองอย่างนี้ การสร้างสรรค์ประชาธิปไตยก็สำเร็จ เพราะประชาธิปไตย คือการปกครองของประชาชนที่ปกครองตนเองได้ [น. ๔๙]

... เมื่อพูดว่าประชาธิปไตยเป็นการปกครองของประชาชน ก็แสดงว่า คุณภาพของประชาธิปไตยขึ้นอยู่กับคุณภาพของประชาชน ... [น. ๕๐-๕๑]

ในระบอบราชาธิปไตย อำนาจสูงสุดอยู่ที่องค์ราชาหรือพระ

มหากษัตริย์ผู้เดียว ดังนั้นการที่จะให้ได้การปกครองที่ดี ก็จึงต้องย้ำเน้นให้องค์ราชานั้นเป็นธรรมาธิปไตย แต่เมื่อเปลี่ยนมาเป็นระบอบประชาธิปไตยแล้ว อำนาจอสูงสุดก็เปลี่ยนมาอยู่ในมือของประชาชน เพราะฉะนั้น ความเป็นธรรมาธิปไตยก็ต้องกระจายไปอยู่ที่ประชาชนทุกคน หมายความว่า อำนาจอยู่ที่ใคร ใครเป็นผู้ใช้อำนาจ ผู้นั้นต้องเป็นธรรมาธิปไตย [น. ๕๒]

ในการถือธรรมเป็นใหญ่ นั้น ธรรมที่จะต้องถือหรือเคารพยึดเป็นหลักเป็นมาตรฐาน อาจแบ่งคร่าวๆ ได้ ๒ ระดับ คือ

ขั้นต้น ได้แก่ หลักการ กฎเกณฑ์ กติกาต่างๆ อันชอบธรรม ที่ได้ตกลงกันวางไว้

ขั้นสูงขึ้นไป ได้แก่ ความจริง ความถูกต้องดีงาม และประโยชน์สุข ที่เหนือกว่าขั้นต้นนั้นขึ้นไป จนสุดขีดแห่งปัญญาของตนจะมองเห็นได้ [น. ๕๓]

เมื่อประชาชนเจ้าของอำนาจต้องเป็นธรรมาธิปไตย บุคคลที่ได้รับมอบอำนาจจากประชาชน หรือใช้อำนาจในนามของประชาชน คือ ผู้แทนและนักการเมืองทั้งหลายก็ต้องเป็นธรรมาธิปไตยด้วย

[น. ๕๓-๕๔]

นักการเมืองที่ไม่เป็นธรรมาธิปไตย เป็นคนไม่คงที่ เช่น เมื่อยังไม่มีอำนาจยังไม่ได้ฐานะตำแหน่ง ก็เอาอกเอาใจประจบประแจงประชาชน แต่พอมีฐานะได้อำนาจแล้ว ก็ข่มขู่บังคับแสดงอำนาจต่อประชาชน ส่วนนักการเมืองที่ดี ที่เป็นธรรมาธิปไตย เป็นผู้มีการที่แน่นอน คงเส้นคงวา ไม่ข่มขู่ประชาชน แต่ก็ไม่พะเน้าพะนอประจบประแจง ไม่ตามใจประชาชนในทางที่ผิด เขาจะยืนหยัดอยู่

ในธรรมเพราะเขาทำหน้าที่ในนามของประชาชนที่เป็นธรรมาธิปไตย
[น. ๕๔-๕๕]

... วิถีชีวิตแห่งความพอดี ที่เป็นสายกลาง ซึ่งองค์ประกอบ
และปฏิบัติการทั้งหลาย ได้สัดส่วนสมดุลกัน ... และอีกอย่างหนึ่งคือ
การยอมรับศักยภาพของมนุษย์ ว่าบุคคลแต่ละคนมีความสามารถ
ที่พัฒนาได้ ซึ่งจะทำให้สามารถดำเนินชีวิตที่ดีงาม และร่วมอยู่ร่วม
สร้างสรรค์สังคมที่ดีงามด้วยกันได้ [น. ๕๕]

แต่ไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม การเรียกร้องประชาธิปไตยในระดับ
รูปแบบนั้น จะต้องมีความเพียรพยายามจริงจังที่จะเอามาโยงต่อ
เข้ากับการสร้างสรรค์ประชาธิปไตยในระดับเนื้อหาสาระ ถ้าไม่ทำ
อย่างนั้น เมื่ออะไรๆ เยียบกันไปนานๆ หันกลับมามองอีกครั้ง เรา
อาจจะต้องสลัดใจหรือสมเพชตนเองว่า นี่หรือคือผลที่ได้มาจากการ
ลงทุนถึงเพียงนั้น [น. ๕๘]

การเรียกร้องประชาธิปไตยที่แท้เป็นสิ่งที่จะต้องทำกัน
ตลอดเวลาต่อไปอีกนาน เป็นการเรียกร้องที่ต้องทำต่อ
ประชาชนทุกคน โดยเริ่มต้นที่ตัวเรานี่แหละ ที่จะต้องสำรวจ
ความรู้ความเข้าใจและความเป็นประชาธิปไตยในตนเอง
และนี่ก็คือ การเตือนจิตสำนึกในการที่จะสร้างสรรค์ประชาธิปไตย
ในระดับเนื้อหาสาระ หรือการเรียกร้องกันให้
สร้างสรรค์สาระของประชาธิปไตยนั่นเอง [น. ๕๙]

... จะต้องระลึกไว้ว่า ถ้าไม่สามารถสร้างภราดรภาพขึ้นมาให้
ประชาชนมีสามัคคี เอกภาพกันด้วยจิตใจแท้จริงแล้ว ปัญหาเรื่อง
เสรีภาพและความเสมอภาคก็จะมีอยู่เรื่อยไป จะไม่มีหลักประกันที่

จะทำให้ประชาธิปไตยมันคงยั่งยืน

[น. ๗๒]

... ปัญหาเกี่ยวกับภราดรภาพ สามัคคีเอกภาพนี้ เป็นปัญหาที่ยังลึกถึงจิตใจซึ่งเป็นเรื่องของความเชื่อถือและคุณธรรมอันโยงไปถึงอุปสรรคมากมาย เช่น ความหวงแหนชาติพันธุ์ ความรังเกียจเดียดฉันท์ในเรื่องสีผิวหรือเผ่าพันธุ์ ความดูถูกดูหมิ่นกันในด้านภูมิธรรมภูมิปัญญาและวัฒนธรรม ความยึดมั่นในการแบ่งแยกตามลัทธิความเชื่อถือ เป็นต้น ซึ่งรวมแล้วก็คือเป็นปมที่นำไปสู่ปัญหาการไม่มีความพร้อมใจที่จะสมัครสมาน

[น. ๗๕]

นักการเมืองที่จะทันกับยุคต่อไปนี้ นอกจากจะต้องมองการณ์ไกล เป็นผู้ข้ามขีดชั้นของกาลเวลาไปได้แล้ว จะต้องเป็นนักการเมืองที่มีความเป็นสากล คือก้าวข้ามขีดชั้นของเทศะไปสู่การแก้ปัญหาของมวลมนุษยชาติทั่วโลก คือปัญหาสากลที่มีเสมอเหมือนกันทั่วโลกแห่งความขาดภราดรภาพนี้ และการที่จะแก้ปัญหาที่แฝงลึกในใจของมนุษย์ข้อนี้ได้ คงจะต้องใช้ความเป็นอัจฉริยะทีเดียว เพราะการแก้ปัญหาดังกล่าวนี้ เกินขอบเขตของวิธีการด้านการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจเป็นต้น ที่อยู่ในฝ่ายรูปธรรม แต่เป็นเรื่องของจิตใจ เกี่ยวด้วยความเชื่อถือและคุณธรรมดังที่กล่าวแล้ว ซึ่งจะต้องใช้ปรีชาญาณทางด้านศาสนา ปรัชญา ศีลธรรม/จริยธรรม และศาสตร์ทั้งหลายที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ทั้งหมดเข้ามาช่วยแก้ปัญหา อย่างที่เรียกว่าจะต้องบูรณาการทุกแดนแห่งปัญญาของมนุษย์เข้ามาใช้ในการแก้ปัญหานี้ ซึ่งจะสำเร็จได้ก็ต้องมีการพัฒนามนุษย์ขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง

[น. ๗๖-๗๗]

... ที่เรียกว่าประชาธิปไตย ก็เพราะเน้นความหมายในแง่ของ

อำนาจ ว่าเป็นการปกครองซึ่งอำนาจอยู่ที่ประชาชนโดยประชาชน เป็นใหญ่ แต่ถ้ามองเน้นในแง่อื่นด้านอื่น ก็อาจจะเรียกชื่ออย่างอื่น ดังที่ในสมัยโบราณเคยเรียกชื่อการปกครองทำนองนี้ว่าระบอบ *สามัคคีธรรม* คือเรียกชื่อโดยมองเน้นไปที่ความสัมพันธ์พื้นฐาน ระหว่างประชาชน ที่จะเป็นแกนรักษาให้การปกครองระบอบนี้ดำรง อยู่ได้ และสัมฤทธิ์ผลสมตามความมุ่งหมาย [น. ๗๗-๗๘]

เพราะฉะนั้น พระพุทธศาสนาจึงแสดงหลักการใหญ่แห่ง ภราดรภาพหรือเอกภาพไว้ โดยที่หลักการใหญ่นี้ครอบคลุมความ เป็นอยู่และการปฏิบัติที่เป็นเรื่องของเสรีภาพและสมภาพเอาไว้ใน ตัว ให้มีความหลากหลายที่โยงกันได้ในระบบที่ประสานเป็นหนึ่ง เดียว [น. ๗๘-๗๙]

หลักการหรือหลักธรรมนี้ เรียกว่า *สาราณียธรรม* แปลว่าธรรม เป็นเครื่องระลึกร่วมกัน มีความหมายทำนองเดียวกับภราดรภาพ เป็นหลักการที่จะทำให้เกิดความประสานพร้อมเพรียงสามัคคีและ ผืนใจรวมกันเป็นเอกภาพ

หลักธรรมนี้มีสาระสำคัญซึ่งสอนว่า สังคมประชาธิปไตยจะต้องมีเครื่องผูกพันคนให้มีความสามัคคีร่วมมือ ร่วมใจกัน เพราะการที่แต่ละคนจะอยู่ได้ด้วยดีและเอาศักยภาพของตนมาร่วมสร้างสรรค์สังคมประชาธิปไตยได้นั้น คน เหล่านั้นจะต้องมีความสามัคคีรู้จักร่วมมือกันและอยู่ร่วมกัน ได้ด้วยดี [น. ๗๙]

... สาราณียธรรม มี ๖ ประการ คือ

ประการที่ ๑ จะทำอะไรรักทำต่อกันด้วยเมตตา ... [น. ๘๐]

ประการที่ ๒ จะพูดอะไรก็พูดด้วยเมตตา ... [น. ๘๑]

ประการที่ ๓ คิดอะไรก็คิดต่อกันด้วยเมตตา ... [น. ๘๒]

ความรักและไมตรีอย่างจริงใจนี้ ทำให้สัมพันธ์คบหากันโดยไม่มีอุปายชนร้นต่อกัน ไม่มีลักษณะที่เรียกว่าแสวงจุดร่วม สงวนจุดต่าง แต่เป็นแบบที่ว่า ยอมรับจุดต่างและอยู่กันด้วยจุดร่วม คือ แม้จะมีความแตกต่างโดยผิวพรรณ เชื้อชาติ ลัทธิศาสนา และสติปัญญาเป็นต้น ก็รับรู้และยอมรับกันตามเป็นจริง ไม่ถือเป็นเรื่องที่จะแบ่งแยกรังเกียจเด็ดฉันทกัน พร้อมใจที่จะสมัครสมานกัน โดยมีจุดร่วมพื้นฐานที่ทำให้รักกันและอยู่ร่วมกันได้ คือการที่เป็นเพื่อนร่วมเกิดแก่เจ็บตายด้วยกันดังกล่าแล้ว [น. ๘๓]

ประการที่ ๔ ... ท่านถือเป็นหลักสำคัญเรียกว่า *สาธารณโภคี* แปลว่า มีกินมีใช้ร่วมกัน ... [น. ๘๓-๘๔]

ประการที่ ๕ ท่านบอกว่า ต้องมีศีลสามัญญตา แปลว่ามีศีลเสมอกัน ... [น. ๘๗]

สังคมที่ดีต้องมีกติกาศและคนในสังคมต้องรักษากฎานั้น มีความเสมอภาคคือเท่าเทียมกันต่อหน้ากฎหมาย ได้รับความยุติธรรมจากกฎหมายเสมอหน้ากัน เพราะฉะนั้นความมีศีลและรักษาระเบียบวินัยเสมอกันจึงถือเป็นหลักสำคัญประการที่ ๕

[น. ๘๙]

ประการที่ ๖ ทิฐิสามัญญตา คือ มีทิฐิ มีความเห็น มีความเชื่อมั่น ยึดถือในหลักการ อุดมการณ์และอุดมคติที่ร่วมกันหรือสอดคล้องไปกันได้ ... [น. ๘๙-๙๐]

มองให้ลึก นึกให้ไกล*

ข้อคิดจากเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม ๒๕๓๕

... การพูดง่ายๆ แม้จะไม่ได้พูดเท็จก็ไม่ได้ เพราะขาดการไตร่ตรอง แสดงถึงการขาดสติ ไม่ใช่ปัญญา และขาดความรับผิดชอบ ... เพราะฉะนั้น การรวมความแล้วก็คือ ต้องดูว่ามีส่วนดีแค่ไหน ส่วนเสียแค่ไหน เราไม่ได้ยกให้เขาอย่างใดอย่างหนึ่งโดยสิ้นเชิง และจะต้องมองปัญหาในแง่ของการที่จะพัฒนาคนอยู่เสมอ ... [น. ๒]

... พระพุทธศาสนานี้ถือหลักตรงความจริงเลย คือตรงตามธรรมชาติ ไม่ใช่ตรงตามตัวอักษร ธรรมชาติมันเป็นอย่างนั้น เมื่อผิดความจริง มันก็ผิดความจริง ... การพูดเท็จก็เพื่อหักรานตัดรอนผลประโยชน์ของผู้อื่น มีเจตนาจะเบียดเบียนผู้อื่น ต้องจับสาระนี้ให้ได้ว่าหลักสำคัญของศีล ๕ คือ มีเจตนาที่จะเบียดเบียนผู้อื่นหรือเปล่า ตั้งแต่ศีลข้อหนึ่งไปถึงข้อสุดท้าย ก็เอาหลักนี้เป็นตัวตัดสินที่สำคัญ

* บทให้สัมภาษณ์แก่คุณอรศรี งามวิทยาพงศ์ และคณะ เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๖ ณ สำนักสงฆ์ญาณเวศกวัน หลังพุทธมณฑล จ.นครปฐม (พิมพ์ครั้งที่ ๑-พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๓๖)

การพูดเท็จที่ผิดศีลแน่นอน ก็คือเจตนาพูดเท็จเพื่อให้เขาเสียผลประโยชน์ เพื่อกีดกันเขาไม่ให้ได้รับผลประโยชน์ ...

... เพราะฉะนั้นอย่ามองในแง่เห็นแก่คนอย่างเดียว จะต้องคำนึงถึงการรักษารธรรมด้วย เพราะในที่สุดแล้วคนก็ได้ประโยชน์ที่สูงที่สุดจากธรรมนี้แหละ ธรรมเป็นความจริงของธรรมชาติ เป็นมาตรฐานที่สม่ำเสมอตลอดกาล ... [น. ๓]

... การให้อภัยในจิตใจเป็นเรื่องที่เราควรจะต้องให้ หมายความว่า เราจะไม่ถือเอามาเป็นเรื่องที่จะทำการใดๆ ด้วยความเคียดแค้นชิงชัง แต่เราจะทำเพื่อรักษารธรรม เพื่อรักษาประโยชน์ของสังคม ในกรณีอย่างนี้เราก็จะลงโทษคนโดยที่ที่เราไม่ได้ทำด้วยความชิงชัง แต่ทำเพื่อรักษารธรรมของสังคม ... เพราะถ้าเราตัดสินด้วยความเคียดแค้นชิงชัง มันก็จะเบี่ยงเบนไปได้ อคติจะเกิดขึ้นใหม่ ดังนั้นในทางจิตใจเราจึงควรให้อภัยไว้ก่อน อุเบกขาที่จะเข้ามาตอนนี้ก็คืออุเบกขาด้วยปัญญา ... [น. ๔]

... คือในสถานการณ์เวลาอย่างนั้น มันมีความรู้สึกต่อผู้กันแทรกซ้อนอยู่ด้วย คือมีความรู้สึกทวิภูมิจิตเกิดขึ้น มีความรู้สึกมานะเกิดขึ้นใหม่ แล้วในสถานการณ์อย่างนี้ บางทีมันก็เป็นแบบนี้กันทั้งสองฝ่าย คือไม่ใช่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะบริสุทธิ์จริง เพราะฉะนั้นท่านถึงไม่ตัดสินใครง่าย ๆ เพราะฝ่ายที่จะให้อีกฝ่ายหนึ่งสำนึกนั้นความจริงตัวเองก็มองข้ามส่วนที่ตัวเองพร่องไป หรือพยายามไม่มอง เพราะฉะนั้นถ้าจะเอากันให้จริงๆ ก็ต้องเปิดใจอย่างเต็มที่ โดยมุ่งที่ความบริสุทธิ์ดีงามของสังคม

... ในความหมายที่สมบูรณ์ตามธรรม และเพื่อให้คนเข้าถึงธรรมได้โดยสมบูรณ์ จะต้องยอมรับก่อนตั้งแต่ต้นว่า การใช้วิธีรุนแรง

เป็นการกระทำที่บกพร่อง ทั้งในแง่ที่ยังมีการทำร้ายและการขาดความสามารถที่จะทำให้บรรลุจุดหมายที่ดี ด้วยวิธีการที่ดีกว่านั้น ...

... ดังนั้นจึงให้พิจารณา ๓ ส่วนนี้เพราะสำคัญมากคือ

หนึ่ง พิจารณาพฤติกรรมที่ปรากฏ อันนี้ตัดสินง่ายที่สุด พฤติกรรมของบุคคลนั้นมีข้อเสียหาย มีการเบี่ยงเบนมาตรฐานทางศีลธรรมเกิดขึ้นหรือไม่ [น. ๖]

สอง ในแง่สภาพจิต แรงจูงใจอะไรที่ทำให้เขากระทำ มันเป็นไปด้วยคุณธรรมอะไรหรือเปล่า

สาม ปัญญาที่รู้เข้าใจ ที่ทำให้สามารถทำการเพื่อบรรลุจุดหมายที่ดั่งามด้วยวิธีการที่ดั่งามถูกต้องชอบธรรมที่สุด [น. ๗]

... เกณฑ์การตัดสินเบื้องต้นจึงใช้ระดับศีล คือเป็นเรื่องของพฤติกรรม เนื่องจากเรามองไม่เห็นจิตจริงๆ ของเขา เราจึงต้องเอาพฤติกรรมเข้าวัด อย่างเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ในแง่พฤติกรรมหรือในระดับศีลก็ผิดแล้ว ไม่ควรจะให้เกิดเหตุอย่างนี้ เป็นเรื่องที่ถือว่าเขาต้องรับผิดชอบส่วนหนึ่ง [น. ๗]

... คุณธรรมที่แท้จะเกิดต่อเมื่อปัญญามีความแจ้งชัด อย่างความกรุณาในหมู่มนุษย์นั้น ไม่ว่าความเห็นใจหรือความอยากจะช่วยเหลือผู้อื่นอะไรต่างๆ เหล่านี้ โดยทั่วไปต้องมีการปลูกฝัง เพื่อให้เขามีคุณธรรมอันนี้ๆ ขึ้นมา แต่เมื่อใดที่เขาปัญญาชัดเจน มีความเข้าใจในชีวิตของมนุษย์ เห็นความทุกข์ ความสุข อะไรต่างๆ ชัดขึ้นแล้ว ความกรุณาก็จะเกิดจากปัญญานี้่อีกที เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าทรงมีความกรุณาที่บริสุทธิ์เพราะเกิดจากปัญญา คือเข้าใจชีวิตมนุษย์ จากประสบการณ์ในชีวิตของพระองค์เอง การได้

เห็นหมู่สัตว์ทั้งหลายขาดอิสรภาพ จึงอยากช่วยเหลือปลดปล่อย
ความทุกข์ให้ ความกรุณานี้ก็มีฐานที่มั่นคง เป็นคุณธรรมที่แท้จริง
ส่วนคุณธรรมที่เราใช้กันโดยทั่วไป เป็นคุณธรรมประเภทที่เรา
พยายามปลุกฝัง บางทีก็อาศัยวัฒนธรรมประเพณี และกระบวนการ
ชีวิตของสังคมมาช่วย ทำให้เข้าไปประทับอยู่ในใจเป็นความเคยชิน
ของจิตใจไป แต่วามันยังไม่ใช่ว่าแท้จริงแล้วจะเกิดจากปัญญา

[น. ๘-๙]

ที่วามานี้ก็คือ ปัญญาเป็นตัวตัดสินขั้นสุดท้าย ที่จะให้
คุณธรรมทั้งหลายมีความเป็นของจริง ของแท้ ... [น. ๙]

... การสละชีวิตเพื่อรักษาศรัทธานั้นนะดี แต่ที่นี้ในบางกรณี วิธี
ปฏิบัติ เช่น การอดอาหาร บางทีก็ใช้เป็นเครื่องต่อรองกัน กลายเป็น
อุบาย ตลอดจนเป็นวิธีการต่อสู้ คือ เรืองมันอยู่ที่เจตนาด้วยว่า
มุ่งอะไรแน่ หมายความว่า แม้แต่ตัวเจตนาเองก็ต้องมีการวิเคราะห์
ว่าเป็นการสละชีวิตเพื่อรักษาศรัทธาโดยตรง หรือว่าเป็นเครื่องมือต่อ
รองเท่านั้น ... [น. ๑๐]

... แต่ทั้งนี้เรามีเป้าหมายระยะยาวมุ่งที่จะให้คนได้พัฒนากัน
ต่อไป ไม่ใช่ติดอยู่ที่แค่เหตุการณ์แล้วก็ถือว่าเป็นจุดยุติ

การให้โอกาสให้คนได้ใช้ปัญญา ให้เขารู้จักคิดวินิจฉัยเองได้
และพัฒนาปัญญาอยู่เสมอ อันนี้ไม่ใช่หรือที่เป็นหลักการสำคัญ
อย่างหนึ่งของประชาธิปไตย [น. ๑๑]

เราต้องมองว่าทฤษฎีเป็นขั้นตอนหนึ่งในการเข้าถึงความจริง
ของมนุษย์ เราพยายามเข้าถึงตัวสัจจะ คือความจริงที่เป็นกลางๆ ที่
เป็นธรรมชาติ เป็นสากล ที่นี้ ในขณะที่เราเริ่มหาความจริงหรืออยู่

ระหว่างทางของการหาความจริงนั้น เราไปได้ความรู้ความเข้าใจบางอย่าง และเกิดมีข้อสรุปอย่างใดอย่างหนึ่งเข้า ก็มักจะเกิดความยึดถือว่าเป็นของตัวขึ้นมา ทีนี้ พอใครไปกระทบสิ่งนี้เข้า มันไม่ใช่กระทบสิ่งที่ยึดถือแต่มันมากระทบตัวคน ถึงตอนนั้นก็ทำให้เกิดปัญหา เราจะแยกได้ไหมว่า ระหว่างสิ่งที่เรามองเห็นว่าเป็นความจริงกับตัวเรานั้น การกระทบมันกระทบที่ตัวเราหรือมันกระทบที่ตัวความจริง ถ้ากระทบที่ตัวความจริง เราจะยินดีต้อนรับ เพราะเราต้องการเข้าถึงความจริงแท้ใช่ไหม

[น. ๑๓-๑๔]

ธรรมาธิปไตยหรือการยึดธรรมเป็นใหญ่ นั่นแหละที่มากำกับเรื่องทฤษฎีนี้ได้ คือ ถ้าใจเราอยู่ที่ความจริงแล้ว ความจริงที่เรามองเห็นนี้แหละ จะเป็นตัวช่วยให้เข้าถึงความจริงสมบูรณ์ แต่ถ้าเมื่อไรเราไปยึดเป็นตัวของเรา เป็นความเห็นของเรา พอเขาพูดอะไรเกี่ยวกับสิ่งที่เรามองเห็น มันก็มากระทบที่ตัวเราด้วย สิ่งที่เรามองเห็นนั้นแทนที่จะเป็นตัวช่วยให้เข้าถึงความจริง ก็กลับกลายเป็นอุปสรรคต่อการที่จะเข้าถึงความจริงไปเลย ทำให้เราไม่พัฒนาสู่ก้าวต่อไป ...

[น. ๑๔]

... คุณธรรมจึงต้องมากับปัญญา ถ้าไม่มีปัญญาเต็มทีบริบูรณ์ คุณธรรมก็ไปไม่รอดเหมือนกัน ...

คุณธรรมทำให้เราเสียสละเพื่อจุดหมายที่เห็นว่าดี แต่ต้องมีปัญญา ถึงจะรู้ได้ชัดเจนว่าจุดหมายนั้นดีจริง และสามารถบรรลุจุดหมายที่ดีนั้นด้วยวิธีการที่ดีด้วย ถ้าเราใช้ปัญญาพิจารณา ยอมรับข้อบกพร่องที่ยังมีอยู่ เราก็จะมีการพัฒนามนุษย์กันต่อไป ไม่ต้องหมุ่นเวียนอยู่ในวงจรร้ายที่ซ้ำรอย

[น. ๑๕]

ถ้าเป็นปุถุชนก็ต้องเริ่มจากการพัฒนาให้พื้นภาวะของ
อรรถพาลปุถุชน มาเป็นกัลยาณปุถุชน พอเป็นกัลยาณปุถุชนแล้ว
แม้คติยังไม่หมดจากใจ แต่จะมีสติที่จะไม่ยอมตามอคตินั้น
สามารถที่จะบังคับตัวไม่ให้อยู่ในอำนาจของสิ่งเหล่านี้ ... [น. ๑๗]

สรุปก็คือว่า หนึ่ง ต้องมีสติเตือนตัวเอง แล้วมีการสำรวจตัวเอง
สอง เพื่อให้ได้ผลอย่างนี้ เราก็ต้องมีวิธีการ โดยเราจะรับฟัง และ
แสวงหาข้อมูลข้อเท็จจริงและความจริงให้มากที่สุดก่อน อันนี้แหละ
คือ ธรรมาธิปไตยละ หมายความว่า จะวินิจฉัยโดยใช้ปัญญาเต็มที่
ที่นี่จะใช้ปัญญาให้เต็มที่ได้อย่างไร ก็ต้องหมายความว่า เราได้
พิจารณาข้อมูล ข้อเท็จจริงต่างๆ มากที่สุดอย่างเพียงพอแล้ว เรื่อง
มันจะโยงกันไปเอง ... [น. ๑๗-๑๘]

... ปัญหาของคนนั้น มันเกี่ยวกับการยึดติดในตัวตน บางคนก็
มีทิฐิมาก บางคนก็มานะมาก บางคนก็มีตัณหามาก ถ้าตัณหา
เวลาทำอะไรก็เพื่อผลประโยชน์ตัวเองทั้งนั้น เราจะเห็นได้ใน
นักการเมืองไม่น้อยบางคนทำอะไรถ้าเพื่อผลประโยชน์ละก็เอาทั้งนั้น
ส่วนบางคนก็มานะมากทำอะไรที่เกี่ยวกับการเสียศักดิ์ศรีเสียอำนาจ
ลบหลู่ แล้วจะยอมไม่ได้เลย บางคนก็ทิฐิมาก หมายความว่า ถ้า
เป็นทิฐิหรือความเห็นของฉันละก็ ต้องเอาให้ได้ จะยอมไม่ได้เลย
เหมือนกัน ก็เลสสามตัวนี้แหละที่คอยบงการมนุษย์ คือ ตัณหา
มานะ ทิฐิ ซึ่งถ้ามองแล้วก็ไม่เฉพาะผู้ปกครองหรือทุกๆ คนก็มี
ปัญหานี้กันทั้งนั้น [น. ๑๘]

ถ้าเราคำนึงถึงจุดมุ่งหมายของธรรมอยู่เสมอว่า ที่เรานี้
นี้เพื่อประโยชน์สุขแก่สังคม เพื่อความดีงามของสังคมไทย
เราก็จะมองที่มนุษย์ทั้งหมด ถ้าเราสำนึกตระหนักอยู่ใน

จุดหมายนี้ ก็จะทำให้เราทำอะไรด้วยความรอบคอบมากขึ้น แทนที่จะไม่คิดอะไรเลย ปล่อยไปตามอารมณ์ที่พลุ่งนั้น ยิ่งมุ่งจะเอาชนะกัน ปัญญาที่จะมองถึงประโยชน์ที่แท้จริงก็หายไปเลย กลายเป็นปัญญาที่เอามารับใช้ความคิดที่สนองตัณหา มานะ ทิฏฐิไป [น. ๒๐]

ธรรมาธิปไตยนั้นไม่ใช่ระบบการปกครอง คือบางที่มีความสับสนกัน เพราะบางคนไปเข้าใจว่าธรรมาธิปไตยก็คือระบบการปกครอง ซึ่งที่จริงแล้วไม่ใช่ เพราะไม่ว่าในการปกครองรูปแบบไหนก็ตาม คุณสมบัติที่ต้องการของมนุษย์ก็คือ ธรรมาธิปไตย ธรรมาธิปไตยเป็นคุณสมบัติของตัวคน ส่วนประชาธิปไตยเป็นระบบการปกครอง เรียกว่าคนละเรื่องกันเลย

ธรรมาธิปไตยเป็นคุณสมบัติของคนที่จะทำให้เกิดการปกครองที่ดีได้ ไม่ว่าในระบบใด ...

มีคำพูดกันมา เป็นของนักปราชญ์ฝรั่งว่า ประชาธิปไตยไม่ใช่การปกครองที่ดีที่สุด แต่เป็นการปกครองที่เลวร้ายที่สุด เราอาจจะพูดต่อว่า ในความเลวที่น้อยที่สุดนั้น ประชาธิปไตยจะดีที่สุด เมื่อประชาชนมีคุณภาพมากที่สุด [น. ๒๓]

ในสังคมตะวันตกนั้น เท่าที่อาตมาสังเกตดู เห็นว่าเขาปลุกฝังเรื่องการยึดถือความจริง ความถูกต้องได้บ้างไม่น้อย เมื่อเข้าที่ประชุมหรือมีการถกเถียงอะไรกัน ทุกคนก็เถียงกันได้หมด บางทีเถียงกันหน้าดำ แล้วก็มีคนเจ็บปวดเหมือนกัน ไม่ใช่เขาไม่เจ็บปวดจากการถกเถียง เพราะฝรั่งก็มีทิฏฐิ มีความน้อยอกน้อยใจ แต่เพราะเขามีความยึดถือร่วมกันที่ใฝ่รู้อยากเข้าถึงตัวความจริงหรือเข้าถึงธรรมมากกว่า เพราะเขาถือเรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่และสำคัญ

มาก ดังนั้นถ้าจะต้องเจ็บปวดบ้าง ก็ช่างมัน เพราะตัวก็อยากจะได้
 สิ่งที่ถูกต้องเป็นความจริงเช่นเดียวกัน ดังนั้น เขาก็เลยไปสู่จุดหมาย
 และได้ผลดีของประชาธิปไตย [น. ๒๔-๒๕]

... การฝึกฝนที่ดีนั้น เราจะต้องให้เขาสามารถพัฒนาต่อไปได้
 เองด้วย เพราะเด็กจะต้องไปอยู่ในสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงต่อไป
 เขาจะต้องมีปัญญาที่สามารถปรับรูปแบบประชาธิปไตยต่อไปได้ด้วย
 ไม่ใช่อยู่เพียงแค่ความเคยชินในระดับพฤติกรรม ซึ่งก็ไม่ใช่ไม่มี
 ประโยชน์ มันได้ประโยชน์มากในระดับที่หนึ่ง ... ซึ่งจะเป็นพื้นฐาน
 ของประชาธิปไตยได้ แต่เราจะต้องไม่พอเพียงแค่นี้ เราจะต้องให้
 เขามีสภาพจิตที่เข้ากับพฤติกรรมนั้นด้วย ... โดยเฉพาะมีปัญญาที่รู้
 และเข้าใจหลักการ เหตุผล ว่าทำไม เราถึงทำอย่างนี้ มันมีผลดี
 อย่างไร มีความใฝ่รู้ความจริงและใฝ่ที่จะเข้าถึงตัวธรรมที่มีกำลัง
 แรงเพียงพอที่จะทำให้เขาพ้นจากอำนาจครอบงำของตัณหา มานะ
 และทิฏฐิ และเขาก็จะสามารถพัฒนาประชาธิปไตยต่อไปได้ ไม่ไป
 ติดอยู่แค่รูปแบบเท่านั้น หรือได้แค่เอารูปแบบมาล้อเล่นหลอกกัน

[น. ๒๕]

ถ้าอยากพ้นวิกฤต ต้องเลิกติดไสยศาสตร์*

“คนฉลาดทำเคราะห์ให้เป็นโอกาส
แต่คนประมาททำโอกาสให้เป็นเคราะห์”

นี่เป็นคติตามหลักพระพุทธศาสนาที่สอนไว้ว่า เมื่อเราประสบสถานการณ์ ไม่ว่าจะดีหรือร้ายก็ตาม ต้องหาประโยชน์จากมันให้ได้ แม้แต่เป็นเคราะห์ก็ต้องทำให้เป็นโอกาส หรือหาประโยชน์จากเคราะห์นั้นให้ได้ ... [น. ๑๐]

เรื่องของไสยศาสตร์ และความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์นี้ ทางพระพุทธศาสนาให้มองในแง่ของการปฏิบัติ คือไม่สนใจในเรื่องที่ว่าจริงหรือไม่จริง ... [น. ๑๑]

ที่พูดในแง่ปลอบประโลมใจ บำรุงขวัญ เกิดกำลังใจ ตลอดจนให้เกิดความมั่นใจนั้น เรามองดูก็เป็นคุณประโยชน์ แต่จะต้องมองอีกด้านหนึ่ง คือด้านเป็นโทษบ้าง [น. ๑๓]

... พระพุทธศาสนานั้นมีลักษณะสำคัญอย่างหนึ่ง คือ

* รายการทบทวนข้อธรรมเบ็ดเตล็ด ภาคเพล วันอาทิตย์ที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๐ ณ วัดญาณเวศกวัน (พิมพ์ครั้งที่ ๓-ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๐)

พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ลูกศิษย์สามารถพึ่งตนเองได้ ไม่ยอม
ให้มามีวรอพึ่งแม้แต่พระองค์เอง ... [น. ๑๕-๑๖]

สำหรับข้อเสียนี้ เมื่อ

- มองในแง่แต่ละคน เฉพาะหน้าก็ปล่อยปละละเลยทำให้
ปัญหาหมักหมมไม่ได้แก้ ในระยะยาว ถ้าเคยตัวอย่างนี้ก็
เลยมีนิสัยไม่ตื่นนอนขวนขวาย ขอบรอหวังพึ่ง อยู่ด้วยความ
หวัง เรียกว่ามีนิสัยประมาท
- มองในแง่สังคม เมื่อคนทั่วไปเชื่อกันอย่างนี้ ก็ไม่มีการ
ตื่นนอนขวนขวายแก้ไขปัญหาและทำการสร้างสรรค์ ผู้สังคม
ที่เขามีความเดือดร้อนไม่มีใครช่วยเหลือเลยก็ไม่ได้ สังคม
แบบนั้น เมื่อถูกภัยบีบคั้นคุกคาม แล้วหาทางแก้ไขตัวเอง
ตื่นนอนไปมาก็ทำให้เจริญเข้มแข็งขึ้นมาได้ ในแง่นี้นับว่าเป็น
โทษมาก [น. ๑๖]

... ในพระพุทธศาสนา เรื่องของการพึ่งอำนาจดลบันดาล
ภายนอก หรือลัทธิหรือผลดลบันดาลทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นไสยศาสตร์
หรือการพึ่งอำนาจเทพเจ้าอะไรก็ตามพระพุทธศาสนาจึงไม่สนับสนุน
ไม่ใช่ว่าท่านว่าไม่จริง แต่โทษมันมากกว่าคุณ มันทำให้เสียหลัก
สัจจะที่ว่านี้ ถ้าใครจะถามเรา ก็บอกได้เลยว่ามันขัดหลักพุทธ
ศาสนา ๔ ประการ

๑. ขัดหลักการกระทำการให้สำเร็จด้วยความเพียร
พยายาม ตามเหตุตามผล

๒. ขัดหลักการฝึกฝนพัฒนาตนเอง

๓. ขัดหลักการพึ่งตนเองและมีอิสรภาพ

๔. ขัดหลักความไม่ประมาท [น. ๑๘]

ตอนที่คนยังอ่อนแอ ยังมีจิตใจไม่มั่นคง มีปัญญาชนิดที่ไม่แท้ ไม่จริง คือยังไม่รู้จริง ท่านก็ยอมให้อาศัยความศักดิ์สิทธิ์ได้บ้าง แต่ท่านให้เอาความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาไว้ที่พระรัตนตรัยเสีย จะได้เป็นทางเชื่อมให้เดินหน้าเข้าสู่ทางต่อไปได้ พอเชื่อพระรัตนตรัย มั่นใจแล้ว พระรัตนตรัยจะจูงเราขึ้นไป [น. ๒๐-๒๑]

... คนทั่วไปจะมองว่าศาสนาเป็นที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ เป็นเครื่องช่วยปลอบประโลมจิตใจ บำรุงขวัญ ทำให้สบายใจ แต่จุดนี้เป็นจุดที่อันตรายด้วย ถ้าเราไปมองว่าศาสนาเป็นแค่นี้ละก็ ใช้ไม่ได้ ผิด ศาสนาถ้าเป็นแค่นี้ละก็ จะมีคุณเพียงส่วนหนึ่ง แต่อาจจะมีโทษมากมาย

... ที่ว่าศาสนาเป็นที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจนั้น ต้องแบ่งเป็น ๒ แบบ คือ

แบบหนึ่ง เป็นที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ ชนิดที่เหนียวแล้ว ดึงลง หมายความว่าดึงให้หมกให้จมอยู่กับการหวังพึ่งสิ่งเหล่านั้นเรื่อยไป ...

อีกแบบหนึ่ง เป็นที่พึ่งที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ แต่เหนียวแล้ว ดึงขึ้น คือเหนียวพอให้เป็นที่เกาะผ่านเท่านั้น ... [น. ๒๑]

ยึดถือแล้ว → ปลอบใจ → สบายใจอุ่นใจ → นอนใจ
รอให้ท่านบันดาลให้ = ทางตัน มีโทษมาก

ยึดถือแล้ว → รวมใจได้ → เกิดกำลังใจ → มั่นใจ
ทำการอย่างเข้มแข็งยิ่งขึ้นไป = มีทางเดินต่อ → พอรับได้

[น. ๒๒]

ความมั่นใจของคนที่ศรัทธา ก็เหมือนความมั่นใจของคน ตาบอดหรือหับตา มีราวมีที่เกาะ ก็เกิดความมั่นใจว่า ใ้เราได้ที่ เกาะแล้ว เราจะไปได้ มั่นใจอันนี้ แต่มองไม่เห็นวารอบนอกข้างๆ ตัว และข้างๆ ราวนั้นมีอะไร มองไม่รู้เรื่อง ... แต่ถ้าเป็น **ความมั่นใจ ด้วยปัญญา จะเป็นความมั่นใจของคนตาดีหรือลืมนตา** ซึ่งมองเห็นหมด อะไรเป็นอะไร จะสำเร็จได้อย่างไร ตัวเองจะต้องทำอะไร ตรงไหนที่ใด เห็นโล่งไปตลอด [น. ๒๕-๒๖]

พระพุทธเจ้าที่ทรงสำเร็จบรรลุปุริชาตนั้น ทรงผ่านมาแล้ว อย่างหนักหนา ทั้งโชคและเคราะห์ ถึงคราวโชคพระองค์ก็ใช้มันเป็น ปัจจัยในการทำประโยชน์ทำความดียิ่งขึ้นไป ถึงคราวเคราะห์ พระองค์ก็ไม่หนี ทรงเผชิญเคราะห์และจัดการกับเคราะห์ แก้ไข ผันแปรมัน พระองค์จึงมีพระบารมีแก่กล้าขึ้นมา ... [น. ๒๗-๒๘]

คนจำนวนมากนับถือศาสนาเพียงเพื่อหวังจะหนีเคราะห์ และขอโชค แต่ชาวพุทธแท้้นับถือศาสนาเพื่อช่วยให้เรา พัฒนาความสามารถที่จะเปลี่ยนเคราะห์ให้เป็นโชค [น. ๒๘]

... เวลาทุกข์ยากนี้เป็นประโยชน์มาก เวลาสุขสำราญ ต่างหากที่มักทำให้มัวเมาประมาท ...

คราวเคราะห์มัวครวญ ยามโชคก็เหลิง เอาแต่หนี เคราะห์และคอยโชค คนอย่างนี้เคราะห์เรียกหา แต่คนเป็น มหามุขได้ ด้วยการผันเคราะห์ให้เป็นโชค และผันโชคให้แผ่ ประโยชน์สุข [น. ๓๐]

... เคราะห์นี้ก็ช่วยให้ทั้งสังคมทั้งชีวิตคนประสบความสำเร็จมากมาย

... เมื่อเจอปัญหา เจอเคราะห์กรรม เจอภัยอันตรายแล้ว
ให้เข้มแข็ง แล้วใช้มันให้เป็นประโยชน์ในการฝึกปรือตัวเอง
ให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ...

[น. ๓๑]

สถานการณ์พระพุทธศาสนา กระแสสายศาสตร์

... พระองค์จึงได้ทรงสอนชาวอินเดียใหม่ว่า ท่านทั้งหลายจง
ดูซิ ในธรรมชาตินั้นมีความจริงอยู่ ความจริงนี้ก็คือกฎธรรมชาติแห่ง
ความเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือการที่ผลเกิดจากเหตุ เหตุทำให้เกิด
ผล สิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน อย่าไปมัว
มองดูว่าเป็นฤทธิ์ลบล้างของเทพเจ้า ความเป็นจริงที่สิ่งทั้งหลาย
เป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น เราเรียกว่า **ธรรม** [น. ๑๔]

เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสหลักกรรมคู่กับหลักความ
เพียร จะเห็นได้ว่า ในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระองค์
เองว่าเป็น กรรมวาที วิริยวาที ต้องเรียกคู่กัน **กรรมวาที** ผู้ถือหลัก
กรรม **วิริยวาที** ผู้ถือหลักความเพียร และเรียกชื่อพระพุทธศาสนาว่า
กรรมวาตะวิริยวาตะ แปลว่า หลักการแห่งกรรม หรือหลักการกระทำ

* ปาฐกถาธรรม ในโอกาสที่มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเป็น
เจ้าภาพจัดพิธีแสดงมุทิตาจิตแด่ อาจารย์ภุณฺณา กุศลสัจ ในการที่
ได้รับรางวัลศรีบูรพาประจำปีพุทธศักราช ๒๕๓๘ และอาจารย์จำนงค์
ทองประเสริฐ ในการที่ได้ดำรงตำแหน่งเป็นเลขาธิการราชบัณฑิตย-
สถาน ณ พระอุโบสถ วัดมหาธาตุ วันที่ ๒๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๘
(พิมพ์ครั้งที่ ๓-มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๙)

และหลักแห่งความเพียรพยายาม ...

[น. ๑๕]

เป็นอันว่า พระพุทธเจ้าดึงคนจากเทพมาสู่ธรรม แล้วหลักธรรมก็เรียกร่องหลักกรรม หลักกรรมก็เรียกร่องให้มีสิกขาคือการศึกษ สิกขาก็เอาปัญญามาโยงกรรมให้ถึงและให้ถูกธรรม [น. ๑๗]

... ดำเนินชีวิตให้ดี เป็นสิกขา แล้วก็ดำเนินชีวิตได้ดี (หรือด้วยดี) เป็นมรรค สิกขาก็ทำให้ดำเนินชีวิตได้ดียิ่งขึ้นๆ เรียกว่าก้าวหน้าไปในมรรค

[น. ๑๗-๑๘]

... ในกระบวนการที่เราจะต้องทำกรรมด้วยความเพียรพยายาม และมีการศึกษาฝึกฝนพัฒนาตนตลอดเวลานี้ ท่านยังย้ำด้วยหลักอุปมาที่อีกว่า จะต้องมีความไม่ประมาท จะต้องใช้เวลาแต่ละขณะที่ผ่านไปให้เป็นประโยชน์ที่สุด จะต้องเร่งรัดทำความเพียร จะผัดผ่อนไม่ได้ จะทอดทิ้งปล่อยปละละเลยไม่ได้ อันนี้หลักพระพุทธศาสนา ...

[น. ๑๘]

... พระองค์ได้ตรัสหลักการในเรื่องนี้ว่า ปาฏิหาริย์มี ๓ อย่าง คือ

๑. **อิทธิปาฏิหาริย์** ปาฏิหาริย์คือการแสดงฤทธิ์ได้

๒. **อาเทศนาปาฏิหาริย์** ปาฏิหาริย์คือการดักใจ การทลายใจ รู้ความคิดของผู้อื่นได้

๓. **อนุสาสนีปาฏิหาริย์** ปาฏิหาริย์คือคำสอนที่ให้เกิดปัญญารู้เห็นความจริง

แล้วพระองค์ก็ตรัสว่า เราเร่งเกียจอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ เราสรรเสริญแต่อนุสาสนีปาฏิหาริย์เท่านั้น [น. ๒๑]

คติพระโพธิสัตว์เกิดขึ้นโดยถือว่า พระพุทธเจ้านั้น จะสำเร็จ

โพธิญาณตรัสรู้ได้ ก็เพราะทรงบำเพ็ญเพียร ทำความดีอย่าง ยิ่งใหญ่ที่เรียกว่าบารมี ซึ่งยากที่ใครจะทำอย่างพระองค์ได้ [น. ๒๔]

บารมีคือคุณธรรมความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด ยิ่งยวด หมายความว่าเหนือสามัญวิสัยของคนธรรมดา หมายความว่า จะ บำเพ็ญคุณความดีข้อไหนก็ทำอย่างเต็มที่ พระพุทธเจ้าทรงเพียร พยายามบำเพ็ญบารมีมาด้วยความยากลำบาก ... [น. ๒๕]

... ให้ชาวพุทธลองสำรวจตัวเองว่า เวลานี้ชาวพุทธและคน ไทยเรานี้ นับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลัก หรือนับถือไสยศาสตร์ เป็นหลัก [น. ๒๘]

... ชาวพุทธเองนี้แหละเป็นตัวเหตุปัจจัยที่สร้างเหตุการณ์ร้าย ทำให้เกิดสภาพความเสื่อมของพระพุทธศาสนาขึ้นมาไม่ใช่ใครอื่นเลย ชาวพุทธนี้แหละร่วมกันกระทำ ... [น. ๓๐]

เวลานี้ระบบความสัมพันธ์แบบบุญกุศลนั้น ถ้าพิจารณาไป จะมองเห็นว่ามันกำลังจะเปลี่ยนมาสู่ความสัมพันธ์ในระบบผล ประโยชน์ ...

ระบบบุญกุศล ก็คือ ชาวบ้านไปวัดด้วยความมุ่งหวังดีต่อพระ ศาสนา มุ่งหวังกุศลผลบุญที่จะเจริญเพิ่มพูนสืบไปในภายหน้า ...

[น. ๓๒]

เพราะฉะนั้นจึงกลายเป็นว่า ทั้งชาวบ้านก็คุมพระ พระก็คุม ชาวบ้าน ก็คุมกันมาอย่างนี้ จึงทำให้พระพุทธศาสนาอยู่ได้ นี่คือ ระบบบุญกุศล ซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ต่อกันแบบอามิสทานและ ธรรมทาน แล้วก็กลายเป็นระบบการควบคุมทางสังคมที่มีผลดี ...

[น. ๓๓-๓๔]

... ระบบผลประโยชน์ ก็คือ ชาวบ้านเวลานี้ จำนวนมาก (ไม่ใช่ทั้งหมด) ไปวัดโดยมุ่งหวังโชคลาภให้แก่ตนเอง ซึ่งเป็นเรื่องของผลประโยชน์ส่วนตัว จะไปหาพระก็ต่อเมื่อไปเอาสิ่งที่จะให้เกิดโชคลาภแก่ตน ...

... เขาจะไม่สนใจว่าธรรมวินัยเป็นอย่างไร พระพุทธเจ้าสอนอะไร หลักธรรมเป็นอย่างไร แม้แต่ว่าพระองค์นั้นประพุดตัวอย่างไรก็ไม่สนใจ เพราะว่าได้ของที่ต้องการ แล้วก็กลับมา (น. ๓๔)

... แต่ก่อนนี้ เราฝึกคนให้บริจาต เพื่อกำจัดมัจฉริยะ พัฒนาจิตใจให้มีคุณธรรม มีจาคธรรมมากขึ้นๆ เมื่อเข้าไปในวัดและทำบุญทำกุศล เขาจะได้เจริญในศรัทธาเจริญในเมตตาบำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ให้มากขึ้น เป็นทางของการพัฒนาตัวเอง ให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไปในบุญสิกขา แต่เวลานี้เมื่อให้บริจาตโดยมีวัตถุประสงค์ตอบแทน ไปๆ มาๆ นานเข้า เคยชินเข้าก็กลายเป็นว่าถ้าไม่ได้ผลตอบแทนก็ไม่บริจาต ... กลายเป็นระบบแลกเปลี่ยนหรือถ่านักก็เป็นการซื้อขาย (น. ๓๕)

ที่นี้พระที่ไม่ดีละ ก็เห็นช่องทางว่าวิธีนี้เป็นทางมาของเงินทอง ได้ลาภสักการะง่าย ไม่ต้องเรียนรู้ธรรมวินัยเลย ก็เข้ามาได้ แล้วก็เริ่มมีพระที่มุ่งหวังแต่ลาภสักการะเข้ามาโดยช่องทางนี้ ... (น. ๓๗)

ในเวลาเดียวกัน พระที่ตั้งใจเรียนรู้ธรรมวินัย และประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัย แต่ไม่สนองผลประโยชน์ที่ชาวบ้านต้องการ ชาวบ้านก็ไม่สนใจ พระเหล่านั้นที่ประพฤติดีปฏิบัติชอบ หรือตั้งใจเล่าเรียนธรรมวินัย ก็ถูกทอดทิ้ง หดกำลังลงไปตามลำดับ (น. ๓๗-๓๘)

... อย่าไปดูถูกคนโบราณว่าไม่ได้ความ นึกว่าท่านก็มีของขลัง
สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไสยศาสตร์ แต่ที่จริงเราแพ้ท่านแน่นอน ท่านมีหลัก แต่
เราไม่มีหลักเลย เราไม่สามารถและไม่คิดจะใช้สิ่งเหล่านี้มาเป็นสื่อ
นำเข้าสู่ธรรมฝ่ายหนึ่งก็คิดจะหาลาภอีกฝ่ายหนึ่งก็หวังจะได้โชคลาภ
อยู่ใต้ครอบงำของระบบผลประโยชน์กันหมด [น. ๔๙]

ถ้าคนไทยนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลัก ไสยศาสตร์เป็น
เพียงสิ่งพ่วงแฝงมา สังคมจะมีพฤติกรรมดังนี้

๑. ความนับถือหลักการของพระพุทธศาสนา และการสอน
ธรรมจะปรากฏเด่นเป็นพื้น ส่วนของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทพไสย์ จะมี
เพียงพ่วงแฝงหรือแอบอยู่และใช้เพียงเป็นเครื่องปิดช่องความหวั่นใจ
ทำนองคติเอาฤทธิ์ไว้ปราบฤทธิ์

๒. การให้หรือการปฏิบัติเกี่ยวกับของขลังเป็นต้นนั้น จะเน้น
ที่การกำกับข้อปฏิบัติทางศีลธรรม หรือใช้เป็นสื่อสู่การสอนธรรม

๓. ของขลังเป็นต้น เป็นของให้เปล่า ไม่มีราคา เพราะเป็นสื่อ
คุณค่าทางนามธรรม

๔. เป็นของให้ยาก และหายาก ไม่เกื้ออนภลาต และผนวก
อยู่กับคุณค่าทางจิตใจ เช่นโยงไปถึงบรรพบุรุษบรรพการ

ถ้าพฤติกรรมเป็นไปในทางตรงข้ามจากนี้ ก็แสดงว่า คนไทย
นับถือไสยศาสตร์เป็นหลัก ... [น. ๕๐-๕๑]

“ตื่นข่าวมงคล (ถือโชคลาภตื่นข่าวเรื่องขลังศักดิ์สิทธิ์) หวังผล
จากโชคลาภของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ไม่หวังผลจากการกระทำ (ไม่หวัง
ผลจากการกรรม)”

ถ้าอุบาสกอุบาสิกาผู้ใดเป็นอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นอุบาสก

อุบาสิกาจันฑาล เป็นอุบาสกอุบาสิกาเลอะเทอะ เป็นอุบาสก
อุบาสิกากระจอก (อุบาสกปติปฏิฐะ) [น. ๖๖]

... สิ่งสำคัญที่จะต้องทำในตอนนี้ก็คือ

๑. การทำความเข้าใจกันให้ชัดเจนเกี่ยวกับหลักการของ
พระพุทธศาสนา แล้วดึงกันกลับเข้าสู่หลักการนั้น

๒. การพัฒนาชาวพุทธให้มีคุณสมบัติพร้อมที่จะรับผิดชอบ
ต่อพระศาสนา และเจริญงอกงามต่อไปด้วยการศึกษาที่ถูกต้อง

๓. การจัดปรับระบบต่างๆ โดยเฉพาะระบบความสัมพันธ์
ระหว่างพระสงฆ์กับชาวบ้านที่วิปริตผิดเพี้ยนไป ให้กลับเข้าสู่
แนวทางที่เกื้อกูลกันเพื่อความเจริญงอกงามในธรรมวินัยอย่างแท้จริง

[น. ๖๙-๗๐]

... พุทธพจน์ที่ตรัสแสดงคุณสมบัติของพุทธบริษัท ๓ ประการ
นี้จึงถือว่าสำคัญมากเป็นมาตรฐานที่ใช้วัดว่าพระสงฆ์และญาติโยม
มีความสามารถพอที่จะรักษาพระศาสนาได้หรือไม่ ถึงกับ
พระพุทธเจ้าทรงใช้เป็นเกณฑ์ ในการตัดสินว่าพระองค์จะ
ปรินิพพานหรือไม่

[น. ๗๓-๗๔]

... คุณสมบัติของพุทธบริษัท ๓ อย่าง คือ

๑. คุณสมบัติภายในตัวเอง: รู้เข้าใจหลักพระพุทธศาสนา
และประพฤติดีปฏิบัติถูกต้องตามธรรม

๒. คุณสมบัติที่จะปฏิบัติต่อผู้อื่น: มีความรู้ความสามารถ
และมีน้ำใจที่จะบอกกล่าวแนะนำชี้แจงสั่งสอนหลักธรรม
หลักพระศาสนาแก่ผู้อื่น

๓. คุณสมบัติที่จะปฏิบัติต่อพระศาสนา: สามารถแสดง

หลักการของพระพุทธศาสนา แก่ไขกำราบคำสอนที่
ผิดพลาดและคำกล่าวร้ายต่างๆ ให้สำเร็จได้โดยถูกต้อง

[น. ๗๕]

พระพุทธศาสนาที่จะเจริญมั่นคงแท้จริงนั้นต้องเข้าไป
อยู่ในตัวคน ไม่ใช่ตั้งอยู่นอกตัว เดียวนี้เรามักจะพูดกันว่า มา
ช่วยกันสืบต่ออายุพระศาสนา ถ้ามว่าตัวพระศาสนาอยู่ที่ไหน
หลายคนอาจจะไปมองที่โบสถ์ ที่พระเจดีย์ มองที่วัด ซึ่งเป็น
วัตถุ อันนั้นไม่แน่ แม้เมื่อพระพุทธศาสนาสูญสิ้นไปแล้ว อย่างใน
อินเดียก็ยังมียัดเก่าๆ ยังมีเจดีย์ยังมีสถูปยังมีพระพุทธรูปอยู่มากมาย
แต่พระพุทธศาสนาไม่มีเสียแล้ว ฉะนั้น วัตถุไม่ใช่ตัวพระศาสนา แต่
เป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น

[น. ๗๙]

ปสาทะ คือความผ่องใสชื่นชมของจิตใจ เป็นกุศลธรรม พอ
เห็นพระแล้วโยมได้ปสาทะคือความผ่องใสชื่นชมของจิตใจรู้สึกสดชื่น
เบิกบาน นี่คือกุศลธรรมเกิดในใจแล้ว ก็เท่ากับว่าพระได้ให้ธรรมแก่
โยม เพราะทำให้โยมได้กุศลธรรม ด้วยเหตุนี้ พระเณรที่ดีไปปรากฏ
ตัวให้โยมเห็น ก็ให้ธรรม คือ ปสาทะเกิดขึ้นในใจของโยม โดยไม่
ต้องพูดเลย

[น. ๘๑-๘๒]

สำหรับฝ่ายญาติโยมนั้น ท่านให้ปฏิบัติต่อพระสงฆ์โดย

๑. จะทำอะไรก็ทำด้วยเมตตา
๒. จะพูดอะไรก็พูดด้วยเมตตา
๓. จะคิดอะไรก็คิดด้วยเมตตา
๔. ไม่ปิดประตูบ้าน เต็มใจต้อนรับ
๕. อุปถัมภ์บำรุงด้วยปัจจัยสี่

นี้เป็นของฝ่ายญาติโยม จะเห็นว่า มีเรื่องของอามิสทานเป็น
ข้อสำคัญ ... [น. ๘๕-๘๖]

...หน้าที่ของพระเถร เป็นกรณีพิเศษที่พระพุทธรเจ้าตรัสไว้
มากกว่าใครหมดย มี ๖ ข้อ คือ

๑. ห้ามปรามป้องกันจากความชั่ว และความเสื่อมเสียหาย
สิ่งใดไม่ดีไม่งาม ... [น. ๘๖]

๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี คอยแนะนำ และชักนำให้ทำในสิ่งที่
ถูกต้องดีงามเป็นประโยชน์ ...

๓. อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจงาม ด้วยความปรารถนาดี มีเมตตา
กรุณา ปรารถนาความสุขความเจริญอกงามแก่เขา [น. ๘๗]

๔. ให้ได้ฟังได้รู้สิ่งที่ยังไม่ได้รู้ได้ฟังธรรมอะไรที่ญาติโยมยัง
ไม่รู้ก็เอามาสอนความรู้ อะไรที่เป็นกุศลเป็นประโยชน์ก็เอามาบอกมาแล้ว

๕. สิ่งที่ได้ฟังได้รู้แล้วก็ทำให้เข้าใจแจ่มแจ้ง ...

๖. บอกทางสุขทางสวรรค์ให้ ... [น. ๘๙]

เวลานี้การปกครองของพระสงฆ์เราไปเน้นแบบบ้านเมือง
กลายเป็นการปกครองเพื่อการปกครอง หรือการปกครอง
เพื่อความสงบเรียบร้อยอย่างเลื่อนลอย [น. ๙๗-๙๘]

การปกครองเพื่อการปกครองจะเน้นอำนาจ เมื่อเน้นอำนาจก็
จะต้องเน้นการบังคับและการควบคุม เมื่อเน้นการบังคับควบคุม ก็
เน้นการลงโทษ คอยดูแลไม่ให้คนทำผิด ใครทำผิดฉันจะลงโทษ ต่อ
มาก็หามาตรการว่าทำอย่างไรจะลงโทษให้ได้ผลดี ก็ต้องพัฒนา
ระบบวิธีการลงโทษ ก็เลยเน้นไปในทางที่จะลงโทษผู้ทำผิด ไม่ได้คิด

ว่าทำอะไรเราจะปกครองด้วยการอดหนุนส่งเสริมให้คนมีโอกาสทำดีกันให้มากที่สุด จนกระทั่งไม่มีใครทำผิดที่จะถูกลงโทษ ทำอย่างนั้นจึงจะเป็นหลักการที่แท้จริงของการปกครอง

การปกครองคณะสงฆ์ คือ การจัดสรรพภาพแวดล้อมและวางระบบการต่างๆ ของคณะสงฆ์ ให้เอื้อโอกาสแก่การที่พระเถระจะเจริญอกงามในธรรมวินัยด้วยไตรสิกขา จนกระทั่งมีแต่พระเถระที่ทำดีกันยิ่งขึ้นมากมาย ไม่มีพระเถระที่จะทำผิดให้ลงโทษ หรือมีพระเถระทำความผิดน้อยที่สุด และกันคนชั่วทรามไม่ให้มีกำลังหรือช่องทางทำการร้าย ถ้าทำได้อย่างนี้ก็จะเป็นการบรรลุลจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของการปกครอง [น. ๙๘]

การปกครองในลักษณะอย่างนี้จะเกิดขึ้นได้อย่างไร ก็ต้องเป็นการปกครองที่เป็นไปตามหลักการของพระพุทธศาสนา คือ เป็นการปกครองเพื่อการศึกษา [น. ๙๘-๙๙]

จะเห็นว่า สังคมที่พัฒนาแล้ว ก้าวไปๆ พบปัญหาเวลาทางออก ก็มาลงที่หลักการของพระพุทธศาสนานั้นเอง แต่น่าเสียดายว่า ขณะที่โลกกำลังต้องการหลักการที่ถูกต้อง คนไทย โดยเฉพาะชาวพุทธเอง กลับเหินห่างหรือถึงกับหลงลืมหลักการของตัว มัวไปตื่นสิ่งใหม่ที่เพิ่งเริ่มตั้งเค้าขึ้นมา ซึ่งยังจะต้องพัฒนากันอีกนาน ทั้งที่ตนควรอยู่ในฐานะที่จะช่วยให้สิ่งดีที่ตนมี แก่โลกที่กำลังต้องการ [น. ๑๐๐]

... เรามีหลักการที่ต้องขอพูดว่า ดีกว่าบ้านเมือง เป็นหลักการที่ประเสริฐกว่าของฝ่ายบ้านเมือง ซึ่งเมื่อเรามัวแต่คิดที่จะอนุวัติตามบ้านเมือง ก็ได้ละเลยมองข้ามทอดทิ้งหลักการนี้ไปเสีย ที่จริงนั้น

ไม่ว่าในด้านรูปแบบหรือลักษณะภายนอก เราจะเปลี่ยนแปลงตามบ้านเมืองไปอย่างไรก็ตาม เราจะต้องรักษาหลักการที่เป็นเนื้อหาสาระนี้ไว้ให้ได้ [น. ๑๐๕]

... หลักความไม่ประมาทโยงกับอนิจจัง คือ อนิจจังเพื่อความไม่ประมาท พระพุทธเจ้าถึงกับตรัสว่า ถ้าเราไม่ประมาท เช่นปฏิบัติตามหลัก อปริหานิยธรรม ก็มีแต่เจริญอย่างเดียว ไม่มีเสื่อมเลย ...

[น. ๑๒๐]

ฉะนั้น ถ้าจะให้พระศาสนาเจริญ พระสงฆ์จะต้องอยู่ในไตรสิกขา ด้วยการเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตน และมีความไม่ประมาทอยู่เสมอ แล้วเราน่าจะใช้หลักเหล่านี้มาเป็นเครื่องวัดวินิจัยพฤติกรรมและความเชื่อของชาวพุทธด้วย คือ

๑. ถ้าผิดหลักกรรม มัวไปหวังผลจากการอ้อนวอนขออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดลบันดาล ไม่มุ่งผลจากการกระทำด้วยความเพียรพยายามเมื่อไร ก็ผิด

๒. ถ้าไม่แก้ไขปรับปรุงไม่ฝึกฝนพัฒนาตนก็ผิดหลักไตรสิกขา และอยู่ด้วยความประมาท ผิดอีก [น. ๑๒๑-๑๒๒]

นอกจากนั้น ถ้าทำแต่เป็นการทำในทางที่เพิ่มพูนกิเลส สนับสนุนโลภะ โทสะ โมหะ ก็ผิดอีก เพราะว่าการปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาจะต้องทำให้มีคุณธรรมความดีงามและสติปัญญามากขึ้น ส่วนไสยศาสตร์นั้นมักเอามาใช้ในทางสนองโลภะ โทสะ โมหะ เช่น ทำร้ายหรือแก้แค้นกันบ้าง ทำเสน่ห์ให้ลุ่มหลงบ้าง จะเอาผลประโยชน์บ้าง จึงเสียคุณธรรม ไม่ใช่เสริมคุณธรรม และจึงผิดสำหรับพระพุทธศาสนาจะต้องเป็นการใช้ในทางที่ดึงขึ้นสู่ธรรม

อันนี้เป็นเรื่องที่เราชาวพุทธจะต้องตระหนัก

[น. ๑๒๒]

ชาวพุทธต้องมั่นในธรรม คือในหลักการแห่งความจริง ความถูกต้องดีงาม และความรู้ในธรรมดาของธรรมชาติที่สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อถูกกรรมแล้ว ก็ไม่หวั่นไหว แม้ต่อเทพเจ้า

หลักการของพระพุทธศาสนาในเรื่องนี้ชัดเจนมาก คือ *ธรรมสูงสุด* แม้พระพุทธศาสนาจะไม่ปฏิเสธเทวดา แต่ถือว่า *ธรรมต้องเหนือเทพ*

[น. ๑๒๖]

การถือธรรมเป็นใหญ่ ยกธรรมเป็นมาตรฐานสูงสุด เป็นหลักการใหญ่ของพระพุทธศาสนา

[น. ๑๒๗]

เมืองไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต*

... การที่วัดและพระศาสนาของเรากลายเป็นที่รับระบายนรก และระบายนรกของสังคม แทนที่จะเอาพระพุทธศาสนาไป บรรเทาดับทุกข์ของสังคม สังคมกลับเอาพระพุทธศาสนาเป็นที่ ถ้ายทุกข์ของตน อะไรยุ่งยาก อะไรเป็นปัญหา ของทั้ง ของเสีย ตัวเองแก้ไขไม่ได้ จัดการไม่ไหว ก็เอาไปเท เอาไปทิ้ง ปล่อยเข้าไปใน พระศาสนา ชาวบ้านที่ยากจนมาเอาพระพุทธศาสนาเป็นที่หาเลี้ยงชีพ ช่วยชีวิตของตน แต่ถ้าต้องช่วยชาวบ้านกันแบบนี้ พระศาสนาก็ แย่ มีแต่จะทรุดจะเสื่อมและหมดแรงลงไป แล้วก็จะไม่มีกำลังที่จะ ช่วยสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่สังคมตามหน้าที่ที่ถูกต้องของตน

[น. ๒]

... ถ้าเราชาวพุทธรู้ทัน เราวิญญูของพระว่า พระนี้เรียไรไม่ได้ ออกปากขอชาวบ้านก็ไม่ได้ พระสงฆ์ท่านห้ามขอ ตามคัมภีร์ ภิกขุ แปลว่าผู้ขอ แต่ต้องขอตามวินัย หมายความว่าพระไม่ได้เลี้ยงชีพ ด้วยตนเอง ไม่ได้ทำมาหากิน แต่ท่านมีอาชีพของท่าน [น. ๓-๔]

* พิมพ์ครั้งที่ ๒ - กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๘

อาชีพของพระ คือการรักษาวินัย ประพฤติตนอยู่ในศีล และบำเพ็ญสมณธรรม พูดสั้นๆ ว่าทำหน้าที่ของพระ เมื่อทำหน้าที่ของพระโดยถูกต้องแล้ว ประชาชนมีความเลื่อมใสก็อุปถัมภ์บำรุง อย่างนี้ถือว่าเป็นอาชีพะที่ถูกต้อง

ที่นี่ ถ้าพระจะขอ ก็ออกปากขอไม่ได้ พระจะบอกขอได้กับคนที่เป็ญญาติ หรือคนที่ปวารณาไว้เท่านั้น [น. ๔]

พระพุทธศาสนาของเราเป็นศาสนาที่มีหลัก เป็นศาสนาที่มีเหตุผล พุทธศาสนิกชนจะต้องยึดหลักให้ได้ แล้วเอาตัวพระศาสนาและเอาความรู้ในพระศาสนาเป็นหลัก พอเรารู้หลักพระศาสนาแล้วเราก็ไม่แก่งไกา ที่ว่าแก่งไกานั้นก็คือแก่งไกาไปตามบุคคล และเสียงเล่าข่าวลือเกี่ยวกับความวิเศษ ฤทธิ์เดชปาฏิหาริย์ หรือความศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ที่ผูกติดอยู่กับบุคคล คนโน้นดังมาคนนี้ดังมามีเสียงฮือฮาอย่างไอก็เฮกันไป ... [น. ๖]

ในทางตรงข้าม ถ้าเรามีหลักของเราแล้ว บุคคลเผลอขึ้นมา เราก็เอาหลักเป็นเครื่องวัด ถ้าท่านประพฤติถูกหลัก ทำตามหลัก สอนตามหลักดี เราก็ออนุโมทนาด้วย ถ้าท่านมีอันเป็นไปอย่างไรเราก็อยู่กับหลักต่อไป บุคคลนั้นก็ผ่านไป [น. ๗]

ศรัทธาเป็นคุณสมบัติของพวกเรา ที่เป็นพุทธศาสนิกชนในเบื้องต้น แต่พระอรหันต์เป็นบุคคลที่ไม่ต้องมีศรัทธา ศรัทธาไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์ ท่านเรียกพระอรหันต์ว่าเป็น อสฺสทฺโธ ด้วยซ้ำ ถ้าแปลตรงตามศัพท์ก็ว่า ไม่มีศรัทธา ... ในกรณีนี้คือพระอรหันต์นั้นท่านขึ้นถึงระดับปัญญา รู้แจ้ง ซึ่งเลยขั้นศรัทธาไปแล้ว ท่านมองเห็นสิ่งที่เราศรัทธานั้นด้วยตัวท่านเองแล้ว ท่านจึง

ไม่ต้องอยู่ด้วยศรัทธา ไม่ต้องอาศัยศรัทธา เป็นผู้พ้นหรืออยู่เหนือศรัทธา เพราะฉะนั้นที่ว่าพระอรหันต์ไม่มีศรัทธาก็คือไม่ต้องมีศรัทธา

[น. ๑๐-๑๑]

... สำหรับคนเริ่มแรก ศรัทธาที่ถูกต้องจะช่วยได้ดีที่สุด ศรัทธาที่ถูกต้องก็คือต้องมีปัญญาช่วยตรวจตรา ถ้าปฏิบัติได้ดี ศรัทธาจะช่วยให้มีทิศทาง จุดเน้น และมีเรี่ยวแรงในการแสวงปัญญา และสำหรับผู้แสวงปัญญานั้น บางคนจะมีความโน้มเอียงที่จะเกิดความรู้สึกว่าตนเป็นผู้รู้ผู้มีเหตุผล แล้วมีท่าทีอาการแบบภูมิลำพอง ทานจึงให้มีความสุภาพอ่อนน้อมถ่อมตนประกอบตัวไว้ เพราะในการแสวงปัญญาอยู่เสมอ นั้น เราไม่ควรมุ่งมองในแง่ที่ว่าตนรู้แล้ว แต่ควรมองหนักไปในด้านที่ตนยังไม่รู้ ซึ่งควรจะต้องไป [น. ๑๒-๑๓]

... การเป็นพระภิกษุ นั้น เป็นการเข้าสู่วิถีชีวิตแห่งไตรสิกขา เป็นชีวิตแห่งการศึกษาที่จะต้องฝึกอบรมพัฒนาดนอย่างจริงจังเต็มที่ เราถือว่าผู้บวชเป็นผู้ที่ยอมรับการฝึกและเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง ตั้งใจจะฝึกฝนศึกษาในคุณธรรม จะเดินเข้าสู่มรรค เป็นผู้ฝึกตน ในพระพุทธศาสนา เราให้ความสำคัญยกย่องยอมรับนับถือแก่นบุคคลที่ฝึกฝนพัฒนาดน เมื่อท่านยอมรับที่จะฝึกฝนพัฒนาดน เราก็ให้เกียรติเลย กราบไหว้ได้ [น. ๑๖]

เราไม่ได้นับถือพระสงฆ์ เพราะเห็นว่าท่านเป็นผู้มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ มีฤทธิ์เดช หรือเป็นผู้วิเศษ ที่จะมาดลบันดาลอะไรให้เรา อันนั้นเป็นความนับถือแบบลัทธิฤกษ์ โยคินอกพระพุทธศาสนา มีมาแต่ก่อนพุทธกาล ... [น. ๑๗]

พระพุทธเจ้าให้ถือธรรมวินัย คือหลักธรรมและหลักวินัยที่ทรงแสดงและบัญญัติไว้เป็นพระศาสดา เป็นมาตรฐานสืบต่อไป ไม่มี

ใครเป็นศาสดาแทนพระองค์ พระพุทธเจ้าไม่ได้มอบตำแหน่งไว้แก่บุคคลเลย ให้มาตรฐานอยู่ที่ตัวหลักธรรมวินัย และผู้ที่จะรักษาธรรมวินัยนี้ไว้ ก็คือสงฆ์ส่วนรวม ไม่ใช่บุคคลผู้ใดผู้หนึ่ง เพราะฉะนั้นพุทธพจน์นี้จึงมีความหมายทั้งให้ถือธรรมวินัย คือถือหลักการ และให้ถือสงฆ์ คือส่วนรวมเป็นใหญ่ เมื่อบุคคลปฏิบัติตามหลักการ ก็เป็นส่วนร่วมที่ทำงานให้งามมีความมั่นคง ดำรงอยู่ด้วยดี และประโยชน์ก็จะเกิดแก่แต่ละคนที่เป็นส่วนร่วมในสงฆ์นั้น

[น. ๑๘-๑๙]

... การอวดอุตริมนุสธรรม การบรรลุมรรคผลนิพพานก็เป็นจุดหมายในพระศาสนา แต่เสร็จแล้วทำไม เมื่อบรรลุแล้วพระพุทธเจ้ากลับมาห้ามอวด เหตุผลก็คือเพราะคุณสมบัติเหล่านี้เป็นของในใจ เป็นสิ่งที่คนอื่นไม่สามารถรู้ได้นอกจากผู้ที่บรรลุแล้ว ... [น. ๒๒]

ในเมืองไทยนี้มีเรื่องที่น่าเป็นห่วงมากอย่างหนึ่ง คือได้เกิดท่าทีที่ผิด โดยมีความเข้าใจว่าพระหรือใครก็ตามที่ไม่ยุ่ง ไม่เอาเรื่อง เอาราวอะไรนี้ เป็นพระหมดกิเลส อันนี้เป็นอันตรายต่อพระศาสนาอย่างยิ่ง ในประวัติพระพุทธศาสนาของเราไม่ได้เป็นเช่นนี้ พระอรหันต์เป็นผู้นำในกิจการส่วนรวมเป็นประเพณีในทางธรรมมาโดยตลอด เมื่อมีปัญหาอะไรเกิดขึ้นกระทบต่อประโยชน์ส่วนรวมแล้ว พระอรหันต์และพระผู้ใหญ่จะต้องเอาใจใส่เป็นผู้นำทันที [น. ๒๔]

... การที่พระอวดอุตริมนุสธรรม คือ บรรลุคุณพิเศษ ได้มรรคผลนิพพาน เป็นพระอรหันต์ เป็นพระอริยะนี้ แม้จะเป็นจริง ถ้าเอามาอวดบอกญาติโยม ก็มีความผิด พระพุทธเจ้าปรับอาบัติไว้ เพราะอะไร เพราะว่าท่านไม่ต้องการให้เอาความเด่นไปไว้ที่บุคคลเดียวแล้วทำให้สงฆ์เลือนลั่นหาย แต่

ท่านต้องการให้สงฆ์อยู่ เมื่อสงฆ์อยู่ พระศาสนาก็อยู่ แล้วประชาชนก็ต้องมาเอาใจใส่ช่วยกันชวนชวนว่าจะทำอย่างไรให้พระสงฆ์ส่วนใหญ่มีคุณสมบัติ และมีความพร้อมต่างๆ ที่จะรักษาพระศาสนาไว้ได้ [น. ๒๕-๒๖]

... ในสมัยพุทธกาลพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวจะเป็นผู้รับรองว่าใครได้บรรลุแล้วสำหรับชาวบ้านหรือมหาชนผู้ไม่มีความรู้เพียงพอ บางทีก็มองการบรรลุธรรม ความเป็นพระอรหันต์ ความเป็นพระอริยะ เหมือนอย่างความเป็นผู้วิเศษหรือความศักดิ์สิทธิ์ ...

ที่ร้ายยิ่งกว่านั้นก็คือ เพราะเหตุที่ชาวบ้านและหมู่มหาชนนั้นไม่อาจรู้ความเป็นพระอริยะหรือความเป็นพระอรหันต์เป็นต้น ในตัวบุคคลที่อวดอ้างนั้นได้ว่าเป็นจริงหรือไม่ การอวดอ้างจึงเป็นช่องทางของการหลอกลวง ... [น. ๒๗]

... นอกจากห้ามพระอวดอุตริมนุสธรรม ห้ามอวดคุณพิเศษ แม้มีในตนแล้ว ท่านยังห้ามอวดฤทธิ์ ห้ามแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ด้วย พระได้ปาฏิหาริย์ได้ฤทธิ์แล้วเอามาอวดเอามาแสดง แม้เป็นจริงก็ต้องอาบัติ มีความผิด ... [น. ๒๙]

จะพูดให้เข้าใจง่าย ก็ว่าต้องแยกระหว่าง พระอริยะ กับ ผู้วิเศษ ความเป็นพระอริยะนั้นอยู่ที่คุณธรรมความดี โดยลดละกิเลส มีโลภะ โทสะ โมหะ น้อยลง จนกระทั่งละกิเลสได้หมด เป็นผู้บริสุทธิ์มีคุณธรรมสมบูรณ์ ก็เป็นพระอรหันต์ ...

[น. ๒๙-๓๐]

... แต่ถ้าผู้วิเศษไม่เป็นอริยะ และมีกิเลสมาก ก็จะเป็นภัยอันตรายร้ายแรง เพราะมีความสามารถที่จะทำความชั่วได้มากกว่า

คนชั่วที่ไม่มีฤทธิ์ ...

ปัจจุบันนี้ ชักจะมีความสับสนมากขึ้น ในการเอาความเป็นพระอริยะกับความเป็นผู้วิเศษมาปะปนกัน ที่หนักมากก็คือเอาความขลังศักดิ์สิทธิ์หรือความมีฤทธิ์ มาเป็นเครื่องกำหนดความเป็นพระอรหันต์ พอเห็นหรือได้ยินว่าพระองค์ไหนมีฤทธิ์ขลัง ก็บอกว่าเป็นพระอรหันต์ อันนี้เกิดจากการไม่รู้หลักพระพุทธศาสนา ชาวพุทธจึงจะต้องเรียนรู้หลักพระศาสนากันให้มากขึ้น ก่อนที่จะเปลี่ยนพระพุทธศาสนาไปเป็นลัทธิผู้วิเศษโดยไม่รู้ตัว [น. ๓๐]

ทางแห่งการมีฤทธิ์กับทางแห่งการหมดกิเลสไม่ใช่ทางเดียวกัน แต่ผู้หมดกิเลสอาจจะมีฤทธิ์ด้วยก็ได้ หรือผู้มีฤทธิ์อาจจะมีกิเลสมากก็ได้ ถ้าคนหมดกิเลสมีฤทธิ์ก็เป็นผลดี เพราะท่านจะใช้เทคโนโลยีแห่งฤทธิ์ในทางที่เป็นประโยชน์ อธิฤทธิ์นั้นเป็นเหมือนเทคโนโลยี ใช้เป็นเครื่องมือหรือเป็นอุปกรณ์ในการทำงานได้ [น. ๓๔]

พระโพธิสัตว์ ก็คือท่านผู้บำเพ็ญบารมี เพียรพยายามประพฤติปฏิบัติธรรมอย่างยอดเยี่ยม เพื่อจะได้เป็นพระพุทธเจ้าต่อไป คือฝึกฝนพัฒนาตนเองเต็มที่ อุทิศตัวให้แก่คุณธรรม และในการบำเพ็ญความดีอุทิศตัวให้แก่คุณธรรมนั้น ก็อุทิศตนให้แก่ผู้อื่นโดยไม่มีความเห็นแก่ตัวเลย เสียสละได้แม้แต่ชีวิตของตนเพื่อช่วยเหลือผู้อื่น ... [น. ๔๑-๔๒]

แทนที่จะเสียสละทำความดีอย่างพระโพธิสัตว์ กลับเห็นพระโพธิสัตว์เสียสละเลยไปขอความช่วยเหลือ [น. ๔๒]

... คติการนับถือพระโพธิสัตว์ที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นประโยชน์หลาย

สถาน

๑. ให้เกิดความซาบซึ้งในพระคุณของพระพุทธเจ้า

๒. เป็นเครื่องเตือนใจให้เราระลึกถึงหน้าที่ของมนุษย์ ในการพัฒนาศักยภาพของตน

๓. เป็นแบบอย่างในการบำเพ็ญคุณความดี ให้มีความเพียรอย่างยั่งยืน

๔. ให้เกิดกำลังใจโดยเฉพาะในยามที่ท้อถอย ทำให้เพียรพยายามต่อไป ไม่หยุดไม่หย่อน [น. ๔๔]

สองประการนี้คือข้อหย่อนของพระโพธิสัตว์ สรุปว่าพระโพธิสัตว์ยังไม่ตรัสรู้ ยังไม่หลุดพ้น จึง

๑. ทำความดีด้วยปณิธาน

๒. ยึดถือความดีตามที่ตกลงกันในหมู่มนุษย์ ไม่ใช่ตัวธรรมที่เข้าถึงความจริงของธรรมชาติโดยสมบูรณ์ ด้วยปัญญาอันสูงสุด

[น. ๕๐]

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์*

สำหรับพระพุทธเจ้าเราพูดกันที่หนึ่งแล้วว่า พระองค์เกิดขึ้นในสภาพแวดล้อมอย่างไร คนสมัยนั้นเขาเชื่อถึงขนาดวัดกันว่าความเป็นพระอรหันต์อยู่ที่ฤทธิ์ปาฏิหาริย์ พระองค์จึงต้องทำลายความเข้าใจผิดของมนุษย์เสียใหม่ ให้เห็นว่ามันไม่ได้อยู่ที่สิ่งนี้ และสิ่งนี้มีปมไม่ดีด้วย พระองค์ทรงใช้ฤทธิ์เพื่อปราบฤทธิ์ แต่พอปราบเสร็จแล้ว พระองค์ก็ไม่ใช่อีก หมายความว่า คนไหนที่หลงเรื่องฤทธิ์ พระองค์ก็ปราบด้วยฤทธิ์ ปราบเสร็จ สำหรับคนนั้นก็จบกันเรื่องฤทธิ์แล้วเข้าไปสู่อนุศาสน์ปาฏิหาริย์ (คำสอนที่เป็นจริง และทำให้เห็นความจริง เมื่อนำไปปฏิบัติก็พบความจริงแห่งความพ้นทุกข์เป็นที่น่าอัศจรรย์) แสดงความจริงเป็นสัจธรรม ...

ขณะนี้คนกำลังมีค่านิยมสูงในเรื่องการนิยมอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ ในทุกที่ เราต้องถือหลักของพระพุทธเจ้า คือการ

* คำให้สัมภาษณ์แก่คุณเนตร จันทรศมี หัวหน้ากองบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ ขาวสุญญตา ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๓๖ (พิมพ์ครั้งที่ ๓ - ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๖)

เอาฤทธิ์ปราบฤทธิ์ ไม่ใช่มีวินัยามยกย่องฤทธิ์และไม่ใช่ทำให้
คนหลงระเริงและมัวเมาในเรื่องนี้มากขึ้น ... [น. ๒]

... คนจำนวนมากยังไม่แว่วเสียงของธรรมเลย ถ้าคนเหล่านี้
จะยอมละเว้นการประพฤติตามอำเภอใจ ไม่เบียดเบียนก่อความ
เดือดร้อนแก่เพื่อนมนุษย์ และอยู่ให้เป็นปกติสุขได้บ้าง เพราะ
เชื่อถือและเกรงกลัวต่ออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์บางอย่าง ก็ยิ่งดีกว่า
ปล่อยให้เขาหลงลอยคว้างคว่างอย่างไม่มีหลักอะไรเลย ...

... ผู้สอนต้องรู้ก่อนว่า หลักพระพุทธศาสนาคืออะไร จะต้อง
สอนให้เขารู้หลักนั้น ถ้าเป็นผู้สามารถพอ สอนแป็บเดียว ผู้ฟังก็ก้าว
มาถึงจุดที่ต้องการได้เลย ไม่ต้องไปยุ่งเกี่ยวกับฤทธิ์ อย่างพระพุทธ-
เจ้าปกติก็ไม่ทรงใช้ฤทธิ์แต่ใช้วิธีเขียนผงในตา สอนทีเดียวเขาก็ข้าม
มาอย่างที่เราองค์ต้องการเลย ... [น. ๓]

... อาจจะทำเอาฤทธิ์เป็นสื่อชักจูง คือต้องยอมรับความสามารถ
ของตัวเองว่า ฉันไม่มีความสามารถอย่างพระพุทธเจ้าเป็นต้น ที่จะสอน
ได้ขนาดนั้น ไม่สามารถใช้อุทสาสนีปาฏิหาริย์ให้คนถึงความจริงได้
ก็เลยยังต้องอาศัยอันนี้เป็นสื่อเป็นอุบายเพื่อจูงคนขึ้นมา แต่ต้องมี
เป้าหมายที่ชัดเจนว่า เพื่อดึงเขาก้าวต่อ ...

... ต้องไม่ให้ผิดหลักการ ๓ อย่าง จะต้องรู้ว่าหลักการทั้ง
๓ อย่าง เป็นอย่างไร ขอให้เอาหลักการนี้มาพิจารณากัน [น. ๔]

หลักการที่ ๑ คือ **หลักกรรม** ตามปกติความเชื่อสิ่ง
ศักดิ์สิทธิ์อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์นี้มีลักษณะทั่วไป ... ตนเองไม่ต้อง
ทำความเพียร ได้แต่รอคอยผลสำเร็จที่เทพเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะ
ดลบันดาลให้ ก็นั่งคอยนอนคอย นั่งนอนรอคอยโชค หวังลาภ

เลื่อนลอย แล้วถึงมือขอเท้า ไม่ทำ ...

[น. ๔-๕]

... ไม่ใช่ว่าอยากได้ผลดีก็อ่อนวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดิตลินบนเทพเจ้าเอาแล้วจะทำดีหรือทำชั่ว หรือประพฤติเหลวไหลอย่างไรก็ได้ สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือเทพเจ้าก็จะดลบันดาลผลที่ต้องการให้ทั้งนั้น ถ้าอย่างนั้นก็เสียหลักกรรม ไม่อยู่ในพระพุทธานุสา ไปๆ มาๆ ทั้งมนุษย์และทั้งเทวดาสักดิ์สิทธิ์ก็จะเสื่อมลงไปด้วยกัน จนถึงสภาพที่กลายเป็นความศักดิ์สิทธิ์ที่ซื้อได้ด้วยเงิน [น. ๕]

เมื่อเราหวังผลสำเร็จเราต้องทำ และจะต้องทำเหตุดี เพื่อให้เกิดผลที่ดี อย่าให้หลักการนี้เสียไปเป็นอันขาด อันนี้คือหลักความเชื่อที่สำคัญ ... [น. ๕-๖]

ในแง่นี้ก็เป็นอย่างนั้นว่า ถ้าความเชื่อถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ยังเป็นเพียงสิ่งส่งเสริมให้เกิดกำลังใจที่จะทำความเพียรพยายาม โดยหวังผลสำเร็จจากการลงมือทำและสนับสนุนให้ทำกรรมที่ดี ไม่ทำให้เกิดความประมาท ก็ยังพอใช้ได้ ไม่ผิดหลักกรรม ...

หลักการที่ ๒ ในพุทธศาสนา คือ หลักสิกขา หลักสิกขาคือหลักการฝึกฝนพัฒนาตน พุทธศาสนาสอนให้คนฝึกฝนพัฒนาตนขึ้นไปเรื่อยๆ ... [น. ๗]

... เมื่อเขาเชื่อความศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ ต้องให้เขาโน้มจิตมาสู่การฝึกฝนพัฒนาตนและก้าวต่อ ไม่ใช่มัวเพลินหยุดนิ่ง ไม่ใช่หมกอยู่กับที่ ถ้าความเชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทำให้เขาหมกตัวอยู่กับที่ ก็ผิดหลักปฏิบัติ ผิดหลักสิกขา พระจะต้องจงให้เขาเดินหน้า [น. ๗-๘]

เพราะว่าพระพุทธเจ้าทรงต้องการให้เราพัฒนาขึ้น มีจิตใจและปัญญาที่เติบโตขึ้น จึงไม่ทรงสนับสนุนอิทธิฤทธิ์

ปาฏิหาริย์ ซึ่งทำให้คนไปฝากความหวังไว้กับเครื่องปลอมใจ
ภายนอก ถึงกับทรงให้ปรับอาบัติพระที่แสดงอิทธิปาฏิหาริย์
ทรงสรรเสริญแต่อนุศาสนีปาฏิหาริย์ ที่ทำให้คนเข้าถึงความ
จริงได้ด้วยปัญญาของตนเอง ทำให้มนุษย์แก้ปัญหาและ
พึ่งพาตนเองได้จริง [น. ๘]

หลักการที่ ๓ คือ ความหมายของความศักดิ์สิทธิ์ อันนี้เราจะ
เห็นได้ชัด พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในท่ามกลางความเชื่อสิ่ง
ศักดิ์สิทธิ์หลากหลายเชื้อเทพเจ้าที่เต็มไปด้วยฤทธิ์เดชปาฏิหาริย์
ยุ่งอยู่กับเรื่องฤทธิ์เดชปาฏิหาริย์ งามาย หวังผลสำเร็จจากการ
ดลบันดาลของเทพเจ้า ไม่ต้องคิดทำอะไร อ้อนวอนบวงสรวง
บูชาัญญไป ไม่ต้องฝึกฝนตนเอง นี่ก็ผิดหลักสองข้อข้างต้น [น. ๑๐]

ตามเรื่องที่เล่ากันมาประวัติเทพเจ้ามีแต่รุ่นวายทั้งนั้น คือ
ฤทธิ์จะควมมากับกิเลส ความศักดิ์สิทธิ์อยู่กับกิเลส แต่มาในพุทธ
ศาสนา ความหมายของความศักดิ์สิทธิ์ก็ค่อยโน้มมาสู่ปัญญาและ
คุณธรรม ... [น. ๑๐-๑๑]

... ถ้าหากความศักดิ์สิทธิ์ยังอยู่ในหลักความเชื่อกรรม
อยู่ในหลักปฏิบัติศึกษา และอยู่ในความหมายของความ
ศักดิ์สิทธิ์แบบไม่มีกิเลส โดยหันมาสู่ความบริสุทธิ์มีปัญญา
กรุณาเป็นหลัก ก็ใช้ได้ ถือว่าพออนุโลมได้ [น. ๑๒]

บทบาทของศิลปศาสตร์ กับสังคมและจริยธรรม*

... ตามความจริงนั้น มนุษย์ หรือคนแต่ละคน มีภาวะ ๒ ด้านในเวลาเดียวกัน ด้านหนึ่งนั้นมนุษย์เป็นบุคคลอยู่ในสังคม แต่อีกด้านหนึ่งมนุษย์เป็นชีวิตที่อยู่ในธรรมชาติ เมื่อวิชาการทางด้านสังคมศาสตร์ ดังเช่นเศรษฐศาสตร์ เป็นต้น มองมนุษย์โดยเน้นไปข้างเดียวในด้านสังคมอย่างนั้น ก็ทำให้ไม่สามารถแก้ปัญหาได้อย่างครอบคลุม ... [น. ๑๓๑-๑๓๒]

... การศึกษาศิลปศาสตร์จะต้องเป็นไปอย่างถูกต้องด้วย จึงจะสามารถมาช่วยแก้ปัญหาของวิทยาศาสตร์ และสังคมศาสตร์ โดยนำวิชาการเหล่านั้นมาบูรณาการกันได้อย่างแท้จริง [น. ๑๓๒]

อาจพูดได้ว่า วิชาการต่างๆ ได้แปลกแยกจากชีวิตไปแล้ว ที่ว่าแปลกแยกจากชีวิตก็คือว่า เรียนไปอย่างไม่มีชีวิตชีวา และเรียน

* คำบรรยาย ในการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง “ศิลปศาสตร์กับการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์” เพื่อเกิดพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวโรกาสที่ทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี จัดโดย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่โรงแรมสยามซิตี้ วันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๓๙ จากหนังสือ ศิลปศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน (พิมพ์ครั้งแรก - สิงหาคม พ.ศ.๒๕๔๐)

ไปแล้ว วิชาการเหล่านั้นก็ไม่เข้ามาสู่ชีวิตที่เป็นอยู่จริงด้วย แม้แต่เรื่องศาสนาที่เราเอามาเรียนกันในสถาบันการศึกษา โดยเฉพาะในระดับอุดมศึกษาก็มักเรียนกันอย่างที่เรียกว่าเป็นวิชาการทางศาสนา

[น. ๑๓๔]

นอกจากการที่เรียนเป็นวิชาการอย่างแห้งแล้งแล้ว วิชาการเหล่านั้นก็มักจะขาดตอน ลอยๆ หรือขาดจุดหมาย ผู้เรียนเองก็ไม่ว่าเรียนไปทำไม เรียนแล้วจะเอาไปทำอะไร จะนำไปใช้ในชีวิตจริงได้อย่างไร ผู้สอนบางทีก็คิดแต่เพียงจะทำงานถ่ายทอดข้อมูลให้เสร็จๆ ไป ผู้เรียนๆ ไปแล้ว ก็เกิดความรู้สึกอ้างว้าง การศึกษาไม่ช่วยให้เข้าใจชีวิต ไม่เห็นความหมายที่สัมพันธ์กับชีวิต และไม่เห็นชีวิตมีความหมาย เมื่อไม่เห็นความหมายจากการศึกษา หรือในการที่จะไปพัฒนาชีวิตอย่างถูกต้อง เขาก็ไม่เห็นความหมายของการศึกษาด้วย

[น. ๑๓๔-๑๓๕]

... การศึกษาต่อไปนี้จะต้องพัฒนาเด็กและเยาวชนให้เป็นคนที่ทั้งเก่งทั้งดีและมีความสุข

[น. ๑๓๖]

... ตอนนี้อะไรที่เก่งก็จะลดลงไปกลายเป็นคนที่ทั้งไม่เก่งทั้งไม่ดี และทั้งไม่มีความสุข ก็จะเป็นปัญหาอันใหญ่ ฉะนั้นจึงจะต้องมีการศึกษาที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นปัญหาของศิลปศาสตร์โดยแท้

[น. ๑๓๖ -๑๓๗]

เวลานี้ แม้แต่จริยธรรมก็นำไปจัดเป็นวิชาเฉพาะ หรือเป็นวิชาชำนาญพิเศษอย่างหนึ่งไปแล้ว เลยกลายเป็นศิลปศาสตร์เพียงแขนงย่อยอย่างหนึ่ง ถ้าเป็นอย่างนี้ก็จะไม่สามารถนำมาพัฒนาคนให้สำเร็จได้ เพราะว่าคนนั้นเป็นชีวิตที่เป็นองค์รวม ซึ่งมีองค์ประกอบทั้ง ๓ ด้าน ดังที่กล่าวมา ฉะนั้น จริยธรรมจะเป็นผลจากการ

บูรณาการศิลปศาสตร์ทั้งหมด แทนที่จะเป็นเพียงด้านหนึ่งหรือแขนงหนึ่งของศิลปศาสตร์เท่านั้น

ถ้าเราไม่ยอมแก้ปัญหาในเรื่องนี้ การแก้ปัญหาต่างๆ ของชีวิตและสังคมปัจจุบันอย่างที่เราเรียกกันว่า การพัฒนาที่ไม่ยั่งยืน คงจะสำเร็จได้ยาก แม้แต่การบูรณาการบุคคลให้ได้ผลตามที่แผน ๘ กล่าวไว้ว่า จะให้เด็กและเยาวชนเป็นคนที่ทั้งเก่ง ทั้งดี และมีความสุขนั้น ก็จะต้องหมายถึงการที่ได้พัฒนาพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ดังที่กล่าวมา

ถ้าจริยธรรมไม่มีความหมายดังที่กล่าวมาแล้ว เราจะสามารถบูรณาการทั้ง ๓ อย่าง คือ เก่ง ดี และมีความสุขให้มาอยู่ด้วยกันในคนเดียวกันได้ได้อย่างไร ... [น. ๑๔๔]

การที่จะแก้ปัญหาได้ก็อยู่ที่นี้เอง คือจะต้องมีการพัฒนาอย่างมีบูรณาการโดยสมบูรณ์ ในเรื่องวิชาการและกิจกรรมทั้งหลายของมนุษย์ด้วยการศึกษาที่ถูกต้อง ศาสตร์ทั้งหลาย เริ่มตั้งแต่ศิลปศาสตร์ จะต้องมีความคิดความเข้าใจที่เป็นบูรณาการและมีปฏิบัติการที่เป็นบูรณาการด้วย เพื่อจะได้สามารถทำให้ผลประโยชน์ของชีวิตที่ดี ของบุคคลที่ดี ของสังคมที่ดี ของธรรมชาติที่ดี มาประสานเกื้อกูลกัน ... [น. ๑๔๕]

นอกจากการพัฒนาศักยภาพในด้านความรู้คิด และการสื่อสาร ซึ่งเป็นทุนพื้นฐานในการพัฒนาความเก่งแล้ว ภารกิจสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ การปรับทิศทางของการใช้ทุนนี้ เพื่อให้ นำความรู้ จักคิด และความสามารถในการสื่อสารนั้นไปใช้ในทางที่สร้างสรรค์ ไม่ใช่เป็นการทำลาย อันนี้ก็เป็นเรื่องใหญ่ที่จะทำให้ดีและมีความสุขสรุปแล้วงาน ๒ ชิ้นนี้ก็คือการพัฒนาคนในขั้นพื้นฐาน ซึ่งเป็น

ภารกิจของศิลปศาสตร์

[น. ๑๕๑]

เราจะสามารถไหม ที่จะบูรณาการศิลปศาสตร์ให้ลงไป
ในกิจกรรมทุกขณะของชีวิต ถ้าทำได้ จึงจะถือว่าศิลปศาสตร์
ประสบความสำเร็จ มิฉะนั้นศิลปศาสตร์ก็จะเป็นวิชาที่แปลก
แยกจากชีวิต เป็นวิชาการอย่างทีกล่าวเบื้องต้นว่าแห้งแล้งไม่
มีชีวิตชีวา เพราะมันเชื่อมต่อเข้ากับชีวิตไม่ได้ ... ศิลปศาสตร์
ทุกอย่างนั้น เราสามารถนำมาบูรณาการให้เข้าไปอยู่ในกจิ
กรรมทุกอย่างในชีวิตที่เป็นจริง เริ่มด้วยการบูรณาการศิลป
ศาสตร์ลงไปในกิจกรรมการศึกษาพื้นฐาน [น. ๑๕๑-๑๕๒]

... การศึกษาแท้จึงเริ่มต้นที่บ้าน คือที่การเลี้ยงดูเด็กนั่นเอง
และแท้จริง การเลี้ยงดูนั้นแหละคือการให้การศึกษา เพราะการเลี้ยง
คือการช่วยเอื้อโอกาสและเกื้อหนุนให้เด็กฝึกหัดพัฒนาตนเอง เพื่อ
ที่เขาจะสามารถดำเนินชีวิตให้เป็นไปด้วยดีด้วยตนเองได้ต่อไป

[น. ๑๕๔]

ปัญหาหนักของการศึกษาไทยปัจจุบันอยู่ตรงนี้ คือเด็กของ
เราใช้อุปกรณ์ทางเทคโนโลยี โดยเฉพาะทีวี ที่เป็นอุปกรณ์
เทคโนโลยีประเภทสื่อสารข้อมูล ในทางที่เป็นไปเพื่อเสพ ไม่ใช่เพื่อ
ศึกษา [น. ๑๕๘]

ฉะนั้น จะต้องถือเป็นเรื่องใหญ่ว่า การศึกษาเริ่มต้นที่การใช้
ตาหู หูฟังให้ถูกต้องนี่เอง ถ้าเราไม่แก้ไขปัญหากันที่นี้ ก็จะไม่
สามารถพัฒนาคนให้ถูกวิธี และเมื่อพัฒนาไม่ถูกวิธี ก็ยากที่จะ
พัฒนาให้ได้ผลดี ไปๆ มาๆ จะกลายเป็นว่า ทั้งที่เล่าเรียนไป แต่คน
ก็ไม่พัฒนา ถ้าเป็นอย่างนั้น ศิลปศาสตร์ก็จะไม่เกิดประโยชน์ที่แท้
จริง [น. ๑๖๑]

... การศึกษาในด้านหนึ่งจึงหมายถึงการเรียนรู้หรือฝึกหัดที่จะอยู่ร่วมด้วยดีกับเพื่อนมนุษย์ในสังคม หรือการรู้จักสัมพันธ์กับผู้อื่นในทางที่เกื้อกูลและกลมกลืน การศึกษาจึงเป็นการฝึกหัดหรือพัฒนาคนให้มีจิตใจไมตรี มีความเป็นมิตร มีความปรารถนาดีต่อผู้อื่น มีเมตตากรุณา หรือใช้คำที่บางท่านเสนอเพื่อให้สอดคล้องกับความใฝ่รู้หรือใฝ่ศึกษา และความใฝ่สร้างสรรค์ในข้อก่อนๆ ว่า *ความใฝ่ช่วยเหลือ*

... การศึกษาในความหมายด้านนี้ จึงหมายถึงการหัดความสัมพันธ์เชิงช่วยเหลือ หรือหัดความสัมพันธ์เชิงให้ เมื่อคนสัมพันธ์กับผู้อื่นเพียงด้วยความปรารถนาจะเอาเพื่อตัว ก็ยังไม่เริ่มมีการศึกษา แต่การศึกษาจะเริ่มต้น เมื่อคนเริ่มรู้จัก *มีความสัมพันธ์เชิงให้* [น. ๑๖๙]

การเป็นนักได้นักเอา เมื่อแสดงออกในทางก้าวร้าวรุกราน ก็ทำให้กลายเป็นนักแค้นแย่งชิง ทำให้เกิดการเบียดเบียนทำร้ายและทำลายกัน แต่อาจจะแสดงออกในทางตรงข้าม คือ เป็นนักขอและนกรอรับ ถ้าเป็นนักขอและนกรอรับก็จะเป็นคนที่อ่อนแอไม่เป็นนักสร้างสรรค์ ถ้าเป็นนักเอา นักได้ นักแย่งชิง ก็อาจจะแข็งแรง แต่แข็งแรงในทางทำลาย ก็ไม่ดีทั้งคู่ ที่พอดีคือเป็นนักให้ [น. ๑๗๐]

... เมื่อถามว่าความสำเร็จของมนุษย์คืออะไร แทนที่จะเข้าใจว่า ความสำเร็จของมนุษย์ คือการทำชีวิตและสังคมให้ดีขึ้นเดี๋ยวนี้แทบจะไม่มีใครพูด แต่กลายเป็นว่า ความสำเร็จคือการได้กำไรสูงสุด ... [น. ๑๗๒]

ฉะนั้นจึงต้องพูดว่า เวลาที่สังคมกำลังเดินไปในทางที่เป็น

อันตราย คือในเส้นทางของการทำลายที่เป็นด้านลบแล้ว เพราะฉะนั้นจะต้องรีบแก้ไข เราจะปล่อยให้คนมีความโน้มเอียงไปในทางที่จะแย่งชิง เป็นนักเอาชนะได้ หรือในทางตรงข้ามอ่อนแอลง กลายเป็นนักอ้อม หรือเป็นนักขอ ไม่ได้ทั้งสิน แต่จะต้องฝึกหัดคนไทยให้เป็นนักให้ คือให้มีความสามารถในการที่จะให้ด้วย และให้มีสิ่งที่จะให้แก่คนอื่นด้วย คนไทยจะต้องเป็นนักให้ความช่วยเหลือ ไม่ใช่เป็นนักขอความช่วยเหลือ หรือเป็นนักรอรับความช่วยเหลือ

สังคมที่เลิศที่สุดก็คือสังคมที่มีสิ่งที่จะให้แก่ผู้อื่นในทางปัญญา คือมีความรู้ มีวิชา มีภูมิปัญญาที่จะให้แก่ผู้อื่น สังคมที่มีปัญญาที่จะให้แก่ผู้อื่น จะเป็นสังคมที่เป็นผู้นำได้อย่างแท้จริง [น. ๑๗๓]

... ในนี้ได้กล่าวถึงกิจกรรมการศึกษาพื้นฐานไว้ ๕ ประการด้วยกัน ขอทวนย้าดังนี้

๑. พัฒนาการ **ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา** โดยเริ่มที่การ **บริโภคด้วยปัญญา** หรือกินเป็น ใช้เป็น

๒. พัฒนาความ **เป็นนักศึกษา** ด้วยการใช้อินทรีย์เพื่อศึกษา คือใช้ตาหู จมูก เพื่อเรียนรู้และสนองความใฝ่รู้หรือใฝ่ศึกษา เช่น ดู เป็น ฟังเป็น

๓. พัฒนาความ **เป็นนักสร้างสรรค์** ผู้มีความสุขจากการกระทำ และหาความสุขจากการกระทำเพื่อสนองความใฝ่สร้างสรรค์

๔. พัฒนาความ **เป็นนักจัดการ** ด้วยการมีวินัย ที่ทำให้สามารถจัดระเบียบชีวิตความเป็นอยู่ จัดสภาพแวดล้อม และจัดระบบกิจการทางสังคม ให้เอื้อโอกาสแก่การพัฒนา

๕. พัฒนาความ **เป็นนักสัมพันธ์เชิงให้** ผู้มีความสุขจาก

การกระทำเพื่อสนองความใฝ่ช่วยเหลือ

หลักทั้ง ๕ นี้ เป็นการฝึกตนและฝึกคนชั้นพื้นฐานในทางธรรม

ข้อ ๑ เรียกว่า **การบริโภควัณนิสสรณปัญญา** คือปัญญาที่ทำให้ชีวิตให้เป็นอิสระ โดยบริโภคอย่างไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น และเป็นการบริโภคพอดี หรือกินพอดี เรียกว่า โภชนะ-มัตตัญญูตา แปลว่า ความรู้จักประมาณในการบริโภค [น. ๑๗๕]

ข้อ ๒ เรียกว่า **อินทริยสังวร** คือการใช้อินทริยอย่างมีสติรักษา ซึ่งทำให้การดู การฟังเป็นต้น ไม่เป็นเหตุชักนำตนไปสู่การถูกโมหะ และอกุศลทั้งหลายครอบงำ ...

ข้อ ๓ เรียกว่า **ฉันทะ** แปลว่าความอยากทำ หรือใฝ่ทำ ซึ่งครอบคลุมทั้งความใฝ่รู้ ใฝ่ดี และใฝ่ทำให้มันดีหรือใฝ่สร้างสรรค์ ฉันทะนี้พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นมูล คือเป็นต้นตอของกุศลธรรมทุกอย่าง และเป็นบุพนิมิตของชีวิตที่ดีงาม ...

ข้อ ๔ เรียกว่า **ศีล** คือการตั้งอยู่ในวินัย หรือเรียกอย่างคนสมัยนี้ว่า ความมีวินัย หมายถึงการจัดระเบียบพฤติกรรมทางกายและวาจา ในความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทั้งทางสังคมและทางวัตถุทั่วไป ให้เกื้อกูลและกลมกลืน เพื่อเป็นพื้นฐานที่จะเกิดโอกาสในการพัฒนาต่อไป

ข้อ ๕ เรียกว่า **ทาน** คือการให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน รวมไปถึงสังคหวัตถุข้ออื่นๆ ทั้งหมด ซึ่งเป็นอาการแสดงออกของความใฝ่ช่วยเหลือ อันเกิดจากคุณธรรมในจิตใจ ... [น. ๑๗๖]

หลักการนี้จะเรียกว่าเป็นจริยธรรมพื้นฐาน ๕ ประการก็ได้ ... ให้เรานำเอาศิลปศาสตร์เข้ามาสู่ชีวิตจริงเพื่อแก้ปัญหาชีวิตและสังคม

จนกระทั่งสภาพอย่างนี้กลายเป็นความจริงของชีวิตและสังคมไปแล้ว

[น. ๑๗๖-๑๗๗]

การสื่อภาษาเพื่อเข้าถึงสัจธรรม*

... สิ่งสำคัญก่อนที่จะเกิดมีภาษาก็จะต้องมี “ประสบการณ์” และตัวประสบการณ์ที่ได้รับทราบเข้ามานั้น มาเป็นภาพความเข้าใจรวมที่เรียกว่า concept แล้วก็มีคำเรียก concept นั้นว่าอย่างนั้นว่าอย่างนี้ เป็นภาษา ภาษาก็จะโยงไปหาประสบการณ์ต่างๆ ถ้าหากเราพูดถึงสิ่งที่แต่ละคนได้เคยมีประสบการณ์มาแล้ว เราก็พูดกันรู้เรื่อง สื่อสารกันได้ไม่มีปัญหา

... เราจึงมาถึงขั้นที่เกี่ยวข้องกับสัจธรรมว่า ภาษาไม่สามารถแสดงหรือถ่ายทอดความจริง หรือสัจธรรมได้โดยสมบูรณ์ เพราะว่าภาษานั้น ไม่ใช่เป็นการเอาสิ่งนั้นมาตั้งหรือมาแสดงให้ดู เราไม่ได้เอาของนั้นที่เป็นของจริงมาวางไว้ข้างหน้า แต่มันเป็นเพียงตัวที่สื่อผ่านโยงไปหาความจริงนั้นอีกทีหนึ่ง โดยที่ความจริงนั้นอยู่ใน concept ซึ่งจะต้องมีประสบการณ์มาก่อน ถ้าไม่มีประสบการณ์มาก่อน ก็เป็นอันว่าเกิดความติดตัน

[น. ๔]

... ภาษาไม่สามารถสื่อแสดงประสบการณ์ตรงได้... [น. ๗]

* ปาฐกถา แสดงโดย พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ณ ห้องประชุม มหาวิทยาลัย หอการค้า มหาวิทยาลัย หอการค้า วันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๓ (พิมพ์ครั้งแรก - มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๙)

... คนเราบางที่แม้มีประสบการณ์ตรงก็ยังมีคามผิดพลาด คือการที่จับเอาแต่บางแง่บางด้าน แล้วก็สรุปเป็นผลรวมของสิ่งนั้น นี่ก็แง่หนึ่ง [น. ๙-๑๐]

กระต่ายตื่นตูม คือ คนที่มีประสบการณ์ตรง แต่ไม่ได้สืบสวน เรื่องราวข้อเท็จจริงให้ถ่องแท้ ก็อาจจะมีความหลงผิด หรือได้รับ ประสบการณ์ตรงซึ่งเป็นข้อเท็จจริงที่ผิด ก็อาจจะทำให้เกิดการหลง ผิดได้เช่นกัน เพราะฉะนั้น การได้ประสบการณ์ตรงก็ยังไม่เป็น หลักประกันที่แน่นอน

นอกจากนั้น ความผิดพลาดนี้ยังอาจจะเกิดจากเจ้าตัวผู้รับรู้ นั้นเอง ผู้ที่รับรู้สิ่งนั้น หรือผู้ที่กล่าวภาษานั้น กล่าวด้วยคำนั้น ทำความผิดพลาดโดยไม่รู้ตัวเอง [น. ๑๒]

การรับรู้ของเราพอมีความยินดียินร้ายเข้ามาผสม เรา จะมองภาพสิ่งนั้นไปตามความรู้สึกที่ยินดียินร้ายนั้น สิ่งนั้นจะ ไม่ใช่ภาพที่แท้จริงของมัน มันจะผสมด้วยการย้อมสีของ ความรู้สึกของเราที่ยินดียินร้ายนั้น [น. ๑๓]

... ต่อจากกระบวนการรับรู้ คนเราจะถูกหลอกโดย กระบวนการคิด ... [น. ๑๓-๑๔]

การคิดปรุงแต่งนี้ จะทำให้สิ่งที่เรากำลังพิจารณานั้นไม่ถูก ต้องตามความเป็นจริง นี่ก็เป็นอีกสาเหตุหนึ่งของการเกิดความ เคลื่อนคลาด ไม่สามารถเข้าถึงสัจธรรม

นอกจากนี้ ในการสื่อด้วยภาษานั้น ในขั้นสุดท้าย อาจจะมี การใช้คำพูดหรือภาษานั้นมาหลอกลวงซึ่งกันและกัน แสดงถึง การแสดงเจตนากล่าวเท็จ อันนี้ก็คือทางต่างๆ ที่ทำให้ภาษาไม่

สามารถที่จะสื่อเข้าถึงสังคมได้ ไม่ว่าคนจะหลงผิดหรือเข้าใจผิด ด้วยตัวการรับรู้ที่ดี ด้วยกระบวนการความคิดที่ดี เมื่อเขาเอาสิ่งที่เขาคิด เขารับรู้นั้นถ่ายทอดออกมา ภาษาที่เขาใช้จะไม่สื่อถึงความจริงที่แท้

[น. ๑๔-๑๕]

นอกจากภาษา จะสื่อได้ไม่สมบูรณ์ผิดพลาดแล้ว บางทีก็เป็น ตัวบังสังคมเสียเองด้วย ในกรณีนี้ก็คือ การที่เราไม่รู้จักปฏิบัติต่อ ภาษาอย่างถูกต้อง เราก็จะได้รับโทษจากภาษาอย่างที่เราพอจะ เรียกว่า 'ติดสมมติ'

[น. ๑๕]

... เวลาเราพูดถึงปรมาต্ম 'คน' ก็เป็นสิ่งสมมติเหมือนกัน เรา เรียกสัตว์ที่มีลักษณะอย่างนี้ว่าเป็นคน แต่เมื่อเราวิเคราะห์ลงไปถึง ตัวสภาวะความจริงที่แท้ในขั้นสังคมแล้ว เราไม่เรียกว่า 'คน' แต่ มันจะเป็นการประกอบกันเข้าของส่วนประกอบหรือองค์ต่างๆ ที่เรา จะเรียกว่าขันธ ๕ มีส่วนย่อยต่างๆ เข้ามารวมกัน มีรูป มีเวทนา มี สัญญา มีสังขาร มีวิญญาณอย่างนี้ ถ้าเราไปติดกับคำว่าคนเสียแล้ว เราก็ไม่สามารถเข้าถึงความจริงอีกระดับหนึ่งนี่คือความจริงที่เรียกว่า สมมติ กับ ปรมาต্ম

[น. ๑๖]

... ที่นี้ ภาษาในระดับสมมติก็อาจจะมาบังความจริงในระดับ ปรมาตม์ได้ ...

ฉะนั้น จึงมีคำกล่าวของปราชญ์ที่พูดไว้เป็นคำคมว่า ภาษา นั้นเหมือนนิ้วที่ชี้ไปยังดวงจันทร์ มันเป็นเพียงสื่อสำหรับให้ เรามองความจริง สิ่งที่เราต้องการแสดงความจริง ที่เราต้องการให้ เห็นคือดวงจันทร์ แล้วภาษานี้ก็เป็นสื่อเหมือนนิ้วมือที่ชี้ไป ที่นี้ ถ้าหากว่าเราไปติดในภาษา ก็เหมือนกับเราไปมองดูอยู่แค่นิ้ว แล้ว

ก็ติดอยู่แค่ปลายนิ้วมือที่ชี้ไปดวงจันทร์ แล้วก็ไม่สามารถเห็นดวงจันทร์ได้ เห็นแต่นิ้วมือ [น. ๑๗]

... ก็จะมีปัญหาในแง่ที่ว่า นิ้วที่ชี้มนั้นที่บอกว่าชี้ไปดวงจันทร์ ชี้ไปยังดวงจันทร์จริงหรือไม่ และสิ่งที่ถูกนิ้วนั้นชี้เป็นดวงจันทร์จริงหรือเปล่า อันนี้ก็เป็นปัญหาในขั้นต่อไป [น. ๑๘]

... เพราะปัญหาเกี่ยวกับภาษามีมากมายในแง่ต่างๆ เช่นว่า ภาษามีขอบเขตจำกัดในการแสดงความจริงบ้าง บางทีกลายเป็นเครื่องมือในการหลอกลวงบ้าง เป็นต้น ก็เลยมีการพยายามที่จะแสดงความจริงให้คนเข้าถึงสัจธรรมโดยตรง ไม่ให้ต้องผ่านภาษา [น. ๒๐]

วิธีที่ใกล้เคียงกันกับวิธีปฏิบัติแบบนี้ก็ยังมีอีก เช่น ให้ดูการกระทำของเราเลย ดูที่การกระทำว่ามันเป็นความจริงอย่างไร เราก็ไม่ต้องมานั่งพูดอธิบายกัน

วิธีต่อไปก็คือ ไม่ใช่ทำให้ดู แต่ให้เขาลงมือทำ เมื่อให้เขาลงมือทำสิ่งนั้นไปแล้ว ก็ทำให้เขามีโอกาสที่จะประสบ หรือได้สัมผัสประสบการณ์นั่นเอง

ต่อไปวิธีที่สาม คือ ให้ดูผลปฏิบัติ คือผลที่ออกมาเป็นเครื่องพิสูจน์ถึงสิ่งนั้น ... [น. ๒๓]

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ทั้งหมดนี้ก็ยังมีจุดอ่อนอยู่ ทุกอย่างที่เราพูดถึงนี้มันมีข้อดี แต่ก็ยังมีจุดอ่อนได้ ซึ่งเราก็จะต้องรู้ให้ครบถ้วน วิธีการเหล่านี้มีจุดอ่อน ยังไม่ปลอดภัย หรือแน่นอนที่จะเข้าถึงสัจธรรมอย่างไร

... เรื่องประสบการณ์ตรงนั้น บางทีเราไปมองเห็นบางแง่บาง

ส่วน และสรุปเป็นภาพรวมของสิ่งนั้น ก็ผิดพลาดไป นั่นก็ประการหนึ่ง ...

นอกจากนั้นยังมีอะไรอีกบ้าง ก็คือ หนึ่ง ที่บอกว่าให้ดูโดยตรงจากการกระทำ การกระทำนั้นเองก็ยิ่งหลอกกันได้ เช่น นักเล่นกล เป็นต้น ฉะนั้น จึงยังไม่ปลอดภัยโดยสมบูรณ์ ...

ต่อไปประการที่สอง ในการที่เราวินิจฉัยประสบการณ์ตรงนั้น เราต้องอาศัย concept หรืออาศัยประสบการณ์ที่มีอยู่แล้วเหมือนกัน ... [น. ๒๔]

ต่อไป การวินิจฉัยที่ว่าเมื่อครู่นี้ ก็ยังต้องอาศัยตัวกำหนดอีกอย่างหนึ่ง คือความรู้แจ้งจริงหรือความรู้แท้ของตัวบุคคลนั้นเอง ตัวเขาเองแม้จะได้ประสบการณ์บางอย่างก็อาจจะมีการวินิจฉัยผิด ... [น. ๒๕]

โดยนัยนี้ การมีประสบการณ์ตรงบางที่ก็ยิ่งหลอกตัวเองได้ เพราะเป็นการวินิจฉัย ที่เกิดจากความรู้ที่ไม่ต้องแท้เพียงพอ ฉะนั้น จึงมีหลายชั้นเหลือเกินที่จะวินิจฉัย ในการที่จะเข้าถึงความจริง [น. ๒๖]

อวิชาในตัวคนนี่คืออะไร คือการไม่รู้จักวิเคราะห์ของตนเอง ตนเองไม่รู้จักวิเคราะห์ความจริง ก็ทำให้ไปมองเพียงแง่หนึ่งด้านหนึ่งของเรื่องนั้นๆ หรือมองสิ่งนั้นๆ ผิดเพี้ยน แล้วก็ตีคลุมไป อันนี้ก็ เป็นเรื่องของ การไม่รู้จักวิเคราะห์

... สิ่งหนึ่งที่ต้องฝึกหัด ก็คือความคิดของคนที่จะต้องมีการวิเคราะห์ข้อมูลและข้อเท็จจริงต่างๆ ในการที่จะเข้าถึงความจริง นิสัยของจิตใจในการที่จะวิเคราะห์สิ่งต่างๆ นั้นเป็นสิ่งสำคัญ

ที่จะต้องปลุกฝัง มิฉะนั้น คนเราจะถูกชักพาให้หลงไปโดย
ประสบการณ์ หรือข้อมูลที่เข้ามาได้ง่าย ... [น. ๒๗]

... เรื่องภาษาก็เป็นอุปสรรคอีกอย่างหนึ่งในการเข้าถึงสัจธรรม
หรือการสื่อสารสัจธรรม อันนี้คือความตื่นเต้นในรสนาชา ... [น. ๓๐]

... จุดที่จะต้องแก้ไขเพื่อไม่ให้คนมีความผิดพลาด สิ่งนั้นก็คื
การรู้จักคิดนั่นเอง การรู้จักคิดรู้จักพิจารณา การวิเคราะห์สืบค้นสิ่ง
ต่างๆ

... การใช้คำถามเป็นวิธีหนึ่งที่ทำให้ความคิดเดิน ... วิธี
การอย่างนี้พระท่านเรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” [น. ๓๑]

การที่จะแก้ความหลงผิดจากประสบการณ์ตรงได้ ก็ด้วย
ภาษาอีกนั่นแหละ ภาษาที่สื่อ เช่น จากคนที่รู้และเข้าถึงความจริง
แล้วมีสติปัญญามากกว่า คนเหล่านั้นก็จะมาใช้ภาษานั้นแหละ ใน
การที่จะมาแก้ไขความเข้าใจที่หลงผิดในประสบการณ์ตรง ทำให้
เขาเดินหน้าต่อไป ที่ออกจากความหลงผิดในการที่เข้าใจประสบ-
การณ์ตรงผิดนั้น

เพราะฉะนั้น ภาษาจึงกลับมามีประโยชน์อีกขั้นหนึ่งในการที่
จะช่วยพาให้เข้าถึงความจริง หรือสัจธรรมได้ ในกรณีที่ว่า
ประสบการณ์ตรง นั้นทำให้เกิดความผิดพลาด เพราะฉะนั้น ภาษา
กลับมาเป็นสื่อแก้ไข [น. ๓๒]

... จะเห็นว่าภาษานั้นสื่อสารสัจธรรมโดยตรงไม่ได้ เรายอมรับแล้ว
แต่ภาษาก็สื่อเพื่อให้เข้าถึงสัจธรรมได้ โดยมีข้อแม้ว่าจะต้องใช้โดย
รู้จักปฏิบัติต่อภาษาให้ถูกต้อง ถ้าเราปฏิบัติต่อภาษาผิด มันก็ไม่
ช่วยให้เข้าถึงสัจธรรมได้ จึงต้องมีการระมัดระวังการใช้ภาษา เพื่อ

จะไม่ให้ภาษาพาคนให้หลงทางมากยิ่งขึ้น ไม่ให้ภาษาเป็นสื่อในการหลอกลวงเป็นต้น ไม่ว่าจะเป็นการหลอกลวงโดยเจตนา หรือการหลอกลวงโดยความหลงผิดไปเองก็ตาม [น. ๓๒-๓๓]

ตอนนี้จะพูดถึงวิธีปฏิบัติต่อภาษา คือในการปฏิบัติต่อเรื่องภาษา เพื่อสื่อให้เข้าถึงความจริงนี้ จะขอแยกแ่งที่หนึ่งคือ ผู้ใช้ภาษาเป็นสื่อหรือฝ่ายผู้พูด ผู้พูดหรือผู้ใช้ภาษาเป็นสื่อจะปฏิบัติอย่างไรในการที่จะให้ภาษาเป็นสื่อเพื่อให้เข้าถึงความจริงไม่ให้หลงผิดไปเสีย

สำหรับผู้ที่ใช้ภาษาเป็นสื่อหรือผู้พูดนั้น ประการที่หนึ่งก็คือ พื้นฐานในตนเอง รากฐานหรือพื้นในตนเองก็คือ จะต้องมีความซื่อสัตย์ มีความรับผิดชอบในการใช้ภาษา ซึ่งหมายถึงความจริงใจต่อสังคมนั้น และความจริงใจต่อผู้ฟังด้วย อันนี้เป็นพื้นฐานสำคัญในเบื้องต้น [น. ๓๓]

... และถ้าเป็นไปได้ ต่อไปก็คือ มีความปรารถนาดีต่อผู้ฟัง

ความปรารถนาดีต่อผู้ฟังก็คือต้องการให้เขามีความรู้ ไม่ต้องการความปรารถนาดีที่หลอกลวง หรือไม่ทำเพียงเพื่อแสดงความยิ่งใหญ่ของตัวเอง หรืออวดตัว เป็นต้น ... ถ้าประกอบด้วยความซื่อสัตย์จริงใจประการหนึ่ง มีความปรารถนาดีต่อผู้ฟังอีกประการหนึ่ง ก็เป็นพื้นฐานสำคัญที่จะนำเข้าสู่สังคม [น. ๓๔]

... เรากำลังเข้าสู่ยุคที่ภาษากำลังมีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นยุคข่าวสารข้อมูล เราจะต้องมีตัวปัญญา แยกแยะในความหมาย ที่เรียกทางพระว่า “อรรถปฏิสัมภิทา” และจะต้องมีปัญญาแยกแยะในหลักที่เรียกว่า “ธัมมปฏิสัมภิทา” [น. ๓๕]

... ปัญญาแตกฉาน ๔ ประการที่เรียกว่า ปฏิสัมภิยา ๔ คือ

๑. ปัญญาแตกฉานในอรรถะ คือ เนื้อความและความหมายที่จะขยายออกไปได้ เรียกว่า “อรรถปฏิสัมภิยา”

๒. ปัญญาแตกฉานในหลัก คือในตัวประเด็น หมายความว่าเรื่องราวมากมายพิสดารสามารถจับมาตั้งวางเป็นหลักเป็นประเด็นได้ เรียกว่า “อัมมปฏิสัมภิยา”

๓. ปัญญาแตกฉานในภาษา ความสามารถเข้าใจในภาษาในถ้อยคำสำนวน ในรส เป็นต้น ที่เป็นเรื่องของภาษาชัดเจนสามารถเลือกมาใช้ให้ได้ผลมีประสิทธิภาพในการที่จะสร้างความรู้ความเข้าใจและความรู้สึกในการกระตุ้นแสดงอารมณ์ และแสดงความต้องการของตนได้ ชักจูงผู้อื่นได้ เป็นต้น เรียกว่า “นิรุตติ-ปฏิสัมภิยา”

[น. ๓๙]

๔. ปัญญาแตกฉานในความคิดทันการ เอาความรู้ที่มีอยู่หรือได้รับถ่ายทอดมาเชื่อมโยงสัมพันธ์สร้างเป็นความรู้ความคิดใหม่ใช้แก้ปัญหา และสร้างสรรค์สิ่งใหม่ได้ เรียกว่า “ปฏิภาณ-ปฏิสัมภิยา”

[น. ๓๙-๔๐]

ครบถ้วนอย่างนี้ก็จะอยู่ในยุคข่าวสารข้อมูลได้เป็นอย่างดี การใช้ภาษาเป็นสื่อในการที่จะให้เข้าถึงสัจธรรม จะได้ผลดีเป็นอย่างมากด้วย

[น. ๔๐]

นอกจากนั้นก็ยังมีอีกแง่หนึ่ง ขั้นสุดท้ายสำหรับตัวบุคคลที่เป็นผู้พูดเอง คือการใช้ภาษาอย่างรู้เท่าทัน ไม่ยึดติด ตรงนี้เป็นตัวสำคัญซึ่งจะมีผลต่อตนเองในทางจิตใจ ทำให้เกิดความปลอดโปร่งใจ และเมื่อใจปลอดโปร่ง ปัญญาก็จะแจ่มใสด้วย ช่วยในการที่จะใช้ภาษา

ต่อๆ ไป อย่างมีประสิทธิภาพ ...

[น. ๔๐]

องค์ประกอบ หรือปัจจัยฝ่ายผู้พูดก็ส่วนหนึ่ง แต่การที่จะได้ผลต้องอยู่ที่ฝ่ายตัวผู้ฟังด้วย ถ้าผู้พูดสื่อได้ผลน้อย แต่ผู้ฟังมีประสิทธิภาพมาก ก็ยังได้ผลมากอยู่นั่นเอง

... ผู้ฟังจะต้องมีโยนิโสมนสิการ รู้จักใช้ปัญญา รู้จักคิดพิจารณาในสิ่งที่ป็นข้อมูล หรือในสิ่งที่ตนได้รับฟังมา ในการที่จะปฏิบัติต่อภาษานั้น ...

[น. ๔๑]

... ถ้ามองอะไรก็อย่ามองผิวเผิน ต้องสืบค้นให้ถึงต้นเค้า แล้วต่อไปก็คือ การรู้เท่าทันสมมติ หรือปรมาตฺถ คือการรู้เท่าทันความจริงที่แบ่งเป็นระดับ หมายความว่า ความจริงก็แบ่งเป็นระดับต่างๆ โดยหลักใหญ่ก็มีสองระดับ

[น. ๔๒]

ความเข้าใจในการวิเคราะห์แยกแยะองค์ประกอบประการหนึ่ง ความเข้าใจในการสืบค้นเหตุปัจจัยประการหนึ่ง ความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งนั้นกับสิ่งอื่นประการหนึ่ง ความรู้เหล่านี้เราเรียกว่าเป็นปัญญา ...

ความรู้ประเภทที่ ๑ เป็นเหมือนของที่คนอื่นเขาถ่ายทอดมา เราเอามาเก็บไว้เป็นของฝากเรียกว่า “สุตะ” ภาษาปัจจุบันก็เป็น data และ information

คนจำนวนมากเข้าใจว่า information หรือ data เป็นความรู้ของตัวเอง ที่แท้มันไม่ใช่ มันเป็นเพียงของที่เก็บรวบรวมเอาไว้ ซึ่งเป็นของดิบ เป็นข้อมูล เป็นอุปกรณ์ที่จะใช้ประโยชน์ ถ้าไม่มีปัญญาของตัวเองที่จะเข้าถึงสาระ ไม่สามารถแยกแยะองค์ประกอบของสิ่งนั้น ไม่สามารถสืบสาวปัจจัยและความสัมพันธ์

เชื่อมโยงกับสิ่งอื่น เขาจะไม่สามารถนำสู่ตะ information หรือ data ไปใช้ให้เป็นประโยชน์ เพราะฉะนั้น เราจะต้องพัฒนาตัวปัญญาขึ้นมา [น. ๔๔]

ทางพระท่านกล่าวว่า ปัญญา สุตวินิจฺฉนี แปลว่า ปัญญา เป็นเครื่องวินิจฉัยสู่ตะ หมายความว่า สู่ตะนี้เป็นตัวความรู้เบื้องต้น จะต้องมียุปัญญามาเป็นตัววินิจฉัยให้รู้สู่ตะนั้นตั้งแต่ว่าเป็นของจริงหรือไม่ มีความหมายเป็นอย่างไร เป็นต้น ... [น. ๔๔-๔๕]

... เราอาจจะมองผ่านทะลุสื่อภาษาไปเข้าถึงประสบการณ์ตรงโดยที่ตัวเรามีปัญญาที่รู้จักคิดพิจารณาหรือโยนิโสมนสิการนี้ ก็เข้าถึงสัจธรรมได้ด้วยตนเอง ... [น. ๔๖]

ปัจจัยที่จะให้เกิดสัมมาทิฏฐินั้นมี ๒ อย่าง คือ ปัจจัยภายนอก ได้แก่ เสี่ยงบอกเล่าคำกล่าวสอนของผู้อื่น (ปรโตโมหะ) โดยเฉพาะจากกัลยาณมิตร และปัจจัยภายใน ได้แก่ การรู้จักคิดพิจารณาด้วยตนเอง (โยนิโสมนสิการ)

ปัจจัยภายนอกนั้นก็คือการสื่อภาษา ซึ่งสำคัญมาก แต่ตัวบุคคลก็จะต้องมีปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการด้วย จึงจะทำให้ภาษาที่สื่อสำเร็จประโยชน์ในการเข้าถึงสัจธรรมได้จริง ...

กระบวนการนี้ดำเนินไปโดยอาศัยการสืบทอดต่อกันขององค์ประกอบ ๔ อย่าง ที่สัมพันธ์ส่งผลอุดหนุนกันเป็นระบบ องค์ประกอบ ๔ ชุดนี้ท่านเรียกว่า ปัญญาวิมุตติธรรม กล่าวคือ

๑. การเข้าหาแหล่งความรู้ที่เชื่อถือหรือไว้วางใจได้(สัปปริสังเสวะ - การเสวนาสัปปุรุษ)

๒. ความขยันหมั่นและรู้จักรับข่าวสารข้อมูลที่สื่อผ่านแหล่ง
ความรู้นั้นๆ (สัทธัมมัสสวนะ - การสดับสัทธรรม) [น. ๕๐]

๓. การรู้จักมองรู้จักคิดพิจารณาวิเคราะห์สืบสาวเชื่อมโยง
เป็นต้นที่จะหาความจริงและใช้ประโยชน์จากข่าวสารข้อมูลที่สื่อกัน
นั้นได้ (โยนิโสมนสิการ - การทำในใจโดยแยบคาย) [น. ๕๐-๕๑]

๔. การลงมือปฏิบัติ หรือทำการให้เป็นไปอย่างมีความ
ประสานคล่องกันระหว่างองค์ประกอบทั้งหลายในระบบ ทั้งที่เป็น
หลักการ วิธีการ และจุดมุ่งหมาย เพื่อให้ได้ประสพการณ์ตรง ที่จะ
นำสู่การเข้าถึงสังคมในที่สุด (ธรรมานุธรรมปฏิบัติ - การ
ปฏิบัติองค์ธรรมย่อย โดยสอดคล้องกับหลักใหญ่)

ในองค์ประกอบ ๔ อย่างนั้น ๒ ข้อแรก เป็นฝ่ายปัจจัยภายใน
นอก ที่จะติดต่อผ่านสื่อภาษา ๒ ข้อหลังเป็นฝ่ายปัจจัยภายในของ
ตัวเองที่จะเข้าถึงสังคม [น. ๕๑]

ในกระบวนการพัฒนาปัญญาที่ดำเนินไปในระบบความ
สัมพันธ์อย่างถูกต้องนี้ จะเห็นว่าการประสานเกื้อหนุนกัน ทั้ง
ระหว่างปัจจัยภายในกับปัจจัยภายนอก และระหว่างข้อมูลหรือสิ่ง
สลับผ่านสื่อภาษากับประสพการณ์ตรงในการปฏิบัติ ซึ่งจะทำให้
ความรู้ข้อมูลเบื้องต้นพัฒนาขึ้นไปเป็นความรู้ความเข้าใจถูกต้อง
สอดคล้องกับสังคมที่เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ และทำให้สัมมาทิฏฐิ
นั้นพัฒนาต่อไป จนกลายเป็นปัญญาที่เข้าถึงสังคม

... เมื่อสัมมาทิฏฐิเกิดขึ้นแล้ว ก็ควรจะได้ปัจจัยต่างๆ ช่วย
อุดหนุนด้วย ... [น. ๕๒]

ปัจจัยอุดหนุน ๕ ประการนั้น คือ

ปัจจัยอุดหนุน ๕ ประการนั้น คือ

๑. พฤติกรรมที่เกื้อหนุน (ศีล)
๒. ข้อมูลความรู้ที่ถ่ายทอดบอกกล่าวเล่าเรียนสดับฟัง (สุตะ)
๓. การสนทนา ถกเถียง อภิปราย (साक्षात्)
๔. การพัฒนาคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิตใจ

(สมณะ)

๕. การพัฒนาปัญญาให้มองเห็นโลกและชีวิตตามเป็นจริง (วิปัสสนา)

[น. ๕๓]

ภาษา วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของโลก*

... ถ้าจะให้การพัฒนาวัฒนธรรมที่เป็นเรื่องของสังคมนั้น
สัมพันธ์กับการศึกษาที่เป็นเรื่องของการพัฒนาตัวคน เราก็อาจจะ
แบ่งวัฒนธรรมได้เป็น ๔ ด้านคือ [น. ๔]

๑. วัฒนธรรมทางวัตถุ

๒. วัฒนธรรมทางสังคม

๓. วัฒนธรรมทางจิตใจ

๔. วัฒนธรรมทางปัญญา [น. ๔-๕]

ความจริง วัฒนธรรมทั้ง ๔ ด้านนั้น มีความสัมพันธ์ที่อิง
อาศัยส่งผลต่อกันทั้งหมด แต่เราแบ่งแยกออกมาเพื่อประโยชน์ใน
การศึกษา เพื่อดูให้เห็นให้ชัดเจนและเป็นประโยชน์ในเชิงปฏิบัติ
การ... [น. ๕]

* คำบรรยายธรรม ในการสัมมนาทางวิชาการ เรื่อง “อนาคตของภาษา
วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย” จัดโดยคณะศิลปศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ
เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงเจริญ
พระชนมายุครบ ๗๒ พรรษา เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๓๘
(พิมพ์ครั้งที่ ๒ - กันยายน พ.ศ.๒๕๓๘)

สำหรับวัฒนธรรมไทยในท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงนี้ ก็คงต้องยอมรับว่า เราเป็นวัฒนธรรมที่ถูกกระทบกระเทือน เป็นฝ่ายรับอยู่ไม่น้อย และวัฒนธรรมที่ไหลบ่าเข้ามานั้น ที่เรามองเห็นกันชัดๆ ก็คือ วัฒนธรรมตะวันตก ... [น. ๗]

การที่เราตามเขาในเรื่องต่างๆ ทางวัฒนธรรมนั้น ความหมายอย่างหนึ่งก็คือ การตามในทางความคิดนั่นเอง และเมื่อตามในทางความคิดก็คือตามทางปัญญา หมายความว่าเรายอมรับให้เขามีปัญญาเหนือกว่า เมื่อเราตามความคิดของเขา ความคิดของเราก็ตามเขา แล้วภาษาของเราก็ตามด้วย เพราะภาษาเป็นสื่อความคิด ... [น. ๘]

... เมื่อเรามีความคิดใหม่เพิ่มขยายจากของเดิม เขาก็อาจจะยังใช้คำง่ายๆ ที่เป็นคำสามัญอันเก่าแก่เหล่านั้นแหละ เพียงแต่ขยายแง่มุมหรือเพิ่มนัยใหม่เข้าไป แต่เวลาเราจะสื่อความหมายนั้นในสังคมไทยเรากลับต้องบัญญัติคำใหม่ ซึ่งทำให้คนของเรามีสิ่งขวางกั้นทำให้ลำบากในการเข้าถึงปัญญาอันนั้น เพราะฉะนั้นจึงเป็นความลำบากของเราหลายชั้นหลายเชิง ... [น. ๑๐]

... เมื่อเราใช้ศัพท์ในอีกวัฒนธรรมหนึ่งมาสื่อสภาวะที่มีอยู่ในวัฒนธรรมของเรา เมื่อใช้ศัพท์ใหม่นั้น มาใช้เรียกสภาวะนั้น ก็จะมีคำอื่นๆ ที่ใช้เรียกอยู่แล้ว และคำศัพท์นั้นก็มีความหมายที่อาจจะเกยกันกับคำใหม่ คาบเกี่ยวกันไม่ลงตัว อันนี้ก็จะทำให้เกิดเป็นปัญหาขึ้น เป็นความขัดแย้งสับสนเมื่อ ๒ วัฒนธรรมเข้ามาสัมพันธ์กันทางศัพท์ที่ต่างกัน สภาวะนั้นถูกเข้าใจในขอบเขตของศัพท์ที่ไม่ตรงกัน ... [น. ๑๑]

... ภาษาอาจทำให้เกิดชนชั้นทางปัญญาขึ้น อันนี้ก็เป็

สิ่งที่เป็นไปได้ คนทั้งหลายเข้าใจไม่ทันกัน ไม่ทั่วถึงกัน ไม่เข้าใจร่วมกัน ภาษา ก็เลยทำให้คนแบ่งแยกกัน ... [น. ๑๓]

ในหลายกรณี เรื่องภาษานี้มีปัญหา เนื่องจากไม่สามารถเชื่อมโยงความคิดที่รับเอามาเข้ากับถ้อยคำและระบบความคิดในวัฒนธรรมของตน เลยเกิดเป็นข้อจำกัดในตัวเอง นี่เป็นการพูดย้ำในส่วนที่พูดไปแล้ว คือทำอย่างไรเราจะโยงสิ่งที่รับเข้ามา เข้ากับถ้อยคำที่สื่อระบบความคิดในสังคมวัฒนธรรมของเราได้และโยงให้ดี เพราะถ้าโยงไม่ได้ เราจะไม่เกิดความชัดเจนเป็นอันขาด ถ้าเราโยงเข้ามาได้แล้ว เราสามารถดูดย่อยได้ ถ้อยคำที่สื่อความคิดใหม่นั้นก็จะมาเป็นส่วนที่เสริมให้เกิดการพัฒนาในวัฒนธรรม โดยเฉพาะในทางปัญญาของเรา แต่ถ้าเราไม่สามารถรับเข้ามาผสมผสานโยงกันได้ ไปๆ มาๆ สิ่งที่เข้ามาเป็นข้อมูลความคิดในรูปของภาษาที่ไม่ชัดเจน ก็จะเป็นเหมือนเศษชิ้นส่วนอะไรต่างๆ ที่ลอยเกะกะอยู่ในกระแสวัฒนธรรม โดยไม่สามารถกลืนเข้าไปในพื้นฐานของวัฒนธรรมของตนเอง แล้วแทนที่จะเป็นประโยชน์ก็จะกลับเป็นโทษไป [น. ๑๓-๑๔]

... ในเมื่อเราจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมตะวันตก เราจะถ่ายทอดความคิดกันอย่างไร ถ้าสามารถใช้คำสามัญได้ ก็คงจะดีที่สุด บางทีเราใช้คำง่ายๆ แล้วก็เพิ่มนัยความหมายเข้าไป ไม่จำเป็นจะต้องเอาคำใหม่ก็ได้ แต่ถ้าทำคำใหม่ก็ให้เป็นคำที่ง่ายชัดเจนและสื่อกันได้จับใจที่สุด

ภาษาที่สื่อความคิดอย่างเป็นเรื่องเป็นราวย่อมปรากฏในวรรณกรรมต่างๆ เพราะฉะนั้นภาษาจึงโยงไปหาวรรณกรรม ...

[น. ๑๔]

... ปัจจุบันนี้อาจพูดได้ว่า วรรณกรรมที่สื่อความรู้สึกของเรานั้น มีมากพอ แต่วรรณกรรมที่สื่อทางปัญญาอาจจะต้องการเพิ่มขึ้นหรืออาจมีน้อยเกินไป

... แม้แต่วรรณกรรมที่สื่ออารมณ์หรือความรู้สึกก็มีแง่พิจารณาต่อไปอีกว่า มันสื่อความรู้สึกแบบไหน สื่อความรู้สึกแบบหนึ่ง คือสื่อความรู้สึกที่ส่งเสริมคุณธรรมและสื่อความรู้สึกอีกอย่างหนึ่ง คือสื่อความรู้สึกที่ทำให้เกิดการทำลายหรือสูญเสียศีลธรรม เพราะฉะนั้นสื่อทางอารมณ์ หรือสื่อทางความรู้สึก จึงเป็นเรื่องหนึ่งที่จะต้องพิจารณา ... [น. ๑๕]

... ในเรื่องการแปลนี้ไม่เฉพาะภาษาอังกฤษ เท่านั้น เรื่องของประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงต่างๆ ก็ต้องเอาใจใส่เหมือนกัน วรรณกรรมของประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงนี้ไม่ควรจะมองข้าม เราควรจะรู้ความเคลื่อนไหวความเป็นไปและความรู้สึกนึกคิดของประเทศที่ใกล้เคียงติดกันด้วย และในสายวัฒนธรรมเดิมที่มีความสัมพันธ์กันมา ก็ยังมีเรื่องของการสืบต่อซึ่งยังมีอยู่บ้างขาดตอนบ้าง ลบเลือนไปบ้าง ... [น. ๑๗]

... หันกลับไปดูถ้อยคำต่างๆ ที่เราใช้ในสังคมของเราเอง ซึ่งเกี่ยวข้องกับเปลี่ยนแปลงในวัฒนธรรมของไทย และใช้กันอยู่ในวงวิชาการต่างๆ ปรากฏว่าเราเองยังไม่มี ความชัดเจนเท่าที่ควร น่าสงสัยว่าวิธีการศึกษาของเราอาจจะยังไม่ลงลึกเพียงพอ จึงปรากฏว่าถ้อยคำที่เราใช้ในทางวิชาการ ยังไม่ค่อยมีการศึกษาที่ชัดเจน ให้ถึงรากเหง้าต้นตอ แต่ถูกทิ้งให้อยู่ในสภาพที่ตามๆ กันไปอย่างคลุมเครือ ... [น. ๑๘]

นอกจากเรื่องถ้อยคำที่ต้องค้นหาความหมายให้ถึงต้นแหล่ง

ความคิดเดิม เช่น ถ้าเป็นคำบาลีก็ต้องดูให้ถึงพระไตรปิฎก แล้วอีกแง่หนึ่งก็คือการรู้เกี่ยวกับวิวัฒนาการแห่งความหมายของถ้อยคำ ซึ่งที่จริงอาจจะไม่ใช่วิวัฒนาการ แต่เป็นเรื่องของความวิปริตผิดเพี้ยนที่เกิดจากความขาดการศึกษา ทำให้ถ้อยคำต่างๆ ที่เข้ามาสู่สังคมไทยเปลี่ยนแปลงความหมาย มีการใช้ในสังคมไทยที่แปลกเปลี่ยนไปจากความหมายเดิมในภาษาบาลี หรือในพระไตรปิฎก หรือในคัมภีร์ต่างๆ เรื่องนี้เรายังไม่มีความชัดเจน แต่ปล่อยให้พวามัวกันอยู่ แล้วเราก็ยอมรับหรือรู้เข้าใจกันในความหมายที่ผิดเพี้ยนหรือเคลื่อนคลาดไปแล้ว ในเรื่องนี้ ถ้าเราศึกษาสืบค้นให้ถึงต้นตอ ก็จะได้ความรู้ความเข้าใจ ซึ่งจะมีความหมายในเชิงพัฒนาวัฒนธรรมอย่างมาก ขอยกตัวอย่างคำสามัญๆ เช่น คำว่า เมตตา วาสนา บารมี มานะ เป็นต้น ... [น. ๒๒]

... ในอัครคณฺยสูตร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ธมฺโม หิ วาเสฏฺฐา เสฏฺโฐ ชนตสฺมึ แปลว่า ดูก่อน วาเสฏฐะ และภารัททวาชะ ธรรมแลเป็นประเสริฐสุดในหมู่มนุษย์ หมายความว่าต้องตัดสินกันที่ธรรม อันนี้เป็นเกณฑ์ตัดสินความชอบธรรมแห่งอำนาจตามหลักพระพุทธศาสนาแท้ๆ หลักการต้นเดิมอยู่ที่ตัวธรรมะ แต่เรามาติดอยู่แค่ไตรภูมิพระร่วง ก็เอาบุญกรรมที่ทำมาแต่ชาติปางก่อนเป็นเกณฑ์ตัดสิน ถ้าเราไม่ศึกษาแบบลึกลงไปให้ถึงต้นตอ เราก็ติดกันอยู่อย่างนี้ ... [น. ๓๑]

... แต่การที่จะทำให้การเปลี่ยนแปลงเอื้อประโยชน์ได้สำเร็จนั้น คนในสังคมนี้จะต้องมีปัญญา รู้เข้าใจทันการเปลี่ยนแปลงนั้นอย่างหนึ่ง และรู้จักองค์ประกอบในวัฒนธรรมของตนเองที่เกี่ยวข้องที่ตนจะต้องไปเปลี่ยนแปลง

พัฒนานั้นอย่างหนึ่ง ...

[น. ๓๔]

... การมัวสาละวนกับการแก้ปัญหา และไม่คิดทำการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่ยิ่งใหญ่มากกว่า แต่เราจะต้องมองว่าเราจะทำการสร้างสรรค์อะไรที่ยิ่งใหญ่ได้ไหม ถ้าเราทำได้ วัฒนธรรมของเราก็จะก้าวพ้นปัญหา มันพ้นไปเอง มันหมดไปเอง

[น. ๔๔-๔๕]

... เพราะฉะนั้น สิ่งที่ต้องทำในวัฒนธรรมเพื่อเห็นทางก้าวหน้าต่อไป จึงมี ๒ ด้านมาบรรจบกัน คือ

[น. ๔๕]

ประการที่ ๑ ลงลึกให้ถึงฐาน หยั่งให้ถึงรากเหง้าของตนเอง อย่างที่ยกตัวอย่างให้เห็นเมื่อกี้ที่ว่า ภูมิธรรมภูมิปัญญาของเราอาจจะมียู้อยู่ แต่เราไม่รู้จักตัวเอง จึงค้นหาตัวเองไม่พบ จะต้องจับตัวจริงมาให้ได้ ศึกษาให้ลึก มีอะไรในวัฒนธรรมไทยที่ไม่ชัดเจน ก็สืบลงไปให้ถึงตัวจริงดั้งเดิม เราอาจจะพบคุณค่าแท้ที่มันลึกลงไปกว่าที่วัฒนธรรมไทยเราเคยเอามาใช้ก็ได้ ...

[น. ๔๕-๔๖]

ประการที่ ๒ คือต้องมองกว้างออกไปให้ทั่วทั้งโลก หรือจะเรียกว่าทั่วทั้งจักรวาลก็ได้ โดยมีสายตากว้างไกล มองออกไปในระบบความสัมพันธ์แห่งปัจจัยของสิ่งทั้งหลายทั้งหมด อย่างที่เรียกว่าเป็นระบบปัจจัยการ ให้เราเห็นปัญหาและทางออก แม้แต่ปัญหาที่โลกเผชิญอยู่ และสิ่งที่โลกต้องการในการแก้ไขปัญหานั้น

เมื่อมองทั้ง ๒ ด้านนี้มาบรรจบกัน เราอาจจะเกิดปัญญามีความคิด มีความหยั่งเห็น มี Vision ใหม่ ๆ ที่เขาใช้คำว่า วิสัยทัศน์ ที่จะทำอะไรให้ก้าวพ้นจากการเป็นวัฒนธรรมแบบปกป้องตัวเอง ขึ้นสู่ความเป็นผู้นำ ทำให้วัฒนธรรมไทยเป็น

วัฒนธรรมที่มีชีวิตชีวา ที่คนในก็สามารถภูมิใจ และคนนอก
ทั่วไปก็จะพากันชื่นชมได้ด้วย [น. ๔๖]

ศิลปศาสตร์แนวพุทธ*

... ศิลปศาสตร์แนวพุทธ ในที่นี้ต้องการให้หมายความว่า เป็นการศึกษาศิลปศาสตร์ตามแนวทางที่ทำให้บุคคลเป็นผู้ที่รู้ ตื่น และเบิกบานด้วยปัญญา ถ้าจะให้ชัดกว่านั้นก็คือ เป็นศิลปศาสตร์ที่ศึกษาในแนวทางที่ถูกต้อง จนกระทั่งทำให้ผู้ที่ศึกษานั้นกลายเป็นพุทธขึ้นมาเลย ซึ่งจะถือได้ว่าเป็นการศึกษาที่บรรลุจุดหมายสูงสุด [น. ๕]

ถ้ามองในความหมายแง่ที่ ๒ นี้ การเป็นวิชาพื้นฐานนั้นก็มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ เพราะถ้าขาดพื้นฐานเสียแล้ว การศึกษาวิชาอื่นๆ ที่เป็นวิชาชีพ และวิชาเฉพาะ ก็เท่ากับขาดรากฐาน ง่อนแง่น คลอนแคลน เลื่อนลอย ไม่มีเครื่องรองรับ แล้วก็จะไม่สัมฤทธิ์ผลตามความมุ่งหมายของมัน [น. ๑๙]

... บัณฑิตนั้นหมายถึงคนมีสติปัญญา มีคุณธรรม และความดีงามอื่นๆ พร้อมอยู่ในตัว กล่าวคือมีสติปัญญาที่ได้พัฒนาแล้ว มี

* คำบรรยายธรรม เนื่องในวันคล้ายวันสถาปนาคณะศิลปศาสตร์ ครบรอบ ๒๗ ปี วันอังคารที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๒ ณ ห้องประชุมชั้น ๔ ตึกอเนกประสงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (พิมพ์ครั้งแรก - สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๔๐)

คุณธรรม มีจริยธรรมที่ได้พัฒนาแล้ว คนที่ได้พัฒนาแล้วเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เรียกว่าเป็นบัณฑิต แม้ถึงคนที่พัฒนาจนจะสมบูรณ์ หรืออยู่ในระหว่างพัฒนาเพื่อเข้าถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ก็อนุโลมเรียกว่าบัณฑิตได้ บัณฑิตนี้มีความเป็นมนุษย์ มีคุณธรรม มีสติปัญญา ที่จะไปดำเนินชีวิตให้ถูกต้อง ที่จะไปทำหน้าที่ของตนเองต่อชีวิตของตน ต่อสังคม และต่อโลก แปลอย่างสั้นว่า บัณฑิตคือผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา [น. ๒๑]

... ถ้าเราไม่สามารถสร้างคนให้เป็นบัณฑิต เราอาจให้การศึกษาไปโดยกลายเป็นอย่างที่คุณโบราณกล่าวว่า “ย่นดาบให้แก่โจร” ซึ่งหมายความว่า วิชาการต่างๆ ที่เป็นวิชาชีพและวิชาเฉพาะนั้น มีอุปมาเสมือนเป็นดาบ หรือจะเป็นอุปกรณ์อื่นก็ได้ ซึ่งเมื่อให้ไปแล้วอาจจะนำไปใช้ในทางที่ดีหรือเลวก็ได้ [น. ๒๑-๒๒]

ศิลปศาสตร์ หรือวิชาพื้นฐาน เป็นวิชาที่สร้างบัณฑิต โดยพัฒนาคนให้มีความเป็นมนุษย์ที่แท้จริง ส่วนวิชาการอื่นๆ จำพวกวิชาเฉพาะและวิชาชีพเป็นวิชาการที่สร้างเครื่องมือ หรือสร้างอุปกรณ์ให้แก่บัณฑิต ... [น. ๒๒]

... คนเราจะต้องมีแรงจูงใจก่อนที่จะศึกษาเล่าเรียน แรงจูงใจในการศึกษาเล่าเรียนมี ๒ ประเภท คือ

ประเภทที่ ๑ คือ ความอยากได้ผลประโยชน์ และสถานะทางสังคม

...

ประเภทที่ ๒ คือ ความใฝ่รู้ ความรักวิชาการนั้นๆ อยากจะรู้ มีความสนใจใฝ่รู้ว่าอะไรเป็นอะไร ... และอยากทำให้ผลดีเกิดขึ้นตามวัตถุประสงค์ของวิชาการนั้นๆ [น. ๒๔]

... ศิลปศาสตร์หรือวิชาพื้นฐาน

ก) มีจุดหมายในระหว่าง เพื่อสร้างนักศึกษา คือ ผู้มีความพร้อมและมีท่าทีที่ถูกต้องในการพัฒนาตน และในการเล่าเรียนฝึกฝนวิชาชีพและวิชาเฉพาะทั้งหลาย

ข) มีจุดหมายปลายทาง เพื่อสร้างบัณฑิต คือผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญาที่จะนำวิชาชีพและวิชาเฉพาะนั้นๆ ไปใช้เป็นอุปกรณ์สำหรับสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคม [น. ๒๖]

บัณฑิตหรือมนุษย์ที่สมบูรณ์ ซึ่งสร้างขึ้นด้วยการศึกษาตามหลักแห่งวิชาศิลปศาสตร์ ซึ่งเป็นวิชาพื้นฐานนั้น จะมีคุณสมบัติสำคัญ ๓ ประการดังต่อไปนี้

๑. เป็นผู้มีความรู้ รู้สัจจธรรม สอดคล้องกับจุดหมายอันดับแรกของการศึกษา ...
๒. เมื่อรู้สัจจธรรมด้วยปัญญาแล้ว ก็ปฏิบัติต่อชีวิตและสังคมได้ถูกต้อง โดยใช้ปัญญาที่รู้สัจจธรรมนั้นมาดำเนินชีวิตของตนเอง และปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลาย ให้เกิดผลเกื้อกูลไร้โทษ การดำเนินชีวิตและปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องนี้ เรียกว่าเป็นจริยธรรม ...
๓. เมื่อดำเนินชีวิตและปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง คือทำตามหลักจริยธรรมแล้วก็แก้ปัญหาได้สำเร็จถึงจุดหมาย เป็นบุคคลที่สามารถแก้ปัญหาและป้องกันปัญหาได้ พ้นทุกข์ พบความสุข และบรรลุอิสรภาพ [น. ๒๖-๒๗]

เราจะต้องอาศัยการศึกษาวิชาศิลปศาสตร์ ที่เรียนกันอย่างถูกต้อง มาเป็นเครื่องมือฝึกสอนให้มนุษย์รู้เข้าใจเท่าทัน

ในเรื่อง เหล่านี้ ต้องสอนให้มนุษย์รู้จักตนเอง รู้จักธรรมชาติ และรู้จักสังคม แล้วปฏิบัติตนให้ถูกต้อง เพื่อรักษาสมดุล และความสัมพันธ์ที่ประสานเกื้อกูลกันระหว่างองค์ประกอบ ๓ ประการ [น. ๓๕]

ศิลปศาสตร์เป็นวิชาที่มุ่งให้เกิดความรู้ ที่จะทำให้นุชนมีความสัมพันธ์ กับความเปลี่ยนแปลงในเงื่อนไขของกาลเวลานี้อย่างถูกต้อง ทำให้นุชนมีความรู้เข้าใจเท่าทันต่อความเปลี่ยนแปลง สามารถ “หยั่งรู้ถึงอดีต แล้วรู้เท่าปัจจุบัน และรู้ทันอนาคต” อันนี้เป็นความประสงค์ของการศึกษาศิลปศาสตร์ประการหนึ่ง

[น. ๓๘-๓๙]

การศึกษามีความมุ่งหมายประการหนึ่ง คือไม่ให้คนเป็นทาสของความเปลี่ยนแปลง แต่ให้เป็นผู้สามารถนำการเปลี่ยนแปลงได้ คือ ให้เป็นอิสระอยู่เหนือการถูกกระทบกระเทือนชักพาโดยความเปลี่ยนแปลง และกลับนำความรู้เท่าทันต่อเหตุปัจจัยของความเปลี่ยนแปลงนั้น มาชี้นำจัดสรรความเปลี่ยนแปลงให้เป็นไปในทางที่เป็นผลดีแก่ตนได้

ขณะนี้ สังคมของเรากำลังประสบปัญหา คือ เป็นทาสของความเปลี่ยนแปลง เราถูกสิ่งที่เข้ามากระทบจากภายนอก เช่น วัฒนธรรมจากตะวันตกเป็นต้น หลังไหลเข้ามา แล้วเราไม่รู้เท่าทันก็ตั้งตัวไม่ติด จึงเป็นไปต่างๆ ตามที่มันจะบันดาลให้เป็น ไม่สามารถจะเป็นตัวนำการเปลี่ยนแปลงได้ [น. ๔๐]

ถ้าเราเติมคำว่า “เท่า” เข้าไปข้างหน้าอีกหน่อย จะช่วยให้ความหมายชัดขึ้นไปอีกนิดว่า “เท่าทันสมัย” แต่ก็ยังไม่พอ ถ้าเติม “รู้” เข้าไปด้วยจึงจะเต็มสมบูรณ์ คือกลายเป็น “รู้เท่าทันสมัย” หรือ

แม้จะตัด “เท่า” ออกเหลือแค่รู้ทันสมัยก็ยังมีดี “รู้ทันสมัย” นี้หมายความว่า ไม่ใช่แค่เป็นไปตามสมัยอย่างที่ว่า เขาเกิดมีอะไรขึ้นมาก็เป็นไปตามนั้นเท่านั้น ...

ทันสมัยที่แท้จริงนั้นจะทำให้เป็นนายเหนือกาลสมัย ... [น. ๔๑]

ความทันสมัยและนำสมัยที่แท้ จะต้องประกอบด้วยปัญญา เพราะ ทัน นั้นก็คือการรู้ทัน และ นำ ก็คือ เป็นต้นคิด เป็นผู้ริเริ่ม เป็นผู้นำทางการเปลี่ยนแปลง

วิชาศิลปศาสตร์ที่ถูกต้องตามความหมาย จะทำให้เราเป็นคนทันสมัย ทันเหตุการณ์ ตลอดจนนำสมัย นำเหตุการณ์ในความหมายที่ถูกต้อง ที่ประกอบด้วยปัญญา ที่จะทำให้เกิดคุณประโยชน์แก่ชีวิตและสังคมอย่างแท้จริง [น. ๔๓]

เราต้องรู้จักตนเองซึ่งหมายถึงว่าต้องรู้จักวัฒนธรรมของตัวเอง โดยเฉพาะในแง่ที่ว่าอะไรเป็นคุณค่าแท้จริง อะไรเป็นสิ่งที่ควรปรับเปลี่ยนแก้ไข ควรทิ้ง หรือควรเสริมเพิ่มขึ้นมา

ในแง่ของวัฒนธรรมอื่นก็ต้องรู้จักว่าที่เขาเจริญนั้นเป็นอย่างไร แยกแยะวิเคราะห์หรือออกดูว่า ส่วนไหนแน่ที่เป็นความเจริญ กันส่วนอื่นที่ไม่เป็นความเจริญออกไป อะไรเป็นความเสื่อม ท่ามกลางภาพของความเจริญนั้น และสืบค้นว่าอะไรเป็นเหตุปัจจัยของความเจริญ อะไรเป็นเหตุปัจจัยของความเสื่อมนั้นๆ ของเขา [น. ๔๖]

... เราก็สามารถที่จะศึกษาสังคมอื่น และวัฒนธรรมอื่น โดยแยกแยะเลือกรับเอาส่วนที่ดีจากภายนอกมาเสริมให้กับตนเองและปรับใช้ให้เป็นประโยชน์ การรู้จักเลือกรับจากภายนอก ก็จะมาประสานกับการรู้จักสืบทอดของดีในภายใน ทำให้เกิดประโยชน์ที่

เป็นคุณค่าที่แท้จริงแก่สังคม

[น. ๕๐]

นอกจากวิชาศิลปศาสตร์จะเป็นเครื่องพัฒนาศักยภาพของมนุษย์แล้ว มันยังมีความหมายพิเศษอีกอย่างหนึ่ง คือ เป็นเครื่องมือรับใช้ศักยภาพของมนุษย์ด้วย ...

[น. ๕๒]

... ความสามารถในการแสวงหาความรู้โดยเลือกรับข้อมูลให้ได้ความรู้จริงนี้ เป็นความสำคัญประการที่ ๑ ความสามารถในการคิดให้ชัดเจนในแต่ละเรื่อง เป็นความสำคัญประการที่ ๒ และสุดท้ายความสามารถในการโยงความรู้และความคิดแต่ละด้านเข้ามหากันให้เกิดภาพรวมที่ชัดเจน เป็นความสำคัญประการที่ ๓ ที่จะต้องเน้นไว้ นี่เป็นเรื่องของการฝึกฝนพัฒนาศักยภาพ ในส่วนที่เป็นแก่นเป็นแกนคือ การพัฒนาปัญญา

[น. ๖๐]

... ถ้าการศึกษาศิลปศาสตร์ จะเพียงแค่มาร่วมช่วยให้คนยุคปัจจุบันมีความสามารถที่จะปฏิบัติต่อข่าวสารข้อมูลทั้งหลายอย่างถูกต้อง ทั้งในการผลิต นำเสนอ หรือเผยแพร่ และในการรับ บริโภค หรือใช้ประโยชน์ โดยให้รู้จักเลือกคัด ประมวล จัดสรร รู้จักวิเคราะห์สืบสาว สามารถคิดได้ชัดเจน และมองเห็นรอบด้าน ด้วยอาศัยแรงจูงใจใฝ่รู้แท้จริง ใฝ่สร้างสรรค์ และด้วยการใช้ปัญญาที่มุ่งจะเข้าถึงความจริงแท้โดยซื่อตรง และที่จะใช้ความรู้ในความจริงนั้นสร้างประโยชน์สุข ด้วยความปรารถนาดีต่อชีวิตและสังคม อย่างแท้จริง ถ้าทำได้แม้เพียงเท่านี้ ก็นับว่าการศึกษาศิลปศาสตร์ได้ทำหน้าที่ของมันแล้วอย่างสมคุณค่า และได้ทำประโยชน์แก่สังคมในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อนี้แล้วอย่างคุ้มค่า

[น. ๖๑]

... ศิลปศาสตร์จะสำเร็จประโยชน์ตามความหมาย ตามเนื้อหาสาระ และตามความมุ่งหมายอย่างมีประสิทธิภาพ ก็ต่อเมื่อได้

ศึกษาจนเข้าถึงสัจธรรมแล้วปฏิบัติถูกต้องโดยเป็นไปตามจริยธรรม และลงมือจัดทำอย่างมีศิลปะ [น. ๖๕-๖๖]

ความพร้อมและทำที่ถูกต้องในการศึกษานี้ เป็นหลักธรรมที่เรียกชื่อว่า รุ่งอรุณของการศึกษา ... จึงเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า แสงเงินแสงทองของชีวิตที่ดีงาม แสดงไว้แต่เพียงหัวข้อ ๗ ประการ ดังนี้

๑. รู้จักเลือกหาแหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี ...

๒. มีชีวิตและอยู่ร่วมสังคมเป็นระเบียบด้วยวินัย ...

๓. พร้อมด้วยแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ ...

๔. มุ่งมั่นพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ ...

๕. ปรับทัศนคติและค่านิยมให้สมแนวเหตุผล ...

๖. มีสติกระตือรือร้นตื่นตัวตลอดเวลา ...

๗. แก้ปัญหาและพึงพาตนได้ด้วยความรู้คิด... ซึ่งเรียกสั้นๆว่า โยนิโสมนสิการ [น. ๖๙-๗๑]

เสรีชน ในที่นี้ไม่ใช่เรื่องของการแบ่งชั้นวรรณะ แต่หมายถึงบุคคลทุกคนที่ได้พัฒนาปัญญา จนบรรลุจุดหมายสูงสุดเข้าถึงอิสรภาพแล้ว ซึ่งเรียกว่าเป็น **บัณฑิต** ในความหมายว่าเป็นผู้ดำเนินชีวิตด้วยปัญญา หรือในขั้นสูงสุด เรียกว่าเป็น **พุทธ** ในความหมายว่าเป็นผู้เข้าถึงปัญญาอันสูงสุดเต็มบริบูรณ์แห่งการพัฒนาศักยภาพเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน และเป็นเสรีชนที่แท้จริง เพราะได้บรรลุอิสรภาพโดยสมบูรณ์ [น. ๗๒]

ศิลปศาสตร์คือวิชาการที่ต้องใช้ความสามารถทางสติปัญญาเป็นเครื่องพัฒนาสติปัญญา และยกระดับจิตใจของผู้เรียนให้เข้าถึงอิสรภาพเป็นเสรีชน ผู้เพียบพร้อมด้วยความดีงามล้ำเลิศทาง

ปัญญาและจริยธรรม ซึ่งจะเป็นผู้สร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชีวิต และสังคมได้อย่างแท้จริง [น. ๗๓]

จุดอ่อน และข้อบกพร่องสำคัญของยุคสมัยที่ผ่านมา ซึ่งการศึกษาจะต้องรู้เข้าใจและแก้ไขปรับปรุงที่เป็นข้อสำคัญของเสนอไว้ดังนี้

๑. วิชาการทั้งหลายที่มากมายนั้น เป็นเหมือนกิ่งก้านที่แตกออกจากลำต้นหนึ่งเดียว และมีรากเหง้าเดียวกัน อย่างที่ได้กล่าวว่า มีรากฐานเดียวกันคือ สัจธรรม การที่แตกแขนงออกไป ก็เพื่อเจาะลึกความจริงให้ชัดเจนลงไปในแต่ละด้าน จะได้ทำหน้าที่หรือทำงาน เช่นแก้ปัญหาแต่ละด้านๆ นั้นได้เต็มที่ แต่จะต้องสำนึกตระหนักอยู่เสมอว่า การที่จะให้ได้ความจริงเป็นสัจธรรมที่สมบูรณ์ และแก้ปัญหาของมนุษย์ได้แท้จริง วิชาการเหล่านั้น จะต้องเชื่อมโยงความรู้เข้าด้วยกันและประสานงานกัน อย่างที่เรียกว่าแยกแล้วโยง เพราะวัตถุดิบประสงค์เดิมแท้ในการแยกออกไป ก็เพื่อช่วยกันหาความจริงด้านต่างๆ มาประกอบเป็นภาพรวมของความจริงที่สมบูรณ์ [น. ๗๕]

๒. ในยุคแห่งความชำนาญพิเศษเฉพาะด้านที่ว่ามานั้น แม้แต่จริยธรรมก็ได้ถูกมองให้เป็นวิชาการอย่างหนึ่ง และเป็นกิจกรรมประเภทหนึ่ง ต่างหากจากวิชาการและกิจกรรมอย่างอื่นๆ แทนที่จะเข้าใจตามเป็นจริงว่า จริยธรรมนั้นเป็นสิ่งที่ติดอยู่ด้วยกันหรือซึมชานอยู่ในวิชาการและกิจกรรมทุกอย่างและทุกขณะของมนุษย์ ... [น. ๗๗]

ในยุคที่ผ่านมา สังคมประสบปัญหาอย่างหนักเนื่องจากการปฏิบัติ ที่ไม่เป็นไปเพื่อให้เกิดผลตามความมุ่งหมายที่แท้ของวิชาการหรือกิจการนั้นๆ วิชาการและกิจกรรมต่างๆ ถูกบิดเบือนไปใช้

เป็นเครื่องมือแสวงหาผลประโยชน์ สนองความเห็นแก่ตัวบ้าง ใช้เป็นเครื่องมือเบียดเบียนทำลายกันบ้าง ใช้เป็นเครื่องมือสร้างความลุ่มหลงหมกมุ่นมัวเมาบ้าง [น. ๗๘-๗๙]

๓. ประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น มักถูกมองแยกต่างหากจากกัน ในลักษณะที่มีความรู้สึกว่าเป็นเรื่องตรงกันข้าม เป็นคู่แข่งแย่งกัน ไปด้วยกันไม่ได้ จะต้องเลือกเอาอย่างหนึ่ง หรือจะต้องแย่งชิงกันทำให้เกิดความรู้สึกที่จะคอยเพ่งจ้องเอาประโยชน์ให้แก่ตนเอง ระแวงระวังกลัวจะไม่ได้ผลประโยชน์ กลัวผลประโยชน์จะถูกแย่งชิงไป ตลอดจนมีความคิดที่จะกีดกันผู้อื่นออกไป เป็นการเสริมย้ำความรู้สึกเห็นแก่ตัวให้รุนแรงยิ่งขึ้น

อาการที่เป็นอย่างนี้ เกิดจากความขาดการศึกษาที่จะทำให้รู้ตระหนักถึงความจริงที่ลึกลงไป ซึ่งเป็นพื้นฐานยิ่งกว่านั้นว่า ทั้งตนและผู้อื่นนั้นมีจุดรวมร่วมกัน คือความเป็นชีวิต ... [น. ๗๙]

... แล้วมนุษย์ก็จะมองเห็นความสำคัญของสิ่งที่เป็นประโยชน์พื้นฐาน คือประโยชน์ร่วมกันของระบบความสัมพันธ์ของชีวิต สังคม และธรรมชาติทั้งหมด [น. ๘๑]

ความแผ่กว้างทั่วถึงของศิลปศาสตร์ ที่เป็นวิชาพื้นฐานนี้ หมายถึงการแผ่ไปกว้างทั่วถึงเรื่องราวของโลกและชีวิตทั้งหมด ทั้งเรื่องของมนุษย์ สังคม และธรรมชาติแวดล้อม ทั้งความเป็นไปในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ทั้งใกล้และไกล ทั้งภายในและภายนอก ทั้งเรื่องของตนเอง และเรื่องของผู้อื่น ทั้งเรื่องรูปธรรมและเรื่องนามธรรม ทั้งเรื่องวัตถุและเรื่องจิตใจ ฯลฯ กว้างขวาง หลากหลาย และมากมาย แต่ก็ไม่พวามัวลุ่ม

เพราะมีหลักการที่เป็นทั้งแกนและเป็นเครื่องกำหนดขอบเขตของการทำหน้าที่ ที่จะให้ภาพรวมที่กว้างขวางครอบคลุม และหยั่งลึกทั่วตลอด อันจะให้เกิดความชัดเจน ในการแก้ปัญหาของมนุษย์ และสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคมให้สำเร็จ เพื่อให้มนุษย์ดำรงอยู่ด้วยความโปร่งโล่งปลอดพ้นความบีบคั้นติดขัดคับข้อง บรรลุภาวะไร้ทุกข์ ประสบสันติสุขและอิสรภาพดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

[พ. ๘๒-๘๓]

เพราะฉะนั้น จึงได้พูดไว้ว่า “จะสอนวิชาชีพและวิชาเฉพาะให้ให้ผู้เชี่ยวชาญ แต่จะสอนวิชาพื้นฐานต้องใช้นักปราชญ์” ...

เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ*

... การที่ชูมากเกอร์จับหลักการของพุทธธรรมโดยพูดถึง Buddhist economics หรือพุทธเศรษฐศาสตร์นั้น เขาก็จับเอาที่เรื่องมรรคนั้นเอง มรรคนั้นเรารู้จักกันว่าเป็นข้อหนึ่งในอริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มรรคนั้นเป็นข้อปฏิบัติทั้งหมดในพุทธศาสนา ชูมากเกอร์ กล่าวว่า มรรคคือวิถีชีวิตของชาวพุทธนั้น มีองค์ประกอบอยู่ข้อหนึ่งคือสัมมาอาชีวะ ซึ่งแปลว่าการเลี้ยงชีพชอบ ในเมื่อสัมมาอาชีวะนี้เป็นองค์ประกอบข้อหนึ่งในมรรคหรือวิถีชีวิตของชาวพุทธ ก็แสดงว่าจะต้องมีสิ่งที่เรียกว่า Buddhist economics คือเศรษฐศาสตร์ชาวพุทธ ... [น. ๓-๔]

... เศรษฐศาสตร์ไม่เป็นศาสตร์ที่เสร็จสิ้นในตัวโดยลำพัง แต่อิงอาศัยกันกับวิทยาการด้านอื่นๆ ในระบบความสัมพันธ์ของชีวิตและสังคม ... [น. ๘]

... ข้อสำคัญก็อยู่ที่จะต้องจับจุดให้ได้ว่า เศรษฐศาสตร์นี้จะโยงต่อกับศาสตร์หรือวิทยาการอื่นๆ หรือกิจกรรมอื่นๆ ของมนุษย์ที่จุดไหน เช่นว่า เศรษฐศาสตร์จะเชื่อมโยงกับการศึกษาที่จุดไหน จะ

* ปาฐกถาธรรม ณ หอประชุมเล็ก มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร วันพุธที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๓๑ (พิมพ์ครั้งที่ ๔ - พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๓๙)

เชื่อมโยงกับจริยธรรมที่จุดไหน ในการร่วมกันแก้ปัญหาของมนุษย์ ถ้าจับอย่างนี้ได้ ก็มีทางที่จะทำให้การที่ตนเป็นศาสตราจารย์ชำนาญพิเศษโดยเฉพาะนั้น เกิดประโยชน์ขึ้นอย่างแท้จริง [น. ๑๐]

การที่ชุนมากเกอร์พูดว่า ในเมื่อสัมมาอาชีวะเป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งของมรรคมีองค์ ๘ ก็ทำให้เห็นว่าจะต้องมี Buddhist economics คำของชุนมากเกอร์นี้ยังมีความหมายแฝงต่อไปอีกด้วย คือ

ข้อที่ ๑ แสดงว่า สัมมาอาชีวะนั้นมีความสำคัญมาก หรือว่าเศรษฐกิจนั้นเป็นสิ่งที่สำคัญมาก ในทางพุทธศาสนาจึงได้จัดเป็นองค์มรรคขึ้นมาข้อหนึ่ง แสดงว่าพระพุทธศาสนายอมรับความสำคัญของเศรษฐกิจ ยกให้เป็นองค์มรรคข้อหนึ่งเลยทีเดียว

แต่ข้อที่ ๒ มองในทางกลับตรงกันข้ามก็มีความหมายว่า สัมมาอาชีวะหรือเรื่องราวทางเศรษฐกิจนั้น ก็เป็นเพียงองค์ประกอบอย่างหนึ่งในบรรดาองค์ประกอบหลายอย่างของวิถีชีวิตที่ถูกต้องที่จะแก้ปัญหาของชีวิตได้ ซึ่งในทางพุทธศาสนานั้นก็ได้บอกไว้ว่า มีองค์ประกอบถึง ๘ ประการด้วยกัน [น. ๑๐-๑๑]

... ความขยัน ความซื่อสัตย์ ความรักงาน ความตรงต่อเวลา มีผลต่อสิ่งที่เราเรียกว่า productivity คือการเพิ่มผลผลิต รวมทั้ง efficiency คือความมีประสิทธิภาพ เป็นอย่างมาก ในทางตรงข้าม ความเบื่อหน่าย การคดโกง ทุจริต ความรู้สึกแปลกแยก ท้อถอย ความขัดแย้ง แม้แต่ความกลัวใจกังวลในเรื่องส่วนตัว ก็มีผลลบต่อ productivity ทำลายการเพิ่มผลผลิตนั้นได้ ... [น. ๑๗]

... นอกจากจริยธรรมแล้วธรรมอีกแง่หนึ่งที่สัมพันธ์กับเศรษฐกิจก็คือ ธรรมในแง่สัจธรรมหรือสภาวะธรรม ความจริง ธรรมในแง่สภาวะ-

ธรรมหรือศีลธรรมนี้ มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้นไปอีก เพราะว่า มันเป็นแก่น เป็นตัว เป็นเนื้อของเศรษฐศาสตร์เอง ธรรมในที่นี้ก็คือความจริง ในแง่ของกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ถ้าหากว่าเศรษฐศาสตร์รู้ เข้าใจ และปฏิบัติการไม่ทั่วถึง ไม่ตลอดสายกระบวนการของเหตุปัจจัยแล้ว วิชาการเศรษฐศาสตร์นั้นก็จะไม่สามารถแก้ปัญหาและสร้างผลดีให้สำเร็จตามความประสงค์ได้ เรียกว่าเป็นเศรษฐกิจที่ไม่ถูกธรรม ในแง่ที่สอง คือ แง่ของศีลธรรม [น. ๑๘-๑๙]

... ในการพยายามที่จะเป็นวิทยาศาสตร์นี้ เศรษฐศาสตร์ก็เลยพยายามตัดเรื่องคุณค่าที่เป็นนามธรรมออกไปให้หมด เพราะคำนวณไม่ได้ จะทำให้ตนเองเป็น value-free คือเป็นศาสตร์ที่เป็นอิสระ หรือปราศจากคุณค่า แต่ก็มีฝ่ายตรงข้าม ซึ่งเป็นนักวิจารณ์เศรษฐศาสตร์ หรือแม้แต่นักเศรษฐศาสตร์เองบางคนบอกว่า ความจริงแล้ว เศรษฐศาสตร์นี้เป็นสังคมศาสตร์ที่ขึ้นต่อ value มากที่สุด เรียกว่าเป็น value-dependent มากที่สุดในบรรดาสังคมศาสตร์ทั้งหลาย จะเป็นวิทยาศาสตร์ได้อย่างไร เพราะจุดเริ่มของเศรษฐศาสตร์นั้นอยู่ที่ความต้องการของคน ความต้องการของคนนี้เป็นคุณค่าอยู่ในจิตใจ แล้วในเวลาเดียวกันจุดหมายของเศรษฐศาสตร์ก็เพื่อสนองความต้องการให้เกิดความพอใจ ความพอใจนี้ก็เป็นคุณค่าอยู่ในจิตใจของคน เศรษฐศาสตร์จึงทั้งขึ้นต้นและลงท้ายด้วยเรื่องคุณค่าในจิตใจ ... [น. ๑๙-๒๐]

... ถ้าหากว่ามนุษย์สามารถมีความรักคนอื่นได้กว้างขวางขึ้น ไม่รักเฉพาะลูกของตัวเอง แต่ขยายออกไป รักพี่รักน้อง รักเพื่อน

ร่วมชาติ รักเพื่อนมนุษย์แล้ว เขาก็อาจจะเสียสละสิ่งใดสิ่งหนึ่งไป โดยไม่ได้อะไรตอบแทนมา แต่กลับมีความพึงพอใจมากขึ้น ไม่ใช่ ว่าไม่ได้รับความพึงพอใจหรือพึงพอใจเท่ากัน แต่พึงพอใจมากขึ้น ด้วยซ้ำไป อันนี้ก็เป็นเรื่องของคุณค่าที่เข้ามาแสดงผลในทาง เศรษฐศาสตร์เหมือนกัน [น. ๒๓]

ที่นี้ มาพูดกันถึงเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ในแง่ความต้องการ ก่อน ในแง่ความต้องการของมนุษย์นั้น อย่างน้อยเศรษฐศาสตร์ใน สมัยใหม่ก็มีความเข้าใจตรงกับพุทธศาสนา ที่ว่า ความต้องการ ของมนุษย์ไม่จำกัด มนุษย์มี unlimited wants เราบอกว่า ความ ต้องการของมนุษย์นั้นไม่มีที่สิ้นสุด ในพุทธศาสนานั้น มีพุทธภาษิต เกี่ยวกับเรื่องนี้มากมาย เช่นว่า นตฺถิ ตณฺหาสมา นทึ แม่น้ำเสมอ ด้วยตณหาไม่มี ... [น. ๓๐]

... พุทธศาสนาพูดถึงธรรมชาติของมนุษย์อย่างน้อยที่เกี่ยวกับ เศรษฐศาสตร์จะพึงเข้าใจ ๒ ประการ

ประการที่หนึ่ง คือ ความต้องการนี้ ตามหลักพุทธศาสนา ใน แง่ที่หนึ่งยอมรับว่า มนุษย์มีความต้องการไม่จำกัด แต่นั่นเป็นเพียง ความต้องการประเภทที่ ๑ พุทธศาสนาแยกความต้องการเป็น ๒ ประเภท ความต้องการอีกประเภทหนึ่งค่อนข้างจะจำกัด ความ ต้องการ ๒ ประเภทนี้ ถ้าใช้ภาษาสมัยใหม่ก็ยังหาศัพท์โดยตรงไม่ได้ อย่างที่หนึ่งเรียกว่าความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอดน ความ ต้องการสิ่งเสพปรนเปรอดนนี้ เป็นความต้องการที่ไม่จำกัด ส่วน ความต้องการประเภทที่ ๒ เรียกว่าความต้องการคุณภาพชีวิต อัน นี้มีขอบเขตจำกัด ความต้องการประเภทที่ ๑ ท่านเรียกว่า ตณฺหา หรือความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอดน ส่วนความต้องการประเภทที่

๒ ความต้องการคุณภาพชีวิต เรียกว่า **ฉันทะ** อันนี้คือเรื่องความต้องการ

ประการที่สอง ซึ่งสัมพันธ์กับหลักความต้องการ คือ พุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ และการที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้นี้ ก็สัมพันธ์กับความต้องการคุณภาพชีวิต กล่าวคือ การที่มนุษย์ต้องการคุณภาพชีวิตนั้น เป็นการแสดงถึงการที่มนุษย์ต้องการพัฒนาตนเอง หรือพัฒนาศักยภาพของตนเองขึ้นไป เพราะฉะนั้น สารอย่างหนึ่งของการพัฒนามนุษย์ก็คือ การที่เราจะต้องพยายามหันเห หรือสับเปลี่ยนความต้องการจากความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน มาเป็นความต้องการคุณภาพชีวิต นี่เป็นลักษณะอย่างหนึ่งของการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์ ซึ่งก็มาสัมพันธ์กับเรื่องความต้องการ

... พุทธศาสนาถือว่า ความต้องการมี ๒ ประเภท คือความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตนที่ไม่มีความจำกัด และความต้องการคุณภาพชีวิตที่มีขอบเขตจำกัด ความต้องการ ๒ อย่างของมนุษย์นั้นมักจะมีปัญหาขัดแย้งกันเองบ่อยๆ ... [น. ๓๔-๓๕]

หลักเรื่องความต้องการสองอย่างนี้นำต่อไปสู่เรื่องคุณค่า เพราะความต้องการทำให้เกิดคุณค่าในเมื่อความต้องการมีสองอย่าง คุณค่าก็เกิดขึ้นเป็นสองอย่างเช่นเดียวกันจะแยกเป็นหนึ่งคุณค่าแท้สอง คุณค่าเทียม คุณค่าแท้ ก็คือคุณค่าที่สนองความต้องการคุณภาพชีวิต ส่วนคุณค่าเทียม คือคุณค่าเพื่อสนองความอยากเสพสิ่งปรนเปรอตน ถ้าเราจะมีอะไรสักอย่างหนึ่ง คุณค่าที่แท้ก็จะมีส่วนหนึ่งแต่ก็มักจะมีคุณค่าเทียมที่เกิดจากตัณหาและมานะเพื่อให้ได้ร่อยเพื่อให้ได้โก้ เพื่อแสดงว่ามีฐานะ ตลอดจนค่านิยมทางสังคม

อะไรต่ออะไรเข้ามาพรั่งพรูทีเดียว

[น. ๓๗]

การบริโภคนั้นเป็นการบำบัดหรือสนองความต้องการอันนี้แน่นอน เราอาจจะพูดในแง่เศรษฐศาสตร์ว่า การบริโภค คือ การใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการ เพื่อให้เกิดความพอใจ คือ คำจำกัดความของเศรษฐศาสตร์แบบยุคอุตสาหกรรม บำบัดความต้องการเพื่อให้ได้รับความพึงพอใจ แล้วก็จบ

ทีนี้ขอให้มาดูเศรษฐศาสตร์แบบพุทธ เศรษฐศาสตร์แบบพุทธบอกว่า การบริโภค คือ การใช้สินค้าและบริการบำบัดความต้องการ เพื่อให้ได้รับความพอใจโดยเกิดคุณภาพชีวิตขึ้น หมายความว่า การบริโภคจะต้องมีจุดหมาย การบริโภคจะต้องเพื่ออะไร

[น. ๓๘]

ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์ตะวันตกนี้มาจากฐานความคิดที่ถือว่า work คือการทำงาน เป็นเรื่องจำใจ เราทำงานคือ work แล้วได้เงินมาบริโภค เราจึงจะมีเวลาเหลือที่จะมี leisure หาความสุขสำราญ ยามพักผ่อนจากงาน แล้วก็ได้ได้รับความพึงพอใจ ฉะนั้น งานกับความพึงพอใจจึงเป็นคนละเรื่องกัน อยู่ต่างหากเป็นฝ่ายตรงข้ามกัน ...

[น. ๔๐]

... งานในแง่ของพุทธศาสนาที่ทำเพื่อสนองความต้องการคุณภาพชีวิต จะทำให้เกิดความพึงพอใจได้ตลอดเวลา คนสามารถทำงานด้วยความสุข เราจึงเรียกการทำงานประเภทนี้ว่า ทำด้วยฉันทะ แต่ถ้าทำงานด้วยความต้องการอีกประเภทหนึ่ง คือด้วยความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอตน ก็เรียกว่า ทำงานด้วยตัณหา ถ้าทำงานด้วยตัณหา ก็ต้องการได้บริโภค แต่เมื่อยังทำงานอยู่ ยังไม่ได้บริโภค ก็ยังไม่ได้รับความพึงพอใจ จึงทำงานโดยไม่มีความสุข

ตลอดเวลา

[น. ๔๑-๔๒]

... ธรรมชาติของมนุษย์นี้จึงมีทางที่จะฝึกให้ร่วมมือกันได้ และการฝึกฝนพัฒนามนุษย์อย่างหนึ่ง ก็คือ การที่จะหันเหให้มนุษย์เปลี่ยนจากการแข่งขันกันมาร่วมมือกัน ในการที่จะแก้ปัญหามของมนุษย์ เป็นอันว่า เพื่อคุณค่าแท้ มนุษย์ก็สามารถร่วมมือกันได้ ...

[น. ๔๔]

... การที่เราความต้องการให้ขอบบริโภคมาก ไม่จำเป็นจะต้องทำให้เกิดการผลิตมากเสมอไป ฉะนั้น การที่มีความเชื่อกันในช่วงหนึ่งว่า จะต้องเร้าความต้องการให้คนอยากบริโภคให้มาก จึงจะทำให้คนพัฒนาประเทศชาติได้สำเร็จ แต่เสร็จแล้วปรากฏผลคือ คนไทยมีค่านิยมบริโภคมาก โดยไม่ชอบผลิต เลยกลับทำให้เกิดผลเสียแก่การพัฒนาประเทศชาติหนักลงไปอีก เพราะมีอะไรก็จะกินจะใช้ทำเดียว แต่ไม่รู้จักทำ ...

[น. ๔๖]

... ถ้าหากว่าเราเดินทางถูก ก็หมายความว่าเรามีทุนดีอยู่แล้ว คือคนของเรามีความสันโดษ ไม่ชอบฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือย ไม่เห่อในการบริโภค รู้จักประหยัด ใช้น้อย เราก็สร้างเร้าความต้องการอีกแบบหนึ่งคือความรักงาน ความอยากทำให้สำเร็จให้เกิดขึ้น ก็จะทำให้เกิดการผลิตขึ้นมา ก็จะบรรลุลุลในความเจริญทางอุตสาหกรรมเป็นต้น แต่ถ้าเราเข้าใจธรรมชาติของคนผิด แล้วใช้ระบบเศรษฐกิจนี้อย่างผิดพลาด ก็มาเร้าความต้องการในการบริโภค คนเกิดค่านิยมบริโภคขึ้น ไม่ผลิต ก็เลยทำให้เกิดความฟุ้งเฟ้อ ฟุ่มเฟือยอย่างเดียวน ...

[น. ๔๘]

... ในทางเศรษฐศาสตร์ การผลิตเป็นคำพูดที่ลวงตา และ

ลองสมอง ในการผลิต เราคิดว่าเราทำอะไรให้เกิดขึ้นใหม่ แต่แท้ที่จริงนั้นมันเป็นการแปรสภาพ คือแปรสภาพอย่างหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง จากวัตถุอย่างหนึ่งไปเป็นวัตถุอีกอย่างหนึ่ง จากแรงงานอย่างหนึ่งไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง การแปรสภาพนี้ เป็นการทำให้เกิดสภาพใหม่โดยทำลายสภาพเก่า ... [น. ๔๙]

... เราจะต้องพิจารณาเรื่องการผลิตโดยแยกออกอย่างน้อยเป็น ๒ ประเภท คือ การผลิตที่มีค่าเท่ากับการทำลาย (เช่น การผลิตที่เป็นการทำลายทรัพยากร และทำให้สภาพแวดล้อมเสีย) กับการผลิตเพื่อการทำลาย (เช่น การผลิตอาวุธยุทโธปกรณ์) มีทั้งการผลิตที่มีผลในทางบวก และการผลิตที่มีผลในทางลบ มีผลในทางเสริมคุณภาพชีวิต และในทางทำลายคุณภาพชีวิต [น. ๕๐]

... ที่นี้เศรษฐกิจที่ถูกต้องที่เป็นสัมมา ก็คือ เศรษฐกิจแบบทางสายกลาง หรือเศรษฐกิจแบบมัชฌิมาปฏิปทา ในทางพุทธศาสนา จะมีข้อปฏิบัติที่เต็มไปด้วยเรื่องมัชฌิมา ความเป็นสายกลาง ความพอดี มัตตัญญูตา ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดี เต็มไปหมด ตลอดจนสมตา เทียบกับที่เราใช้คำว่า สมดุลหรือดุลยภาพคำเหล่านี้เป็นคำสำคัญในทางพุทธศาสนา

... ความพอดี คือ จุดที่คุณภาพชีวิตกับความพึงพอใจมาบรรจบกัน ... [น. ๕๓]

... ถ้าเศรษฐศาสตร์จะมีความหมายอย่างแท้จริง เศรษฐศาสตร์จะต้องมีส่วนในการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ ในการทำให้มนุษย์มีความสามารถในการดำรงชีวิตที่ดีงาม มีความสุขสมบูรณ์ ได้ดียิ่งขึ้นด้วย มิฉะนั้นเศรษฐศาสตร์จะมีไว้เพื่ออะไร [น. ๕๔]

... เศรษฐศาสตร์ของชาวพุทธ จึงปรากฏตัวในหลักที่เรียกว่า

โกชเน มตฺตญฺญตา หลักนี้มีกล่าวอยู่เสมอ แม้แต่ในโอวาทปาติโมกข์ที่เราเรียกว่าหัวใจพุทธศาสนาก็ระบุไว้ว่า มตฺตญฺญตา จ ภตฺตสุมิ ๑ ความรู้จักประมาณในการบริโภค รู้จักประมาณคือรู้จักพอดี ความพอประมาณคือความพอดี คำว่า มัตตัญญตา คือ ความรู้จักพอดี เป็นหลักสำคัญกระจายอยู่ทั่วไป ในสัปปริสธรรม ๗ ประการก็มี โดยเฉพาะในหลักการบริโภคจะมีมัตตัญญตานี้เข้ามาทันที

ตัวกำหนดเศรษฐศาสตร์แนวพุทธก็คือ มัตตัญญตา ความรู้จักประมาณ รู้จักพอดีในการบริโภค หมายถึงความพอดีที่ทำให้คุณภาพของชีวิตมาบรรจบกับความพึงพอใจ ในคำสอนแสดงข้อปฏิบัติของพุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะพระสงฆ์ เมื่อจะบริโภคอะไรก็ต้องพิจารณาเหตุผลหรือความมุ่งหมายของการบริโภค ... [น. ๕๔-๕๕]

... กิจกรรมในทางเศรษฐกิจนี้เป็น means คือ มรรคา ไม่ใช่เป็น end หรือจุดหมายในตัวเอง ผลที่ต้องการในทางเศรษฐศาสตร์ไม่ใช่เป็นจุดหมายในตัวของมันเอง แต่เป็นมรรคา คือ เป็นฐานสนับสนุนกระบวนการพัฒนาตนของมนุษย์ เพื่อชีวิตที่ดียิ่งขึ้น [น. ๕๖]

... ความหมายอีกอย่างหนึ่งของความพอดีหรือมัชฌิมานั้น คือ ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น อันนี้เป็นหลักสำคัญเหมือนกัน เป็นหลักตัดสินพฤติกรรมมนุษย์ของพุทธศาสนา ไม่เฉพาะในการบริโภคเท่านั้น แต่ในทุกกรณีทีเดียว เป็นมัชฌิมาก็คือ ไม่เบียดเบียนตน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ที่นี้ คำว่าไม่เบียดเบียนผู้อื่นในพุทธศาสนานั้น ไม่ใช่เฉพาะคน เรามีหลักว่า อหิสฺวา สพฺพปาณานํ แปลว่า ไม่เบียดเบียนชีวิตทั้งปวง ซึ่งสมัยนี้เขาเรียกว่า ecosystems แปลกันว่า ระบบนิเวศฯ นี่เป็นศัพท์ที่ค่อนข้างใหม่ หมายถึงระบบ

ชีวิตทั้งหมดที่สัมพันธ์กันในสภาพแวดล้อม

[น. ๖๐]

... การสร้างความพร้อมในทางเศรษฐกิจก็เป็นภารกิจสำคัญที่จะต้องทำ แต่เราจะต้องให้ความสำคัญก้าวหน้าพร้อมทางเศรษฐกิจนั้น สัมพันธ์กับจุดหมาย ให้เป็นไปเพื่อจุดหมาย คือให้เกิดคุณภาพชีวิต ซึ่งทำให้มนุษย์พร้อมที่จะสร้างสรรค์หรือปฏิบัติเพื่อชีวิตที่ดีงาม เราจึงเรียกว่า เศรษฐศาสตร์และเศรษฐกิจเพื่อคุณภาพชีวิต

ในพระพุทธศาสนามีหลักอรรถ หรืออัตถะ ๓ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า ประโยชน์เบื้องต้น ประโยชน์ท่ามกลาง และประโยชน์สูงสุด หรือจุดหมายเบื้องต้น จุดหมายท่ามกลาง และจุดหมายสูงสุด จุดหมายเบื้องต้นก็คือ ทุฏฐธัมมิกัตถะ แปลว่า ประโยชน์ทันตาเห็น เป็นประโยชน์ที่มีความมั่นคงเพียงพอทางเศรษฐกิจรวมอยู่เป็นข้อสำคัญ แต่ประโยชน์ในทางเศรษฐกิจหรือจุดหมายทางเศรษฐกิจนี้ จะต้องประสานและเกื้อกูลต่อจุดหมายอีกสองอย่างที่สูงขึ้นไป คือ สัมปรายิกัตถะ อันเป็นประโยชน์ในทางจิตใจ ในทางคุณธรรม ในทางคุณภาพชีวิต และปรมาตถ์ คือจุดหมายสูงสุด ได้แก่ความเป็นอิสระของ มวลมนุษย์ที่ภายในชีวิตจิตใจของแต่ละคน [น. ๖๖]

... ถ้าจะให้เศรษฐศาสตร์มีคุณค่าอย่างแท้จริงในการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ ก็จะต้องให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการผลิตก็ดี การทำงานก็ดี การบริโภคก็ดี การแจกจ่ายก็ดี เป็นกิจกรรมในการสร้างสรรค์คุณภาพชีวิต และพัฒนาศักยภาพเพื่อชีวิตที่ดีงาม ...

[น. ๖๗]

เศรษฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์

... แม้ว่ากิจกรรมทุกอย่างจะเป็นกิจกรรมที่มีแง่ความหมาย หรือมีนัยทางเศรษฐกิจอยู่ด้วย แต่ในกิจกรรมเดียวกันนั้นมันก็มีนัยความหมายในแง่ของวิทยาการอื่นๆ อยู่ด้วยพร้อมกัน นั่นก็คือการที่ว่า เศรษฐศาสตร์จะต้องยอมรับส่วนร่วมและความสำคัญของศาสตร์อื่นๆ และกิจกรรมอื่นๆ ในการที่จะพิจารณาแก้ปัญหาของโลก โดยเฉพาะในการที่จะแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ในการที่จะพัฒนาสังคม พัฒนาประเทศชาติกันไป [น.๑๐-๑๑]

... เศรษฐศาสตร์นี้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับรัฐศาสตร์ หรือการเมืองมาก แล้วก็มีความโน้มเอียงของนักการเมืองอยู่ไม่น้อย ที่จะนำเอาเศรษฐศาสตร์ไปใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ตนเอง บางครั้งก็เป็นการสนองประโยชน์ส่วนตน ...

... ดังปรากฏว่าในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา มีหลายครั้งที่เศรษฐศาสตร์ได้กลายเป็นเครื่องมือของนักการเมืองหรือผู้

* ปาฐกถา จัดโดย สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ และ คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย ณ มหาวิทยาลัยหอการค้าไทย วันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๓๑ (พิมพ์ครั้งที่ ๑ - พฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๓๑)

ชำนาญการด้านอื่นๆ เพราะฉะนั้น จึงเป็นข้อที่ต้องระวังอย่างหนึ่ง ...

[น. ๑๑]

... จริยธรรมที่เราพูดถึงในที่นี้มีความหมายรวมไปถึงคุณธรรม และคุณค่าทางจิตใจด้วย คุณธรรม คุณค่าทางจิตใจ ตลอดจน ความประพฤติดีประพฤตินั้นที่ออกมาจากคุณธรรมหรือ ความขาด คุณธรรมนั้น พร้อมทั้งสภาพจิตใจที่เป็นไปต่างๆ ย่อมมีผลต่อ เศรษฐกิจเป็นอย่างมาก ...

[น. ๑๒]

ในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น ในการผลิต ที่เป็น หัวใจของอุตสาหกรรม เรื่องนิสัยใจคอของคน คุณธรรม ความ ประพฤติที่เราเห็นกันง่ายๆ เช่น ความขยัน ความซื่อสัตย์ ความรัก งาน ความตรงต่อเวลา เป็นต้น ย่อมมีผลต่อคุณภาพของผลผลิต และมีผลต่อการเพิ่มผลผลิตเป็นอย่างมาก หมายความว่า ถ้าคน งานมีความรักงาน มีความขยันหมั่นเพียร ก็ทำให้การผลิตได้ผลดี แต่ในทางตรงข้าม ถ้ามีความคดโกงทุจริต ในใจมีความรู้สึกเบื่อ หน่าย แปลกแยก ท้อถอย กลุ้มใจกังวล ก็ย่อมมีผลลบต่อคุณภาพ ของผลผลิต และการเพิ่มผลผลิตนั้นด้วย

[น. ๑๓]

ในสังคมที่คนชอบโก้นรูหราฟุ้งเฟ้อ คนอาจจะรีบซื้อของ ทั้งๆ ที่ยังไม่มีเงิน ก็ไปกู้หนี้ยืมสินเข้ามา แล้วก็ไปซื้อ ของที่แสดงถึงฐานะหรือความโก้ เอามาอวดแข่งฐานะกัน ในสภาพเช่นนี้ การที่จะ พัฒนาเศรษฐกิจก็เป็นไปได้ยาก นี่ก็เป็นเรื่องของค่านิยมต่างๆ ที่มีความหมายต่อเรื่องเศรษฐกิจทั้งสิ้น และปัจจุบันนี้เราก็ประสบ ปัญหาประเภทนี้กันมาก

[น. ๑๔]

อีกเรื่องหนึ่งในปัจจุบันที่เราเห็นกันชัดก็คือ เราใช้การโฆษณา เป็นวิธีการสำคัญในการที่จะจูงใจคนให้ซื้อสินค้า กิจกรรมทางธุรกิจ

ต่างๆ ใช้วิธีการนี้กันมาก แต่การโฆษณา นั้นเป็นไปในรูปของการเจ้าให้มีความต้องการให้มากแล้วซื้อมาก ... [น. ๑๖]

... จริยธรรมที่ทางเศรษฐศาสตร์ไม่ค่อยให้ความสนใจ ไม่เอามาเป็นตัวแปรในการคิด ในการพิจารณาเกี่ยวกับเรื่องทางด้านเศรษฐกิจนั้น ที่แท้แล้วมันเป็นรากฐานความเจริญของระบบเศรษฐกิจแบบตะวันตก และความเจริญยุคอุตสาหกรรมที่เดียว จะเรียกว่าเป็นเนื้อเป็นตัวของเศรษฐกิจตะวันตกก็ได้ อย่างไรก็ตาม การที่เศรษฐศาสตร์ตะวันตกไม่สนใจพิจารณาปัญหาทางจริยธรรมนั้น ก็อาจจะมองได้ในแง่หนึ่งว่า ในสังคมตะวันตกนั้นระบบจริยธรรมแบบที่กล่าวมานั้นมันเข้ารูป คงตัว แทบจะเรียกได้ว่า เป็นตัวคงที่อยู่แล้ว เป็นองค์ประกอบร่วมที่ยืนตัวของเศรษฐกิจของเขาอยู่แล้ว ... [น. ๑๖-๑๗]

... ขณะนี้ วิชาการเศรษฐศาสตร์ ซึ่งเคยตั้งอยู่บนรากฐานจริยธรรมแบบสังคมตะวันตก ที่มีองค์ประกอบด้านจริยธรรมเป็นตัวคงที่แล้ว ได้ถูกยกออกจากรากฐานทางจริยธรรมนั้น มาวางลงบนสังคมที่มีรากฐานทางจริยธรรมอีกอย่างหนึ่ง องค์ประกอบด้านจริยธรรมที่เป็นตัวคงที่ในสังคมเดิมของตะวันตก ก็ถูกแยกเอาออกไปแล้ว และองค์ประกอบทางจริยธรรมแบบใหม่ที่ต่างออกไป ก็ไม่ถูกนำเข้ามาร่วมในการพิจารณา ... [น. ๑๗]

... เศรษฐศาสตร์ที่นำมาใช้ในสังคมแบบตะวันตกนี้ ผู้ใช้มีความเข้าใจรากฐานทางจริยธรรมของตนเองเพียงพอหรือไม่ ...

[น. ๑๘]

... ในประเทศไทยที่พัฒนาเศรษฐกิจไม่ค่อยได้ผลดีนี้

ปัญหาอยู่ที่อะไร อยู่ที่ขาดทุนหรือขาดธรรม ถ้าได้คำตอบว่า การขาดธรรมเป็นปัจจัยสำคัญของความไม่เจริญเท่าที่ควรในทางเศรษฐกิจ ก็แสดงว่าจริยธรรมนี้มีผลอย่างมีนัยสำคัญต่อกระบวนการพัฒนาทางเศรษฐกิจมาก ... [น. ๒๐]

... ปัจจุบันนี้ เศรษฐศาสตร์ได้รับการขนานนามอีกอย่างหนึ่งว่าเป็น dismal science แปลว่า ศาสตร์ที่เศร้า หมายความว่า ใครมามองดูเรื่องราวทางเศรษฐศาสตร์แล้ว ก็มักจะมองไปข้างหน้า ถึงปัญหาต่างๆ ที่เผชิญอยู่ ที่ยังคิดแก้ไขไม่ได้ ก็พาให้เศร้าใจ ... [น. ๒๑]

ในเมื่อเศรษฐศาสตร์พยายามจะเป็นวิทยาศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ก็ไปนิยมตามวิทยาศาสตร์ วิทยาศาสตร์แบบปัจจุบันนั้นก็เจริญมาในยุค specialization มุ่งเอาแต่ด้านวัตถุ เศรษฐศาสตร์ที่พยายามจะเป็นวิทยาศาสตร์ ก็จึงพยายามที่จะเอาแต่ทางด้านวัตถุ ไม่เกี่ยวข้องกับคุณค่าทางด้านจิตใจ ... [น. ๒๔]

ความจริงนั้น เศรษฐศาสตร์ไม่ควรจะไปเป็นห่วงกับการที่จะต้องเป็นวิทยาศาสตร์ จะต้องเป็น value-free แล้วก็พยายามที่จะตัดความคิดการพิจารณาด้าน value ออกไป ซึ่งจะทำให้ขัดกับความเป็นจริงตามธรรมชาติ แล้วก็ทำให้การพิจารณาปัญหาของเศรษฐศาสตร์นี้ ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง นั่นก็คือการที่จะแก้ปัญหาไม่ได้ ... [น. ๒๕]

... เศรษฐศาสตร์ที่เป็นอยู่นี้ เป็นศาสตร์ที่ไม่สอดคล้องกับกระบวนการของเหตุปัจจัยในธรรมชาติ ไม่สอดคล้องอย่างไร ประการที่หนึ่ง เศรษฐศาสตร์เท่าที่เป็นมานี้ มองไม่ตลอดกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่ส่งผลสืบทอดต่อกันออกไป ... [น. ๒๖]

... การคิดพิจารณาของเศรษฐศาสตร์นั้น จะมีลักษณะที่ตัดตอน คือตัดตอนในกระบวนการของเหตุปัจจัย หรือตัดตอนในความ เป็นไปของกฎธรรมชาตินี้ ถือเป็นสิ้นสุดที่ตอนใดตอนหนึ่ง แล้วไม่ พิจารณาต่อไปว่าผลจากนั้นจะเกิดอะไรขึ้น ... [น. ๒๗]

... เมื่อนำเอาเพียงบางแง่บางส่วนของความเป็นจริงมาใช้ ก็ เรียกว่าเป็นการนำเอาปัจจัย และองค์ประกอบในกระบวนการ ของธรรมชาติมาพิจารณาไม่ครบถ้วน การนำเอาองค์ประกอบ และปัจจัยในธรรมชาติมาพิจารณาไม่ครบถ้วน ก็ทำให้เกิดความไม่ สมบูรณ์ในการมองเห็นความจริง ... [น. ๓๐-๓๑]

... ที่ว่าเราแปรสภาพหรือทำการผลิตนั้น ตามปกติก็จะมี การทำลายด้วยพร้อมกัน ในแง่หนึ่งเราพูดได้ว่า การผลิตจะ มาพร้อมกับการทำลาย การผลิตย่อมมีการทำลายด้วยแทบ จะเสมอไป แต่จะเป็นการทำลายที่พึงประสงค์หรือไม่ เป็นการทำลายที่เรายอมรับได้หรือไม่ ก็เป็นอีกเรื่องหนึ่ง แต่ เท่าที่ผ่านมาในยุคอุตสาหกรรม เศรษฐศาสตร์ต้องการให้คน ทำการผลิต การผลิตเป็นสิ่งที่หนึ่งที่แสดงถึงความสำเร็จของยุค อุตสาหกรรม แต่เพราะเหตุที่เราไม่ได้มองถึงธรรมชาติของสิ่ง ทั้งหลายที่มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงอิงอาศัยซึ่งกันและกัน จึง ไม่ได้มองเห็นความหมายที่ว่า การผลิตก็คือการทำลายในแง่ หนึ่ง ... ซึ่งในระยะยาวมากกระทั่งถึงบัดนี้ ก็ได้เกิดปัญหามากมาย ดังที่เราประสบกันอยู่อย่างที่เราเรียกว่าแทบจะเป็นทางตันทีเดียว และ นี่ก็คือการที่เศรษฐศาสตร์มองกระบวนการของธรรมชาติไม่ทั่วถึง อีกด้านหนึ่ง คือ ด้านข้างหรือด้านตามขวาง รวมความว่า เมื่อ ด้านหน้าตรงไปก็ตัดตอนเสีย ด้านในก็มองไม่ทั่ว และด้านขวางหรือ

ด้านข้างก็ไม่มอง ความเป็นวิทยาศาสตร์ก็ไม่อาจสมบูรณ์ได้ ...

[น. ๓๒-๓๓]

ในทางที่ถูกต้อง การที่จะเร่งเหตุให้ตรงกับผลก็คือ เมื่อผลที่ต้องการคือความสะอาด ก็ต้องให้คนต้องการความสะอาด เมื่อคนต้องการความสะอาด เขาก็จะต้องทำงานคือ การกวาด การเช็ดถูพื้น แล้วก็ให้เกิดความสะอาดขึ้น แต่นักเศรษฐศาสตร์กลับไปเร่ง โดยใช่วิธีการที่เรียกว่า สร้างเงื่อนไขขึ้นมา ในการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา นี้ ก็มีการเร่งในลักษณะของการสร้างเงื่อนไขอย่างนี้ คือเร่งความต้องการเสพลินค้าต่างๆ เรียกสั้นๆ ว่า เร่งดันหาขึ้นมา เมื่อเร่งดันหาแล้วคนก็ต้องการความฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือย และสิ่งเสพติดต่างๆ แล้วคนก็ไม่ได้รักการทำงาน ไม่ได้รักผลที่แท้จริงของการพัฒนาประเทศ ก็เลยทำให้เกิดการหาทางลัดในการที่จะได้มาซึ่งสินค้าที่จะเสพ มีการกู้หนี้ยืมสิน การทุจริต การลักขโมย และอาชญากรรมต่างๆ มากมาย แทนที่จะเกิดการพัฒนาก็กลายเป็นการขัดขวางต่อกระบวนการพัฒนา นี่ก็เป็นเรื่องของ การจับเหตุไม่ตรงกับผล ...

[น. ๓๖-๓๗]

... เศรษฐศาสตร์ได้นำเอาปัจจัยและองค์ประกอบต่างๆ ในธรรมชาติ มาคิดคำนวณในวงจำกัด เลือกเอาเฉพาะที่คิดว่าตัวเองจะใช้ แล้วก็คิดว่า เพียงพอ แต่ก็ปรากฏว่าไม่ครบถ้วนลงตัวกับความเป็นจริง นอกจากนั้น ยังมองความเป็นไปในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยไม่ตลอดสาย และไม่มองถึงองค์ประกอบอื่นๆ ภายนอกที่สัมพันธ์อิงอาศัยกันอยู่เชื่อมโยงกันออกไป อีกทั้งจับเหตุไม่ตรงกับผล การคิดและการปฏิบัติตามวิธีการของเศรษฐศาสตร์นั้น จึงไม่เพียงพอที่

จะแก้ปัญหามนุษย์ได้ ...

[น. ๓๗]

... เศรษฐศาสตร์ที่ถูกต้อง เป็นวิทยาศาสตร์ จะต้องเป็น
เศรษฐศาสตร์ที่ถูกต้องตามธรรม ...

[น. ๓๘]

... พระพุทธเจ้าตรัสสอนข้อปฏิบัติสำคัญที่จะทำให้เกิดผล คือ
ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ ทำให้มีทรัพย์สินเงินทอง ฟุ้งตนเองได้
เรียกว่า ธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน หรือธรรมที่เป็นไปเพื่อ
วิญญูธรรมมิกัตถะ มีสี่ข้อด้วยกัน ซึ่งเราได้ยินกันบ่อยๆ

๑. อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียร รู้จัก
ใช้ปัญญาไตร่ตรองพิจารณาวิธีการที่แยบคายในการทำงาน มีความ
คิดริเริ่มสร้างสรรค์รู้จักจัดรู้จักทำรู้จักดำเนินการด้านเศรษฐกิจ
ทำการงานประกอบอาชีพให้ได้ผลดี

๒. อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา สามารถปกป้อง
คุ้มครองรักษาทรัพย์สินที่หามาได้ไม่ให้อุญหายพินาศไปด้วยภัยต่างๆ

๓. กัลยาณมิตตตา รู้จักคบคนดีหรือมีกัลยาณมิตร ซึ่งจะ
เป็นองค์ประกอบสำคัญ ที่ช่วยให้เจริญก้าวหน้าในวงการอาชีพนั้นๆ
ทำให้รู้เห็นช่องทางและโอกาสต่างๆ ในการทำงาน ทนต่อเหตุการณ์
ตลอดจนรู้จักปฏิบัติต่อทรัพย์สินของตนอย่างถูกต้อง ไม่ถูกปาปมิตร
ชักจูงไปในทางอบายมุข ซึ่งจะทำให้ ทรัพย์สินไม่เพิ่มพูน หรือมีแต่
จะหดหายลงไป

๔. สมชีวิตา ความเป็นอยู่พอดี หรือความเป็นอยู่ สมดุล คือ
เลี้ยงชีพแต่พอดี ไม่ให้ฟุ่มเฟือย ไม่ให้ฝืดเคืองให้รายได้เหนือรายจ่าย
มีเหลือเก็บไว้

หลักธรรมอีกหมวดหนึ่งที่ตรัสไว้บนๆ อยู่กับธรรมหมวดอื่น
เรียกว่า โภควิภาค ๔ แสดงถึงวิธีการจัดสรรทรัพย์สินในการใช้จ่าย

บอกให้จัดสรรทรัพย์เป็นสี่ส่วน ส่วนหนึ่งใช้บริโภคเลี้ยงตนเองให้เป็นสุข เลี้ยงครอบครัว และคนที่อยู่ในความรับผิดชอบให้เป็นสุข และใช้ในการทำความดีบำเพ็ญคุณประโยชน์ต่างๆ ทรัพย์สองส่วนต่อไปจัดสรรไว้ สำหรับลงทุนประกอบการงาน ส่วนที่สี่ให้เก็บไว้ใช้เป็นหลักประกันในยามจำเป็น เพราะอาจจะมีเภทภัย อุบัติเหตุ หรือเหตุสะดุดในการทำงานประกอบอาชีพขึ้นมา เช่น เจ็บไข้ได้ป่วย หรืออาจจะตงงานทันทีทันใด เป็นต้น [น. ๔๔-๔๕]

ในการจัดสรรทรัพย์ใช้จ่ายนี้ บางครั้งก็มีรายละเอียดแยกย่อยออกไปอย่างที่เราเรียกว่า โภคาทิยะ ๕ ประการ หลักโภคาทิยะ หรือ โภคาทิยะ สอนว่า ควรจะถือเอาประโยชน์จากการมีโภคะหรือ ทรัพย์สิน ไม่ใช่มีทรัพย์สมบัติเก็บไว้เฉยๆ ... [น. ๔๕-๔๖]

... ท่านแบ่งกามโภคี หรือคนครองเรือนเป็น ๑๐ ประเภทด้วยกัน **คนครองเรือน ๑๐ ประเภท**นี้ แบ่งตามลักษณะการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ คือ แยกประเภทคนครองเรือนตามลักษณะเด่น

ด้านที่หนึ่ง ดูจากการแสวงหาทรัพย์ว่าได้มาอย่างไร ด้วยวิธีอย่างไร ...

ด้านที่สอง พิจารณาในแง่การใช้จ่ายทรัพย์ว่าใช้ให้เป็นประโยชน์และทำให้เกิดคุณประโยชน์ต่างๆ หรือไม่ ...

ด้านที่สาม ดูที่สภาพจิตใจของเขว่าเป็นอย่างไร... [น. ๔๗]

... นอกจากนี้ ยังตรัสถึง **สุขของคฤหัสถ์ ๔ ประการ**ว่า คฤหัสถ์คือผู้ครองเรือน หรือชาวบ้าน ควรจะมีความสุขสี่ประการซึ่งถือว่าเป็นความสุขที่ควรพยายามเข้าถึงให้ได้ คือ

๑. **อัตถิสุข** สุขเกิดจากการมีทรัพย์ เป็นหลักประกันของชีวิต อยู่ ...

๒. **โภคะสุข** สุขเกิดจากการบริโภคหรือใช้จ่ายทรัพย์ ...

๓. **อนนสุข** สุขเกิดจากความไม่เป็นหนี้ ...

๔. **อนวัชชสุข** สุขเกิดจากความประพฤติที่ไม่มีโทษ ...

จะเห็นว่า พระพุทธศาสนานั้น มีลักษณะที่น่าสังเกตอย่างหนึ่ง คือ จะมองเรื่องเศรษฐกิจนี้เป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิต ซึ่งนอกจากจะมีความเป็นอยู่ดีทางด้านเศรษฐกิจแล้ว ก็ต้องมีคุณค่าของชีวิตด้านอื่นๆ ด้วย ... [น. ๔๗-๔๘]

... หลักที่เรียกว่า **ปาปณิกกรรม** กล่าวถึงนักการค้าหรือคนที่ประกอบธุรกิจ ว่าจะต้องมีลักษณะอย่างไรจึงจะประกอบธุรกิจได้ผลดี ... [น. ๔๙]

... คำสอนในพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับเศรษฐกิจนี้ มีจุดสนใจเบื้องต้นอยู่ที่ว่า จะทำอย่างไรให้คน ทุกคนหรือคนทั่วไปมีปัจจัยสี่พอเพียงที่จะเป็นอยู่ได้ ... [น. ๕๐]

... ข้อปฏิบัติต่อปัจจัยสี่ที่ดี ต่อทรัพย์สิน สมบัติต่างๆ ก็ดี เมื่อว่าตามหลักการของพระพุทธศาสนา จะรวมได้เป็นสี่ข้อด้วยกัน คือ [น. ๕๑]

๑. **การแสวงหาทรัพย์** ... ที่เป็นไปโดยชอบธรรมหรือเป็นธรรม

๒. **การเก็บออม** หรือการรักษาทรัพย์ตลอดจนการสะสมทุน... การเก็บออมรักษานี้ ด้านหนึ่งเป็นการเก็บออมไว้เป็นทุนทำงานหรือเป็นทุนในการประกอบการ คือใช้เป็นทุนในการประกอบอาชีพของตนต่อไป และอีกด้านหนึ่ง คือการเก็บออมไว้เป็นหลักประกันชีวิต

ในยามจำเป็น ...

[น. ๕๑]

๓. การใช้จ่าย แยกได้เป็นด้านที่หนึ่ง การใช้จ่ายเลี้ยงตัวเลี้ยงครอบครัว รวมทั้งบิดามารดา และคนในความรับผิดชอบให้มีความสุข ด้านที่สองคือ การเผื่อแผ่แบ่งปันเพื่อไมตรีจิตมิตรภาพ ความอยู่ดีในสังคม และการอยู่ร่วมกัน ด้วยความสุขในฐานะที่เป็นเพื่อนมนุษย์ ...

๔. การสัมพันธ์กับชีวิตด้านอื่น โดยเฉพาะด้านจิตใจ ... ใช้เป็นเครื่องช่วยทำให้เกิดความพร้อมในการที่จะพัฒนาศักยภาพของตน ...

[น. ๕๒-๕๓]

... คำสอนในทางเศรษฐกิจของพระพุทธศาสนา ก็จึงประสานโยงและปะปนกันไปกับคำสอนด้านอื่นๆ โดยรวมอยู่ในหมวดเดียวกันในการสอนครั้งหนึ่งจึงอาจจะมีคำสอนทั้งด้านเศรษฐกิจ และด้านจิตใจไปด้วยพร้อมๆ กัน เพราะเป็นเรื่องที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน อย่างที่ว่ามาแล้ว ...

[น. ๕๔]

... เราจึงควรทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจทุกครั้ง เป็นส่วนร่วมในแผนการหรือกระบวนการพัฒนาศักยภาพ เพื่อเพิ่มพูนคุณภาพชีวิตนี้ด้วย การปฏิบัติดังนี้ก็เหมือนอย่างที่ท่านพุทธทาสใช้คำว่า *การทำงานคือการปฏิบัติธรรม* การทำอย่างนี้ก็คือ การนำเอากิจกรรมทางเศรษฐกิจเข้ามาอยู่ในแผนรวมหรือโครงการใหญ่ของการพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ ...

[น. ๕๖]

... นัยความหมายที่ว่าเศรษฐกิจที่ถูก ต้องเป็นสัมมาอาชีวะ เป็นองค์ประกอบอันหนึ่งของมรรค ก็คือ มันเป็นองค์ประกอบ ในระบบการฝึกฝนพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ไปสู่จุดหมายแห่งความเป็นอิสระและสันติสุข และประการที่สอง ก็จะต้องตระหนักถึงการที่

มันเป็นองค์ประกอบที่สัมพันธ์อิงอาศัยกันกับองค์ประกอบอย่างอื่น
ของระบบชีวิตที่ดีงาม [น. ๕๗-๕๘]

... เศรษฐศาสตร์จะจำกัดตัวอยู่แต่ในแง่ที่เป็นวิทยาศาสตร์
เท่านั้นไม่ได้ เพราะวิทยาศาสตร์นั้นไปสนใจศึกษาวิเคราะห์ในอีก
ด้านหนึ่ง ซึ่งแม้จะมีความหมายสำคัญต่อเศรษฐศาสตร์ แต่ก็ไม่ใช่
เรื่องของเศรษฐศาสตร์โดยตรง เศรษฐศาสตร์นั้นเกี่ยวข้องกับ
เศรษฐกิจ ซึ่งเป็นกิจกรรมของมนุษย์ เพราะฉะนั้น เศรษฐศาสตร์จะ
ต้องเอาใจใส่สนใจปัญหาของมนุษย์ หรือเรื่องตัวของมนุษย์เอง จะ
ต้องมีความเข้าใจเกี่ยวกับมนุษย์และธรรมชาติของมนุษย์พอสมควร
จึงจะแก้ปัญหาของมนุษย์ได้ [น. ๖๑]

... เมื่อจะพูดถึงเศรษฐศาสตร์ตามแนวของพุทธศาสตร์ ก็จะต้อง
พิจารณาเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ในแง่ของพุทธศาสตร์ ว่าเป็น
อย่างไร ... [น. ๖๒]

... จากการที่มนุษย์มีความไม่รู้หรืออวิชชา สิ่งทีฟ่วงมากก็คือ
ความดิ้นรนทะยานอยากอย่างมีติดบอด คือเมื่อไม่รู้ก็ต้องดิ้นรน
ทะยานไป เพื่อจะให้ชีวิตอยู่รอด ความทะยานอยากไปอย่างมีติด
บอดนี้เรียกว่าตัณหา ตัณหาหรือความทะยานอยากที่เห็นกันทั่วไป
ก็คือ ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอดน [น. ๖๓]

... พุทธศาสนาแบ่งความต้องการเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. ความต้องการสิ่งเสพปรนเปรอดน เรียกว่า ตัณหา และ
๒. ความต้องการสิ่งที่อำนวยความสะดวกชีวิต เรียกว่า จันตะ

[น. ๖๗-๖๘]

... ในความต้องการแบบที่หนึ่ง ความพึงพอใจอยู่ที่การได้เสพ

รส แต่ในความต้องการแบบที่สอง ความพึงพอใจอยู่ที่การได้
คุณภาพชีวิต [น. ๖๘]

... กิจกรรมทางเศรษฐกิจในพระพุทธศาสนา จึงเป็นการทำให้
ได้มาซึ่งคุณภาพชีวิต พร้อมทั้งเป็นการพัฒนาศักยภาพไปด้วยในตัว
โดยที่ถ้าผลได้ทางเศรษฐกิจจะเป็นพื้นฐานของการพัฒนาศักยภาพ
ของมนุษย์นั้น และทำให้เกิดความพร้อมที่จะประสพผลดีของชีวิต
ยิ่งๆ ขึ้นไป [น. ๗๐]

... ความเข้าใจในเรื่องความต้องการของพุทธศาสตร์กับเศรษฐ-
ศาสตร์ปัจจุบันนี้ มีทั้งข้อเหมือนและไม่เหมือน ตอนแรกนี้จะพูดถึง
แง่ที่เหมือนเสียก่อน แ่งที่เหมือนกันคือ เศรษฐศาสตร์ปัจจุบัน มี
ความเข้าใจตรงกับพุทธศาสตร์ที่ว่า ความต้องการของมนุษย์ไม่มีที่
สิ้นสุด หรือไม่จำกัด ซึ่งเราจะเห็นว่า พุทธศาสนาได้พูดถึงเรื่องนี้ไว้
มากมาย เช่นที่บอกว่า นตฺถิ ตณฺหาสมมา นที แม่น้ำเสมอด้วยตัณหา
ไม่มี ... [น. ๗๑]

รายนามผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์

คุณนิพนธ์-คุณธรรมา วนากุล	๒๐,๐๐๐ บาท
คุณณัฐจักร วัฒนนะ (บริจาคไว้ก่อนเสียชีวิต)	๑๒,๐๐๐ บาท
คณะญาติโยมกลุ่มวันพุธ (คณะอ.ละม่อม บุษปวนิช)	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณพงษ์สวัสดิ์ - คุณฉวีวรรณ อักษรสวัสดิ์	๑๐,๐๐๐ บาท
คุณจำรูญ - ม.ล.จารุวัฒนา ชินธรรมมิตร	๑๐,๐๐๐ บาท
สมาชิกกลุ่มนบพุทธน้อมธรรม	๕,๐๐๐ บาท
คณะญาติโยม (อุทิศกุศลให้) คุณณัฐจักร วัฒนนะ	๕,๐๐๐ บาท
ดร.สาโรจน์ ศิริคันสนียกุล	๕,๐๐๐ บาท
คุณรจนา รัตนานุสรณ์	๔,๙๐๐ บาท
รศ.ดร.เสานีย์ สีขณวัฒน์	๔,๐๐๐ บาท
คุณถาวร สุทธิสิทธิยะกุล	๓,๐๐๐ บาท
คุณภาวิณี บุญวรรณ	๒,๐๐๐ บาท
คุณประจวบลาภ อริยะวงกิจ	๒,๐๐๐ บาท
พระไวยุทธ สิริปัญโญ	๑,๐๐๐ บาท
พระครุฑิต คุณวโร	๑,๐๐๐ บาท
พระสถาพร ชินโรโส	๑,๐๐๐ บาท
นพ.อนุสวัสดิ์ - ทศนีย์ สวัสดิ์เสวี และครอบครัว	๑,๐๐๐ บาท
ครอบครัวเลิศศิริ	๑,๐๐๐ บาท
คุณปาริฉัตร วัฒนอมศักดิ์	๑,๐๐๐ บาท
คุณวิเชษฐ์ ไรจนสุกาญจน์	๑,๐๐๐ บาท
คุณบัว จรัสจรรยาวงศ์	๑,๐๐๐ บาท

รายนามผู้อุปถัมภ์การจัดพิมพ์

คุณดิษพงษ์ หวังพัฒนนน	๘๐๐ บาท
ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม	๕๐๐ บาท
คุณภรณี ปราโมทย์	๕๐๐ บาท
คุณจิระเดช มโนภาส และครอบครัว	๕๐๐ บาท
สามเณรกิตติศักดิ์ ถาวรบรรจบ	๕๐๐ บาท
คุณนริศรา ทรัพย์สำราญ	๒๐๐ บาท

การพัฒนาที่ยั่งยืนวินัย เรื่องใหญ่กว่าที่คิด ภาวะผู้นำ
 นิติศาสตร์แนวพุทธ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวฤทธิ์ปาฏิหาริย์
 ศิลปศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน มองให้ลึก นึกให้
 ไกล ถ้าอยากพ้นวิกฤต ต้องเลิกติดไสยศาสตร์ เมือง
 ไทยจะวิกฤต ถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต สถานการณ์
 พระพุทธศาสนา กระแสไสยศาสตร์ เศรษฐศาสตร์
 แนวพุทธ การสื่อสารเพื่อเข้าถึงสังคม ภาษา
 วรรณกรรม และวัฒนธรรมไทย ท่ามกลางความ
 เปลี่ยนแปลงของโลก

9

789747 276442

โปรดช่วยสมทบค่าจัดพิมพ์ ราคาเล่มละ ๑๒๐ บาท

